

3 1761 07017857 9

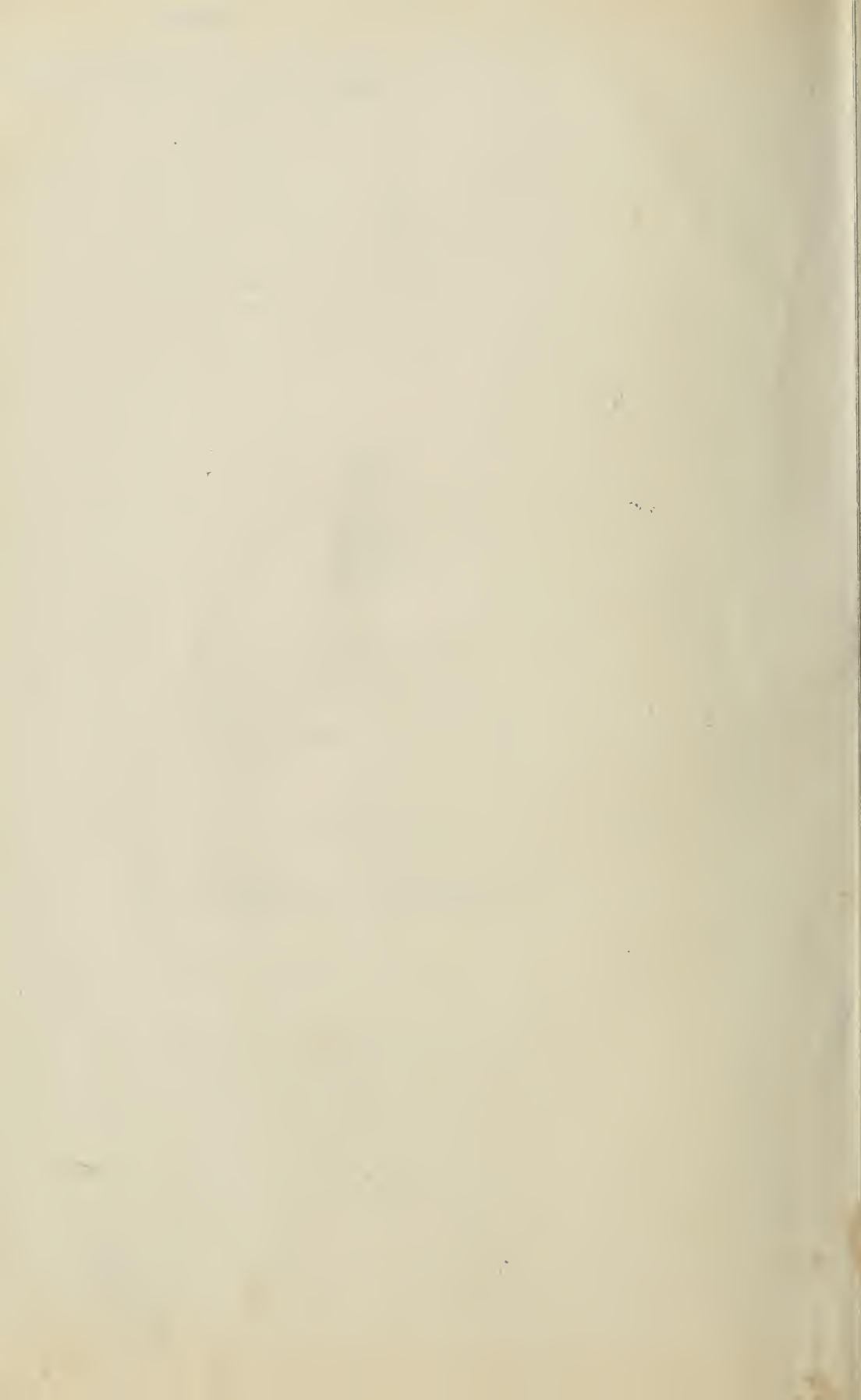
Presented to the
LIBRARY *of the*
UNIVERSITY OF TORONTO
from
the Library of
STEPAN I. KYLYMNYK

NO. 39

SEC. 1-10-39

Digitized by the Internet Archive
in 2011 with funding from
University of Toronto

Library
NO. 39 SEC. 1. іст. 39

Stefan Kylymnyk

Мих. Грушевський

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

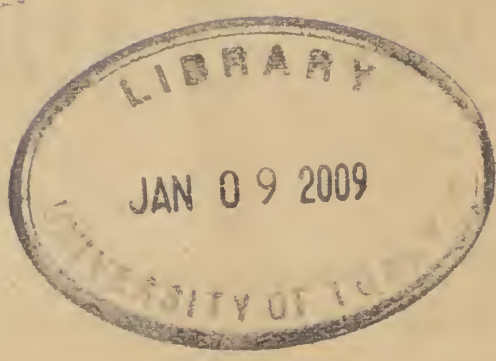
Приладжена до програми вищих початкових шкіл
і низших клас шкіл середних

Київ 1920 р.

Друкарня J. N. Vernay, Wien, Canisiusgasse 8--10,

BRITISH MUSEUM

1

Найстарші культури світу.

1. Всесвітня історія й її завдання. Не випадком так стало, що се грецьке слово, історія, що значить взагалі відомість, оповідання, приложило ся особливо до оповідання про минувшину людського життя і стало для нього назвою. Власне у Греків, що перші розвинули у себе громадське життя в нашім розумінню, історія минулого життя здобула особливе значіння і розвиток, як засіб громадського виховання. Від них, разом із грецькою культурою, таке особливе поважання до історії перейшло потім до Римлян. від котрих пішла новіша європейська культура. Один з визначних діячів римських завважає, що не знати історії—значить зіставати ся недоростком, не здатним до громадянської діяльності.

При сїм головно розуміла ся історія свого народу, своєї держави—знання тих памятних діл і подвигів визначних громадян, котрим завдячав нарід чи держава своє істнованне, свою свободу, славу, добробут.

Поруч із тим одначе списувались історії, які приводили в звязок події з своєї минувшини з подіями у иньших народів. Круг сих народів з початку був досить тісний, але згодом поширював ся, і так повставали так звані історії або хроніки світу. Виднокруг сих хронік світу одначе теж довго зіставав ся порівнюючи тісним, а матеріал—припадковим. Коли ж він поширив ся настільки, що вже трудно стало обіймати і в якімсь порядку викладати події з життя ріжних часів і народів, тоді стало вироблятись понятє, що така всесвітня історія має займати ся минувщиною так званих „історичних народів“, які брали участь в розвитку людської культури, впливали на історію людства.

Для легшого перегляду минавшину тих вибраних культурних або історичних народів переходили в таких все-світніх історіях по порядку, представляючи, як від одного до другого історичного народу переходили культурні здобутки, сила і значінне в житю людства. Так укладали ся всесвітні історії в останніх століттях.

Але в новіших часах така вибірка вже не вдоволяє людей. Історичні досліди викривають все нові звязки між ріжними народами і їх житем; в минавшині навіть ріжних підупалих, мало культурних народів виявляють ся форми і становища пережиті і забуті иншими, культурнійшими, і сі форми помагають вияснити ті дороги, котрими йшов розвиток народів культурнійших. „В історії бувають дні смутні, але нема безплідних“, справедливо завважив оден з визначпійших дослідників старинної культури. Всесвітня історія тепер все більше хоче бути історією всього людства, а не тільки деяких вибраних народів, і по малу до сього зближаеть ся.

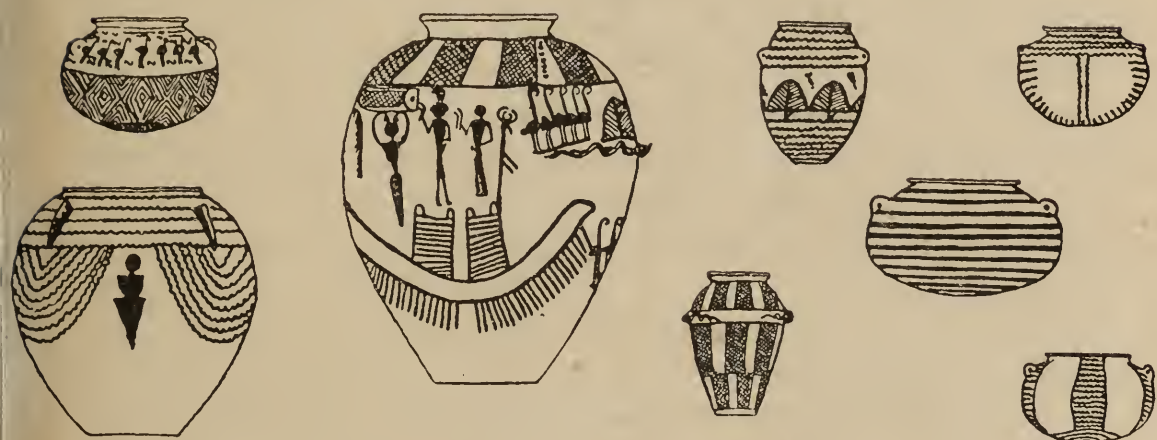
З другого боку, давно перейшла вона за ті межі, від яких її, бувало, починали, і йде все далі назад в глибину віків. Давнійше вона починала ся від писаних памяток і тих переказів, які були записані про старину у того чи иньшого народу. Але такі перекази, списані в пізних часах, з розвитком письменства, часто бувають зовсім не вірні, і письменні памятки починають ся не однаково: у деяких народів дуже пізно, а багато народів і зовсім зістало ся без письменности — так жили, так і вимерли. Тому сучасна наука стараеть ся висвітлити минуле жите і там, в тих часах, де не помагають памятки письменні.

Вона користується ся для сього слідами й останками старого жита, які знаходять ся в землі, в воді, в печерах (так званими останками археологічними).

Придивляється до старих звичаїв, які заховали ся чи в житю сього ж народу пізнійших часів, чи у иньших народів, у яких старинне жите задержало ся повнійше: деякі народи, так звані дикі, дожили до наших часів в такім стані, як предки наші, скажім, жили тому три —

чотирі тисячі літ, а інші народи старшої культури, що швидше проходили свій культурний розвиток, жили так шість або сім тисяч літ тому. Ці помічення дають так звані дані етнопольогічні.

Звертаєть ся наука і до останків давніх людей, порівнюючи їх до вигляду і устрою тіла пізнійших мешканців і з того домірковується певних фактів з історії розселення і відносин різних людських рас (пород). Багато виводить і з самої мови, з змін в значінню різних слів, з їх подібности в різних мовах.

1. Єгипетський посуд передісторичних часів.

Тими способами висвітлюєть ся жите того чи иньшого краю, раси, народу в часах, куди не могла сягати давнійша історія (тому і звать ся вони перед - історичними, або преісторичними).

Одначе без письменних памяток всіми сими помічними способами не можна так докладно прослідити історію народу: видні тільки загальні форми житя, а не поодинокі події. А ще далі назад, то вже жите народу зливаєть ся в загальний образ житя чоловіка в тій місцевости: не знати вже, який то був нарід, як він звав ся, — знаємо, як жили люде в сій місцевости на такий і такий, степени культури приблизно в таких віках чи тисячліттях. А ще далі в глибину — вже й про жите людей в сій місцевости трудно буває говорити, бо бувають прогалини в матеріалі, і вири-

совуєть ся тільки загальний образ людського життя в певних степенях культури, котрі проходили приблизно всі народи сеї частини світу — або й цілого світу. Такий загальний образ розвою людського життя нам уже відомий. *) Тут ми приглянемоь тим краям і народам, у котрих, завдяки певним сприятливим обставинам культурне життя і письменство розвинулось так вчасно, що їх історію можемо слідити на кілька тисяч скорше, ніж, скажім, у нас, або у иньших нових народів Європи.

Знаємо се, що народи побережа Середземного моря, де незвичайно легко розвивались усякі торговельні і культурні звязки, завдяки нетрудному подорожуванню, на цілі тисячилітя опережали своїми культурними поступами народи, які сиділи в глибині європейського суходолу, відгорожені від світу неперехідними лісами, болотами, горами.

Але особливо скоро і сильно розвивало ся культурне життя в деяких річних долинах горячих, під-тропікальних країв, де родючий ґрунт і багаті урожаї давали змогу здавна скупити ся густій людности. В тіснім, організованім пожитю виробляли ся тут громадські й державні звязки, до яких иньші народи прийшли тільки багато тисячиліть пізнійше. В сих організованих громадах і державах дуже рано виробились певні культурні знання, навички і форми, а ранній розвиток письменства записав їх для пізнійших часів.

Так було в долинах Евфрата й Нілу, в Месопотамії й Єгипті, де викрито новішими часами пребогаті письменні і монументальні памятки з дуже ранніх часів, і вони вже дали змогу заглянути в тутешнє життя на кілька тисячиліть ранійше, ніж по иньших, навіть дуже славних своєю культурою краях Середземного моря.

2. Початки єгипетської і вавилонської культури.
Поріччє Евфрата з прилеглим поріччєм Тігра і поріччє Нілу мають багато схожого в своїх природних обставинах, і ся схожість відбилась у великих подібностях життя сих найстарших культурних країв. Обидві долини рік лежать серед сухого, безводного степу, що тягнеть ся з західньої Африки через

*) Дивись в підручнику української історії.

Арабію до височин Арменії й Ірана. Живе жите існує тільки в оазах, де держить ся вода. Серед сеї пустині великі ріки Ніл, Евфрат, Тігр потворили урожайні долини, виносячи що-року з гір, звідки вони витікають, великі маси намуду.

Сі родючі долини невеликі розмірно до великої пустині, яка їх окружає. Нільська долина Єгипту тягнеть ся на 1000 кільометрів (верст), але в ширину має не більше 20—30 кільом.—тільки на устю Нілу розширяеть ся; разом зложивши ся родюча полоса буде з півтори нашої Київської губернії. Наноси Евфрата і Тігра творять ряд великих оазів, розірваних просторами некультурними; але взявши разом всі оази не творять і такої культурної території як нільська долина. Але завдяки родючости ґрунту тут ще в часах камяної культури зібрала ся густа, осіла людність. Оази Месопотамії і старинний Єгипет за кільла тисячиліть до Христа були залюднені густійше ніж теперішні найсильніше залюднені краї.

Одначе родючість не давала ся самими ріками: їх щорічні розливи тільки за помічю великої людської роботи стали тим чим стали—джерелом великої урожайности, яка прогодовувала мілісни тутешньої людности. Треба було системою каналів розвести воду розливу по всій долині—щоб вона не застоювалась і не творила багнюк на низинах і доходила й туди, куди розлив сам не сягав уже. Маса води і широкість розливу зменьшаєть ся з кождим столітем: земля взагалі сохне мало помітно, але неустанно від доби великих ледівців і до нині. Урожайний намуд, принесений водою потребував штучного припливу води, коли вона само переставала туди доходити.

Ся робота вимагала сильного громадського устрою і такий устрій під натиском неминучої потреби в збіжу, для прожитку уставив ся тут здавна. Голод змушував людей до сих великих робіт, й гуртової організації й порядку в їх виконанню. З того вироблялось сильна власть і поневоленне роботою трудової людности. Хоч як далеко сягає історія в сих краях, вона вже застає тут, за які чотири тисячилітя перед Хр.,

сі великі водні будови, обтяжене роботою селянство, сильну власть над ним духовних і світських володарів.

В Єгипті, завдяки природним обставинам, склад життя особливо був міцний і тривкий і без великих змін дійшов до наших часів так, як виробив ся шість, може й більше тисячиліть тому. Природні обставини Месопотамії не боронили тутешнього життя так добре як в Єгипті. Месопотамські

2. Голова і корпус статуї патесі Гудеа з Шірупурли (Сумер).

культурні краї частійшо піднадали нападам кочовників з сусідніх пустинь від заходу, і гірських племен з півночі і сходу; тутешнє жите переживало сильні перевороти і потрясення, воно кінець кінцем не видержало їх і країна зовсім занепала в новійших часах. Зате, через сі стрічі з чужими народами і завойовання месопотамська, чи так звана звичайно — вавилонська культура, здавна поширювала свої впливи в сусідніх краях — в Ірані (де було царство

Еламське, пізніше Мідійське і Перське), в теперішній Арменії і Малій Азії, в Сирії і Палестині, в Арабії, а деякі впливи вавилонської культури добачають і в Індії і навіть Китаю. Тому значіння її в загальній історії людського життя більше ніж культури єгипетської, більше ніж взагалі якої небудь иньшої старої культури, можна сказати.

Викриті досі пам'ятки вказують як на осідок найстаршої культури Месопотамії край на низу Евфрата і Тігра, над Перською затокою, що тоді заходила далі на північ. Країна ся звала ся Сумером (а в Біблії Сенааром). За три тисячі літ перед Хр. бачимо тут кілька міст, що були столицями маленьких державок (Ур, Еріду, Лаг'яш-Шірпурла й ин.). Кожда державка мала свого бога, і його біжниця з громадою жерців очевидно була колись властивим центром життя такої держави. Але в сім часі, коли маємо від них історичні пам'ятки, дійсна власть належить уже князеві, „патесі“, що вважається старшим жерцем місцевого бога і править його іменем.

Жите стоїть хліборобством, яке вимагає для себе в сих річних низинах великих водних будов, штучних каналів — з пояснених вище причин. Розпоряжає орною землею і хліборобською людністю отой патесі: він призначає частину землі для бога, себто для духовенства, частину земель визначає знов для удержання своїх жінок, для своїх урядників і дворян. Обробляють всі землі хлібороби, яким роздають худобу, насіння, всякий струмент, господарі-державці сих земель, а за те жадають від них певної скількості ріжного врожаю. Иньші землі в володінню селян, які обробляють їх власним коштом і дають патесі ріжні данини, а за несправність землі від них відбирають ся.

Вся духовна культура Сумеру спочиває в руках духовенства. Письменство тут в великім уживанню і письменні пам'ятки дійшли до наших часів в великій масі. Письмо се звється „клинописю“, бо переважно складається ся з зубчиків та рисок, ріжно скомбінованих, що заступили собою колишні фігури предметів. Писали на глиняних цеглинках, написавши їх випікали, так що вони ставали вічні. При храмах і дво-

рах збирають ся цілі бібліотеки і архиви такої літератури і всяких ділових документів, і молоді новики проходять тут довгу науку, поки наберуться всеї премудрости.

На наш теперішній погляд ся мудрість переважно небогато варта. Правда, і тут трапляють ся деякі цінні, правдиві відомости, напр. з астрономії, геометрії, які перейшли потім з рук до рук і в європейську культуру (поділ року

на місяці і на семидневні тижні, які й досі задержали імена семи небесних світил сумерійських, поділ неба на 360 степенів і т. ин.). Але далеко більшу роль в сій мудрости грали різні молитви, замовляння, ворожбитства против злих духів, против усяких чарів: віра в них грала велику роль в якімсь взагалі понурім світогляді сих людей, і отся сумерійська премудрість мала велике поважання у пізніших народів Месопотамії. Вона заховувала ся пілими тисячліттями, і за для неї довго ще потім училися сумерійської мови, як уже вона сама вимерла. ✓

3. Гаммурабі, цар вавилонський.

Старі Сумерійці були народом незвісного племені, і не знати звідки вони прийшли; вони не були Семітами як Вавилоняне, Євреї, Араби (по імени біблійного Сима в науці ся група народів зветь ся Семітами). Мова Сумерів не такого устрою як у Семітів, а як у народів північної Азії. Чи були вони тим самим народом, що виробив стару хліборобську культуру Сенаара, не знати; тутешні патесі в кождім разі показують на якесь старе, незвісне нам завойованне сього краю — хоч і сі патесі не були ще Семіти.

Семітів бачимо в IV тисячліттю в північнім сусідстві Сенаара, там де Евфрат і Тігр сходять ся найближше. Край

сей зветься Аккадом, по імени одного з міст. Семітські ватажки Аккада, що прийшли сюди як завойовники з Арабії, осіли ся між місцевою людністю й прийняли її культуру. Потім силкували ся підбити собі також і міста полудневих Сумерів. В боротьбі й суперництві ріжних сумерських і аккадських городів і князів пройшло кілька століть на переломі IV і III тисячилітя.

У аккадських Семітів ще свіжа була їх воевничість, а полудневий Сенаар мусів боронити ся разом і від своїх східніх сусідів-гірняків; тому семітські князі Аккада брали над ним гору. Між рр. 2800 і 2500 з них вийшли сильні володарі, які підбили землі Сенаара — вони називають себе царями Сумера і Аккада. Се царство простояло коло двохсот літ. Воно мало своїм наслідком, що аккадські Семіти ще тісніше злилися з Сумерійцями, і семітська мова витіснила з ужитку сумерійську: ся зісталась на дальші часи тільки мертвою, книжною мовою.

Потім на Месопотамію вдаряє нова хвиля аравійських кочовників; се був великий рух семітських орд, загально званий аморейським. З них були Хананеї й Ізраїльтяне, що заволоділи Палестиною. Одна з хвиль сього потоку вдарила на старий Аккад, тим часом як Сумер розбили гірняки Елама. Боротьба сих двох воевничих завойовників скінчилась перемогою Аморейців; їх ватажки заснували в межиріччі нове царство — столицею його був уже Вавилон. Перед тим се було малозвісне місто, але за два тисячі літ перед Христом воно впростає в великий торговельний та промисловий центр, надає імя всій країні. Переймає релігійне і культурне значіння від полудневих, сумерійських міст, які тепер підупадають зовсім. Вавилонський бог Бол, або Ваал набирає центрального значіння; його семиповерховий храм, на честь семи планет, стає головною святинею Месопотамії. З культурного погляду Вавилонія доходить світового значіння. Вавилонські вироби и товари стають славні на цілий світ.

Семітські завойовники прикладають всі старання до того, щоб як найкраще присвоїти тутешні культурні здобутки і упорядкувати свою державу за їх помічу. Найславнішою

памяткою сеї організаційної роботи зістав ся знайдений недавно законник царя Гаммурабі, списаний коло року 2000. Се найстарший збірник законів, незвичайно інтересний; він вирізаний на камянім стовпі, на котрім представлений сам Гамурабі перед лицем бога. Заховані також в великім числі документи сього царства; вони виявляють незвичайно сильну й живу організацію його.

За всім тим і воно не могло устояти довго против нових ударів воевничих народів, що сим разом ідуть уже з східних і півничних країв Малої Азії, приблизно в тім же часі як Єгипет підпадає під владу аравійських кочовників Гіксосів або Гіксів.

3. Єгипет в перші тисячоліття його історії. Історія Єгипту починаєть ся з того часу, як вся долина Нілу, від перших порогів до моря (те що й зісталося потім на віки під назвою властивого Єгипту) була об'єднана в одно царство. Могло се стати ся приблизно за 3500 літ до Хр.

Перед тим нижній Єгипет або Північний край, що обіймає усте Нілу при морі, був незалежний від Єгипту горішнього, або Полудневого краю, а ранійше і сей полудневий Єгипет, видно, розпадав ся на багато округів і громад, котрими правили жерці місцевого бога і різні правителі.

Подібно як і в долині Євфрата, і тут звичайно кождий округ мав свого бога покровителя, і його іменем правило духовенство місцевого храму, — поки якийсь завойовник, чи місцевий насильник, не захопив влади, проголосивши себе верховним жерцем сього бога й оборонцем його храму та його маєтків. В Єгипті ще більш ніж в Месопотамії виступає ся прикмета. Місцеві боги звичайно шанувались тут під образом якогось звіря або птаха, що вважав ся святим і божим. Один бог малював ся з головою собачою, иньший з головою кобця, третій й чаплі. Кіт, крокодил, лев, багато иньших звірів і птахів уважались святими, одні в своїм тільки окрузі, чи иньші в цілім Єгипті. Се показує на дуже старинні початки сих областних святинь і округів — ще з тих часів коли кожде племя вважало себе потомками якої

небудь живини — птаха, звіря, змії, черепахи і таке ин., а се свичайна річ в початках племінного житя.

В дуже давні часи, ще перед обєднаннем в одну державу, тутешня людність, особливо те духовенство і вищі верстви, що володіли землями, дійшли й тут досить високої культури. Се показує їх господарство, їх будови й їх досліди над оборотом сонця і зір на небі, котрий вони робили в звязку з розливами Ніла, бо від них залежало все їх хазайство.

В звязку з великими впливами духовенства велику ролю в житю людности грає тут також піклуванне про посмертне жите чоловіка — заходи коло забезпечення щасливого посмертного житя молитвами, жертвами, хованнем в цілости тіла по смерті. Ні у одного народу гадка про забезпеченне посмертного існування блаженного і щасливого не панувала так над усіми інтересами житя. І се характеристичне, що се посмертне існуванне забезпечувалось не якимись моральними заходами, праведним житем, богопослушністю чи добрими ділами. Такі понятя прийшли тільки потім, головнож намагали на засоби матеріальні: на будову міцних, неприступних гробниць, на забезпеченне від знищення тіла людини та його копій, щоб не зникло тіло, чи його образ, і не урвало ся зовсім жите покійника, та на достарченне йому всього потрібного для безжурного пробутку і оборони від гніву неприхильних богів. Сила праці, уваги, засобів йшло на те, щоб тіло покійника вичистити, вимариновати, начинити ріжними ароматичними смолами й усякими спеціями, які-б не дали згніти йому до решти; сила праці й дотену йшло на виготовленне гарних покровів, гробу для мумії, її розмальовання, спорядження для неї дому-гробівця і всеї обстанови для неї.

Розумієть ся, се все робило ся тільки для людей значних, владущих — сірома обходила ся без сього. Але завдяки тому маємо з дуже ранніх часів нагробні памятки, в них сцени житя й написи, які вводять нас в тодішні відносини. На малюнках бачимо, як Єгиптяне господарили, орали і сіяли, пасли худобу, їздили і воювали, на стінах

читаємо ціли біографії царів; воеводів, жерців; маємо прекрасно, мистецько зроблені портретні статуї небіжчиків і їх домовників; між ріжними річами, похованими з покійником,

в пізнійших часах, знаходять ся всякі рахунки, записки, оповідання, казки.

Письменство розвинулось тут теж дуже широко й почало ся рано. Правда, се було письмо мальоване, доволі трудне до розбирання — воно нагадує скорше нинішні ребуси, а не нинішне звукове письмо. В початках минулого століття учені навчились його розбирати, і тепер ми можемо читати сучасні египетські записки писані за три тисячі літ до Христа. Розумієть ся, в самі початки тутешнього культурного життя вони все таки не можуть нас увести.

Найстарша тутешня людність була мабуть споріднена з иньшими народами східньо-африканської раси — не негрської, а старшої, спорідненої з полуднево-африканськими племенами (такими як Бушмени та Готентоти). Потім

4. Статуя Фараона Хафри або Хефрена одного з будівничих пірамід.

її по части покрила, по части витиснула звідси людність семітської раси, яка й потім напливала сюди з заходу, з Арабії. Думають, що сі завойовники прийшли звідти у першій половині IV ти-

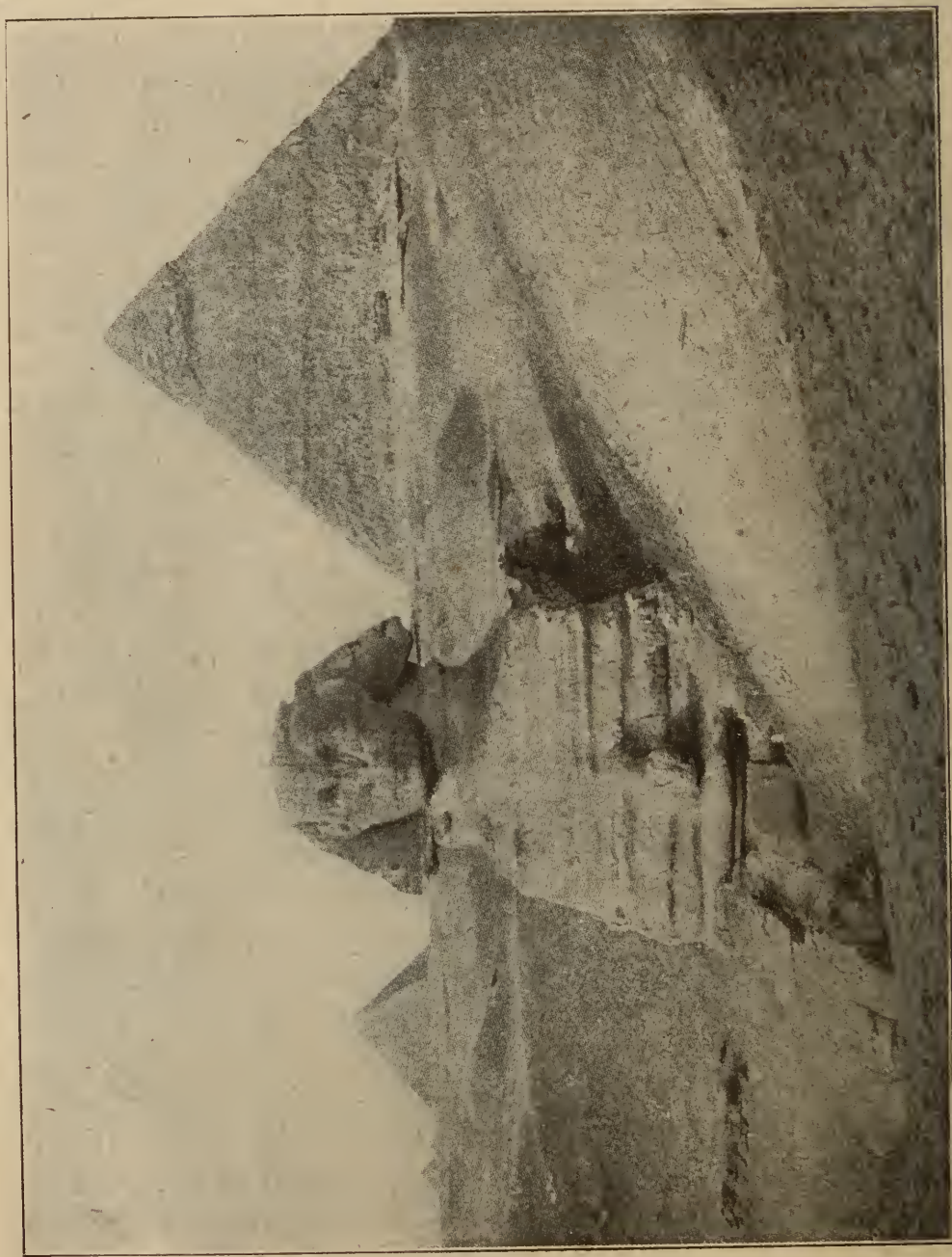
сячилітя перед Хр. і підбили собі з початку округи горішнього і середнього Єгипту, а далі й Північне царство. Кінецькінцем весь Єгипет обєднав ся в одну державу, міцно звязану і упорядковану, з незвичайно сильною верховною властю царя, так званого фараона.

Памяткою сеї незвичайної царської власти зістали ся нагробні будови фараонів з початків третього тисячилітя перед Хр. — се так звані піраміди, коло тодішньої столиці Мемфіса, при межі Північного й Полудневого царства. Найбільші піраміди при тодішній роботі, коли все робило ся без машин, самими людськими плечами та руками, мусіли коштувати тяжкої праці цілих десятиліт і десятків тисяч людей — очевидно тих самих, що сиділи на землях фараона. Се дає міру сили і значіння фараонів сеї доби. Вся держава працювала на те тільки, щоб поставити свому фараонові добрий гробовець.

Потім власть фараонів почала слабнути, урядники й правителі забрали велику силу, духовенство теж. Се одначе не відбивало ся на становищі простого народа, і взагалі політичні зміни проходили поверху, не захитуючи відносин громадських. Далі трималося міцно панованне духовенства і урядників, або так званих писарів, котрими вело ся оподаткованне селянства, оцінка доходів (заведена ще за 3000 літ перед Христом) і господарство в маєтностях царських, храмових і иньших. Так як були природні умови господарства Єгипту, так був і зістав ся незмінним його суспільний характер, як ніде більше.

При кінці третього тисячилітя державна власть починає знову наростати. Князі полудневого Єгипту, округи Теб (Фів) починають підбивати під свою власть иньших князів з иньших округів; наново обєднуєть ся з початку Полудневе царство, а коло 2000 років і весь Єгипет. Се доба так званого середнього або Тебанського царства. За сей час виросла людність Єгипту й її економічні сили. Фараони розширили свою власть за другі пороги на полудні, в Нубії, і за суецькою шийкою в Палестині. Вони розробляють західні оази для хліборобського господарства. Починають ся

знову великі будови—укріплень, біжниць, палат, — не пірамід. Видко, що царська власть хоч віджила, але не та

5. Піраміди Хафрі і Менкери; на переді великий сфінкс.

вже була, та й змінились поняття про неї.

Кінець сьому царству прийшов з поч. XVIII в. перед Хр, коли на Єгипет упав новий натиск аравійських кочовників,

так званих Гіксосів, що опанували також і сусідні краї Азії. Під їх властю Єгипет зiставав ся близько двох століть.

4. Великий рух народів на початку передостаннього тисячоліття перед Христом. Індоевропейське розселення. Упадок Вавилонського і Єгипетського царства сливе в тім самім часі, XVII віків перед Христом, вказує на великі народні рухи в Передній Азії. Очевидно на стрічу семітькому потопові з аравійських степів, де за Амореями виступають Арамеї (Сірійці), а за ними Араби,—іде якийсь рух від півночі, з країв наоколо Чорного моря. Сей північний рух має все ще багато неясного в собі, науковий дослід тільки що починає в нім розглядати ся. Правдоподобно, він стоїть в звязку з розселенням індоевропейської родини народів. На підставі ріжних міркувань його кладуть приблизно в першій половині або в середині третього тисячоліття перед Хр., — докладнійше означити сього моменту поки що не можна. Так само тільки дуже приблизно можна означити ті краї, звідки пішло се розселення; здебільшого кладуть їх на північ від Чорного і Каспійського моря, Індоевропейські племена в сей момент жили головно з скотарства, в культурі камінній—до них тільки що починала доходити мідь і під час сього розселення вони виступають як воевничі кочовники-скотарі, уружені з початку камяною зброєю, і тільки далі, вступаючи в культурні краї, добувають бронзову. Письменности у них, розумієть ся ще не було, тому так трудно виміркувати про них і їх розселення щось певне з тих часів.

З кінцем третього тисячоліття перед Хр. сі індоевропейські племена починають свій рух на подудень. Одні наповняють собою краї наоколо Каспійського моря, зявляють ся в Туркестані, в Персії і через долину Пятирічя (Пенджаб) добувають ся до Індостану. Від тогож потоку—чи самостійно від нього йде переселення до теперішньої Арменії й Малої Азії, заливаючи давнійшу тутешню людність, відмінну і від Семітів і від Індо-Європейців (останками сеї давньої людности, вважають ся грузинські племена полудневого

Кавказу). Інший потік пішов на Балкани, до Італії, до західної Європи.

Те що лишило ся від цього розселення (бо деякі племена вигинули без сліду і останку) по прикметам мови розділяють ся на галузь східню і західню. До галузи східньої рахують групу арійську (індо-іранську), малоазійську (від котрої зістали ся Армяне), північно-балканську (тракійсько-албанську) і слов'яно-литовську; до галузи західної: грецьку, італійську, кельтську й германську.

Першими помітними проявами далекого розселення на полудне, що зробило кінець колишній спільності сих галузей і груп і дало початок формованню нових народностей, і являють ся ті натиски індоєвропейських племен в Індії та передній Азії, приблизно за два тисячоліття перед Христом. Про похід Арійців на схід скажемо далі, а тут одмічуємо стрічу старих семітських культур і різних захоплених нею народностей передньої Азії з індоєвропейськими пересельцями, ближшими родичами пізніших культурних народів Європи. Вона починаєть ся саме тут і тепер, в початках другого тисячоліття перед Хр. і має велике значінне.

На жаль, не можемо ще докладно сказати, в яких саме народах і культурах виступають передові полки цього походу в сусідстві семітської культури Єгипту й Вавилону. В тих перемінах, які переживає передня Азія і сусідні краї під час цього великого руху народів, багато ще неясного.

Несподівано в середині II тисячоліття виступає в центрі Малої Азії сильна, воевнича, а zarazом досить уже культурна держава Хетів, — вона полишила великі пам'ятки в поріччю ріки Кізіл-Ірмак (давній Галіс). Їх недавно тільки викрито; писма, яким писані хетські написи і документи, читати ще не навчились, — можна сказати тільки, що воно відмінне від єгипетського і вавилонського, а нагадує недавно викрите писмо критське — також іще не прочитане.

Як виявилось останніми часами, острів Крит був центром широко розповсюдненої островної, так званої егейської культури, яка займала острови Егейського моря і побережа Греції. Розцвіт її припадає на друге тисячоліття перед Хр.,

перед грецьким розселенням. Недавні розкопки викрили в м. Кносї на Критї величезні укріплені царські палати, з множеством старини — вони були звисні в грецьких переказах під іменем лабіринта критського царя Мінося: В них знаходиться сила гарно виробленої, чудово розписаної посуду з глини й каменя, всяких фігурок, різних дорогоцінних окрас. Культура була дуже висока, а відмінна від єгипетської й вавилонської, з котрими одначе стояла в тісних зв'язках. Велику подібність в своїм мистецтві, у взорах, в орнаменті виявляє з нашими нахідками з мальованою посудом, що викриваються в правобічній Україні, в Галичині, также в Волощині.

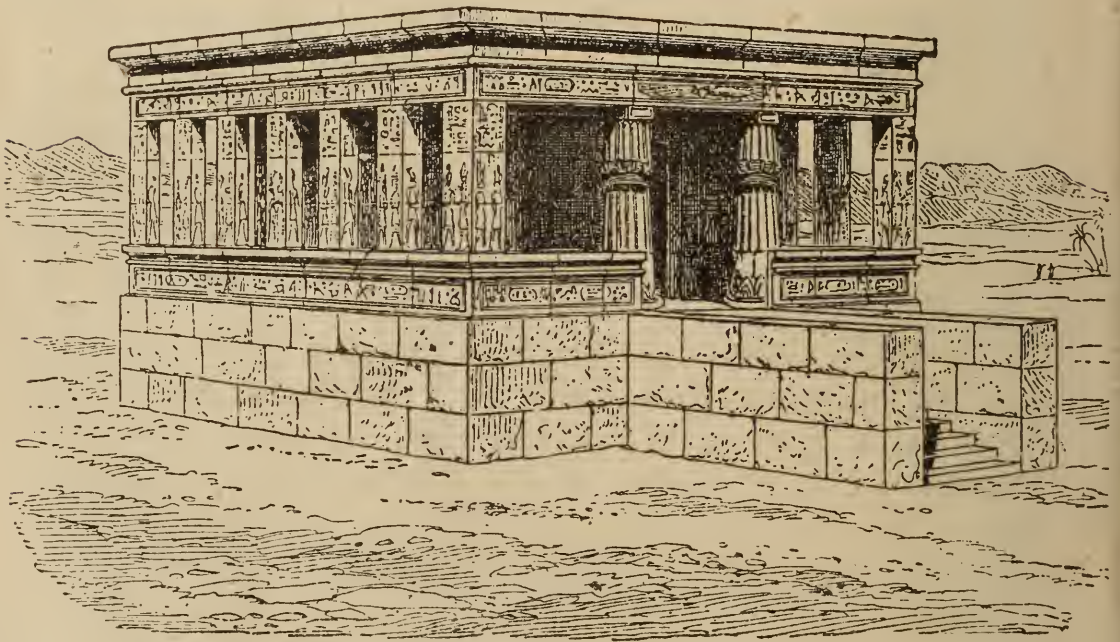
Деякі дослідники в усіх сих появах взагалі добачають наслідки індоевропейського розселення, приливу нових племен зі сходу. Вони викривають індоевропейські елменти у Хетів, в Сирії, в Арменії (в державі Урарту коло Ванського озера, що стояла під асіро-вавилонськими впливами), але все се ще дуже наясне і непевне.

5. Нове єгипетське царство. Асірія. Єгипет завдяки своєму відокремленому положенню ще найменше потерпів від тих великих рухів, про які була мова. За які два століття Гіксосів вигнано з Єгипту, воевничі ж фараони, від котрих рахується так зване нове царство, йдуть по слідам їх на північ, до Палестини й Сирії, підбиваючи собі тутешні землі. В сих змаганнях зав'язують вони боротьбу з воевничою державою Хетів і з ними б'ються за Палестину і Сирію та землі по Евфрату. Ся доба великих завойовань виводить Єгиптян з їх давнійшої виключности, вони входять в близькі відносини з вавилонською культурою; вавилонська мова і письменність заводять ся в дипломатичній кореспонденції єгипетських фараонів (богатий архив фараонів з сього часу знайшов ся в розкопах і він дає багаті відомости про тодішню політику.

Але ся доба широких політичних впливів Єгипту, в середині II тисячоліття перед Хр., не була довга; природне положення Єгипту не придавало ся до сього, та й воевниче напруження, сотворене фараонами завойовниками, скоро сла-

біє у внутрішній боротьбі: починаєть ся борня з духовенством, фараони пробують сотворити релігію єдиного бога сонця, жерці противлять ся сьому й приводять до упадку династію.

Правда, нова династія, скоро вивела Єгипет з сих замішань, і хоч не могла вернути його до давнійшої сили, все таки надала певний блиск і полишила по собі на довгі віки пам'ять, як остання світла епоха Єгипетського царства. Старі, славні часи затерли ся в пам'яті поколінь, а

6. Єгипетський храм, часів нового царства.

з кінцем XIII в. починаєть ся все гірший упадок. Власть фараонів слабне, Єгипет на якийсь час підпадає знов чужоземному володінню, сим разом ватажків західніх, лівійських кочовників, на побереже нападають морські народи. В Єгипті починають ся замішання, держава розпадаєть ся.

В сі часи між иньшим відокремлюють ся полудневі краї, за першими порогами (так званий у Єгиптян край Куш, а в новійшій географії — Нубія). Вони були залюднені спорідненою з Єгиптянами людністю і приведені здавна

під владу Єгипту й єгипетської культури (уже Середнє царство досягло до третіх порогів). Тепер же в часах упадку Єгипту тут організується особна держава, яка потім поширює свою владу і культуру єгипетську (а пізніше грецьку і християнську) далеко на полудне, аж до Абіссинії (що й виросла й зложилась потім під сими нубійськими і східними, арабськими вливами). В середині VIII в нубійські або „ефіопські“ фараони поширюють свою владу і на сам Єгипет — але не довго попанували тут, бо з півночі насувала ся ще більша гроза, від нової воєнної держави — Ассирії.

Ассирією звала ся країна на середнім Тігрі, на північ від міста Асур. Вона була під владою Вавилонського царства; з упадком його стає більш менш самостійною державою. Головний елемент був семітський. Безнаставні війни з сусідніми гірськими народами і хетською державою підтримували й розвивали в Ассирійцях воєнність. Вони здобули славу незрівняних, страшних і неодолимих воєнків, які кохались у війні й нічого не знали понад неї. Їх пам'ятки, настінні картини, вирізані з каменя, їх написи й оповідання заповнені війнами різными, убийствами. Вся увага їх царів зверталась на розвій воєнних сил і воєнної техніки. Це перша вповні воєнна держава, яка багато нагадує пізнійший Рим. Визволивши ся з під влади і впливу сусідніх царств, вона ступає на дорогу завойовань, щоб запевнити собі перевагу в Месопотамії і відкрити торговельні дороги на полудне і захід—до Середземного моря.

Вперше виступають вони з сим коло р. 1300, але той перший період завойовництва Ассиріян не був ані довгий, ані не дійшов великого розмаху через внутрішні, династичні замішання і через вплив нових семітських кочовників з полудня—Арамейців.

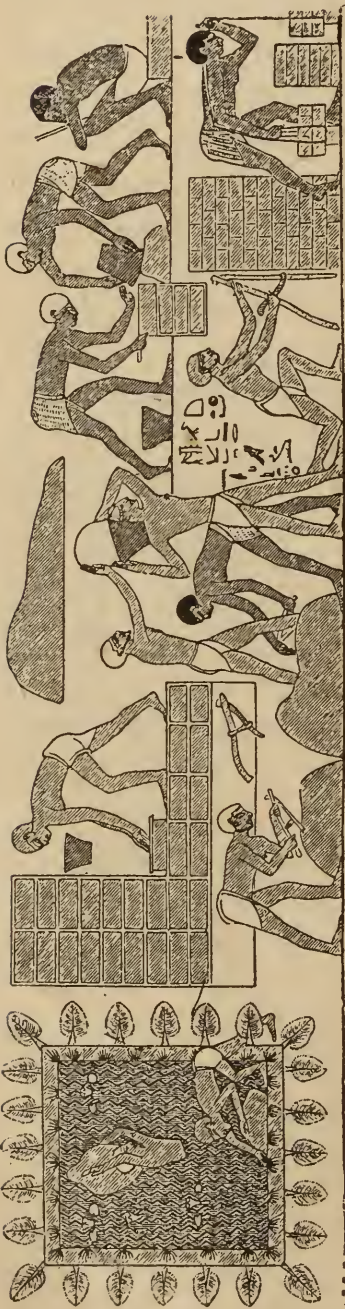
Ще коротший, хоч і сильніший був другий такий вибух завойовницької енергії Ассиріян — коло р. 1100, і потім знов наступає упадок Ассирії, більш як на століте, до нового—ще більшого і страшнішого для всіх поближких народів піднесення її воєнних сил і тривкілих успіхів, з початком IX віку.

Та перше ніж перейти до цього, кинемо оком на сирійське побереже Середземного моря, що послужило ареною сих военных суперництв Асирії з Єгиптом.

6. Сирія, Ізраїль, Фінікія.

Ослабленне великих военных держав, яке наступає при кінці другого тисячоліття перед Хр., дало змогу вибити ся і зажити самостійним житєм ріжним племенам і державам в сій країні між аравійським степом і середземним побережем, що й досі носить імя Сирії, як память асирійського володіння.

В половині II тисячоліття перед Хр. тут володіли фараони, тримали своїх намістників і агентів і держали в своїй власти тутешні міста і князів. Під час другого завойовництва Асирії, коло р. 1100, їм прийшло ся розмежувати ся тут з асирійськими царями — сі здобули собі вихід до моря в північній Сирії, на фінікійських кораблях плавали по морю — фараон признав за ними се володінне. Але сила Асирії слідом була зломана в війні з Вавилоном, Єгипет ослаб, тож і сирійські землі вийшли з під власти можних сусідів. Тоді тут і організуєть ся цілий ряд ріжних самостійних володінь — хетська державка в північній Сирії, далі

7. Настінний єгипетський малюнок. Робленне цегли і опуровання храма.

арамейські князівства — найважнійше з них в Дамаску, Ізраїльське царство в Палестині і цілий ряд міст-царств на фінікійським побережу.

З них велике значіння в історії світової культури здобули оті семітські народи Палестини: Ізраїльтяне, або Євреї в долині Йордана і околиці Мертвого моря, і Фінікіяне на морським побережжю, і сі часи були розцвітом їх сили.

Як було сказано, Ізраїль прибив ся в сі сторони мабуть під час великого аморейського руху. Присунувши ся з своїми стадами в сусідство сеї країни, котру він назвав Ханааном, в другій половині II тисячилітя, Ізраїль почав протискати ся між тутешню осілу людність, теж семітського походження, тільки давнішого заселення, і серед неї поволі переходив також до оселого хліборобського житя. В війнах, які приходилось йому вести з Хананеями і сусідніми племенами, що натискали на них від моря і з степів, Ізраїль організував ся коло 1000 р. перед Христом в военну державу, яка потім, при внуках Давида ще розділила ся на два царства — невеличке Ізраїльське і зовсім маленьке Юдейське.

Духове жите сього маленького народу, що дало йому таке високе місце в історії культури, розвинуло ся на ґрунті боротьби ізраїльської релігії єдиного бога Ягве (Єгови), котру Ізраїль приніс з собою з своїх степів, з хананейським культом Баала (Ваала) і Астарті. Розселяючи ся серед Хананеян, Ізраїль переймав і сей культ, і се від часу до часу викликало боротьбу ревнителів єдинобожної релігії Ягве против хананейського многобожства та обряду — хананейського богослуження. Особливо з розділом Юдеї й Ізраїля, коли царство Ізраїльське приймає хананейський культ — тому що храм Єгови і всі звязані з ним святощі зістали ся в володінню царя юдейського, се викликає велику проповідь пророків, які підіймають на незвичайну висоту релігійну думку Ізраїля і поглиблюють в ній ідею єдиного бога, законодавця й судії, суворого і праведного, свободного від усяких слабих сторін людської вдачі, що потім через Християнство й іслам зробила такий вплив на все пізніше людське релігійне мислення.

В иньшій культурі Ізраїль не доказав чогось особливого; він стояв під впливами Єгипту, а ще більше Вавилону — се

відбилось і на пізнійших ізраїльських переказах про свою старовину.

Фінікіянами прозвали Греки семітських шешканців сірійського побережа на північ від палестинського побережа, захопленого у Семітів Філістимлянами (від них пішла назва Палестини). Фінікіяне творили тут ряд великих торговельних міст-держав; ідучи в порядку з півночі на полудне се були Арад, Бібл, Беріт, Сідон, Тір. Тір—найближше до Палестини місто, грало велику ролю в історії Ізраїля—часами держало в своїй власті Ізраїльських царів. Епоха Соломона, сина Давидового, що діставав від тірського царя Хірама різні заморські матеріали для ерусалимського храму, була епохою найбільшої сили і слави Тіра, що займав тоді перше місце на фінікійським побережу.

Культура сього побережа, як і всеї Сірії сформувала ся під вавилонськими, єгипетськими й егейськими впливами, мала характер збірний і зістаєть ся дуже неясним, що внесли сюда Фінікіяне свого, і що тільки поширили з здобутків згаданих культур. ✓ Репутацію великих винаходів і великої культурности сотворили їм Греки, яким Фінікіяне по зруйнованню егейської культури, в темні часи перед початками грецької культури і колонізації були справді учителями в усяких знаннях та умілостях. З сього боку—поширення всяких культурних здобутків передньої Азії в районі Середземного моря і сусідніх краях, особливо в першій половині останнього тисячоліття перед Хр., роля Фінікіян в кождім разі дуже важна, хоч їх власні винаходи й не були так великі, як то про них оповідали.

Безсмертною культурною заслугою їх було розповсюдження чисто звукової азбуки з 22 букв (запозиченої від Егейців, як тепер думають). Через Греків вона перейшла до всіх європейських народів. Фінікіяне ж поширили вавилонські міри й вагу, що держить ся в дечім і по нинішній день в культурнім житю, також різні астрономічні відомости, технічні знання і т. иньше.

Конкуренція егейської культури і потім грецьких міст змушувала Фінікіян шукати далеких ринків, далеких, незвіс-

них джерел товарів, на які був попит. Вони закладають свої кольовії в далеких сторонах — як славна Картагіна на афріканським побережю, Гадір (Кадікс) за Гібральтаром; вони знали Канарські острови, західні береги Африки і наше чорноморське побережжя. На поручення одного з фараонів, Нехао, що заходив ся коло розвою морських сил і торгівлі Єгипту, щоб підняти його з упадку (він напр. почав робити канал до Червоного моря коло теп. Суеза, щоб відкрити морську дорогу з Середземного моря), Фінікіяне коло 600 року обіхали всю Африку наоколо, шукаючи нових торговельних доріг. На західнім афріканським побережю раховано 300 тірських осель, на 30 днів дороги: ся звістка грецького географа, хоч би й перебільшена, дає у всякім разі понятє про славу, яку мала фінікійська торгівля. Але Фінікіяне всяко старали ся затримати її виключно в своїх руках, укривали свої торговельні дороги й старались відстрашити від них конкурентів оповіданнями про всякі страхи і небезпеки, тому мало знаємо про неї, і з їх досвідів в сій справі мало скористали пізнійші мореходні народи.

7. Останній розцвіт і упадок Асирії. Нове скріпленне Асирії принесло багато горя народам і державам передньої Азії. Від початку IX віку і до половини VII-го, яких двісті пятьдесят літ, на чолі Асирії бачимо воевничих царів, які ведуть великі завойовання, з нечуваною кривавою енергією. Вони підбивають собі Вавилон, пробивають ся до Середземного моря, завойовуючи Сірію і Палестину, опановують гірські області на північ і північний захід від Асирії, розбивають останки Хетів, нарешті звертають ся против Єгипту.

Підбиваючи собі сі землі, страшенно нищать їх, вибираючи воєнну здобич і контрибуції, масами побивають людиність для сильнішого страху, виводять значнійших, заможнійших людей до Асирії, а на їх місце селять асирійські кольовії. Тяжке асирійське ярмо викликає гнів і повстання при першій можливості, а за тим ідуть нові асирійські походи, убийства і контрибуції. До того прилучали ся ще внутрішні революції і повстання в самій Асирії, наслідком

незвичайної сили, котрої набрала армія, і вічного запотрібвання для неї грошей, неважаючи на багаті здобичи і розвій торгівлі. На сїм ґрунті іде глуха боротьба між царями і духовенством, що держало в своїх руках найбільші богацтва, керму місцевих фінансів.

Ніневія — нова столиця, збудована царями для ослаблення старих центрів, осідків того могутнього духовенства, — стає гніздом кривавого военного пановання — його символом, що сїе жах серед народів передньої Азії. В кривавих війнах згинуло Ізраїльське царство, розбите і зруйноване кількома наворотами; зруйновано й пограблено сам Вавилон, сей центр культури і релігійного життя. Найменше утерпів Єгипет, підбитий під сам кінець, коли пораховані були вже часи Асирії й Ніневії.

Але бажаючи перейняти силу і значінне Вавилону для своєї держави асирійські царі старались громадити в ній і культурні засоби, зібрані Вавилоном і старшими від нього культурними центрами, щоб Ніневія могла заступити їх місце. В одній царських палат Ніневії знайшла ся величезна бібліотека з записаних цеголок, яка заховала для нас дуже багато з літератури й науки і всякого роду писаних памяток Сумеру й Вавилону.

Але трівкої культурної ролі Ніневії доля не судила. Істнування того останнього Асирійського царства не було довге.

В VIII—VII віні знов ідуть якісь сильні народні рухи на північ від Асирії, в сусідстві Чорного і Каспійського моря. Глубші причини сих рухів неясні. На переді їх виступають іранські племена, серед котрих ідуть якісь внутрішні зміни, і в результаті формуєть ся перша воєнна велика іранська держава Мідійська. В другій половині VII віку вона виступає на яв великими завоюваннями. Вавилон, де засїла халдейська династія, ввійшов в союз з сею новою державою й зробив кінець Асирії. 607 року Ніневою взято й зруйновано, на велику радість всіх, кому вона давала ся в знаки. Підвластїї землі відійшли від неї, саму Асирію взяла Мідія, її північна сусідка.

Вавилон став незалежним. Його халдейські царі хотіли йти слідами своїх асирійських зверхників, і завели такий же суровий військовий режим. Але се останнє Вавилонське царство не було довговічне, — хоч саме воно прославалося в пізніших віках, тому що його історія ввійшла в історичні пам'ятки єврейські і грецькі. Найбільш голосним ділом його було зруйнування Юдейського царства і переведення його людности в вавилонську неволю. Зруйновано тоді-ж і славний фінікійський Тір. Було все се ділом царя Навуходоносора, котрого таким голосним зробили писання єврейські, як наймогутнішого тодішнього володаря. Вони заховали різні оповідання про могутність, пику і жалісний кінець тої слави, коли він збожеволів. А за чверть століття після його смерті Вавилон упав в руки нового іранського володаря, царя Персів Кіра (в р. 539) і тим скінчила ся історія Вавилонської держави.

Історія Мідійсько-Перського царства входить уже в історію індоевропейських народів античної, грецько-римської доби. Перше ніж розглядати ся в ній, ми мусимо поглянути на иньші краї, перед усім на великі річні долини полудневої Азії.

8. Індія. Великі річні долини північного Індостану також давали змогу для великого скуплення людности і раннього розвитку людського життя; але старинности індійські ще дуже мало досліджені і дуже мало що звісно тут про часи перед арійським переселенням.

Стара людність була темношкіра, котрої останки заховались і тепер в різних глухих міснях — в неприступних лісах-джунглях та в горах Декаву, — їх звать Дравідійцями. Сі останки, які заціліли в найменш придатних для культури міснях, тепер стоять дуже низько з культурного погляду. Вони дуже часто не мають ніякого житла, годують ся дикими рослинами і всякою всячиною, яка без великого труду може попасти їм в руки, і часто обсмалена на огні, гострокінчаста палиця становить їх одинокую зброю. Иньші мають пару овець і кіз, або займають ся дуже примітивним хліборобством: випалюють під посів кавалок лісу, попіл

служить погноєм для ґрунту, і засіявши його раз кидають і переходять на иньше місце. Але по сим останкам не можна судити про стару дравідійську людність північних річних долин. З старої літератури Аріїв бачимо, що тубильці мали тут свої держави, котрими правили царі і князі. У них були укріплені житла, де люде ховались від ворогів, і багаті городи, повні богацтв, які дражнили апетити Аріїв. Були ремісники і купці, хитрі і оборотні в торгівлі. Припускають, по даним мови, що у них могло бути навіть письменство. Низький культурний стан теперішніх Дравідійців поясняєть ся почасти тими найбільш глухими місцями, де вони зістали ся, почасти культурним упадком, регресом, що часто помічаєть ся у народів, які попадають в трудні обставини життя.

Історія Індостану починаєть ся від розселення Арійців, але і по сім вона звісна доволі мало, аж поки не починають ся чужоземні відомости про Індію. Справедливо завважено, що з усіх старих культурних народів індійські Арійці були найменше цікаві до історії: вся їх духова робота пішла на релігію і філософію, на розгадку одвічних загадок існування, а історична література у них не розвинула ся зовсім. Нема теж урядових актів, ані монументних памяток: монументальне будівництво явило ся досить пізно, під чужими впливами.

Історію арійського переселення можемо в загальних рисах представити собі на основі поетичної літератури (збірник Веда), де заховали ся гімни й молитви з перших часів розселення. Через гірські проходи з півночі Арії проби вали ся в родючі краї верхнього Інду і його притоків — так зване „Пятиріче“, „Пенджаб“, і в завзятих битвах здобули собі нові кочовища. Се було щось подібне як пізнійше розвеселенне Ізраїля в Ханаані. Початок сього походу кладуть приблизно за 2000 літ перед Хр., або ранійше. Але кілька віків пройшло, поки сі степові скотарі опанували Пенджаб, вигнавши або винищивши старинну людність. Розмноживши ся тут, вони посувають ся звідти на схід в долину Ганґа. Національний індійський епос Магабгарата, захований тільки в значно пізнійших перерібках, споминає

давні війни, котрі йшли тут—уже не так між Арійцями і тубильцями, як між самими арійськими племенами: західні, пенджабські натискали на східні, що пройшли вже в басейн Ганга, а ти боронили від них свої нові оселі. Тубильні володарі виступають уже часто в ролі союзників їх в сих усобицях. Розселяючи ся все ширше, арійські ватажки вже не вибивали старі племена, а полишали їх в ролі підвласної, підданської людности—позбавленої всяких прав.

По сім, приблизно в перших століттях останнього тисячоліття перед Хр. на нових оселях в долині Ганга формується оригінальний громадський устрій Індійських Арійців. Тисячолітній період завойовних війн закінчив ся Організували ся арійські держави більші й менші, під началом своїх царів (раджів). Завойовники Арійці стали вищою, благородною расою (вони вищого походження, „двічі роджені“, не так як тубильці). Але й серед них самих перейшов глибокий розділ. Головне значінне мало тут суперництво жерців з владушою верствою князів і воєнних ватажків, взагалі таке важне в історії сих примітивних громад: у Індійських Арійців ми можемо бачити його краще ніж де.

В часах відділення Арійців від иньших індо-європейських племен, так само в період пенджабського розселення у них не було осібної духовної верстви: тоді представниками племені перед богами були їх племінні ватажки, князі. В часах гангського розселення богослужєбні чинности починають переходити до певних спеціалістів в молитвах і жертвах, і сі спеціалісти роблять все можливе для того, щоб зробити богослужєнне монополією своєю і своїх родів. Пильнуючи самі зложити з себе замкнену і відокремлену верству, не допускаючи між себе ніяких сторонніх і не мішаючи ся з иньшими клясами навіть арійської людности, вони іменем того богоосвященного авторітету, собі присвоєного, пильнують і сі иньші кляси різко розмежувати і відграничити. Так складають ся три верстви, або касти арійської людности: брахмани—духовні, кшатрії—воєнна аристократія, вайсії (вайшья)—простий арійський нарід: хлібороби, пастухи, ремісники. Четверту касту судрів (шудра) становить не арійська людність,

нечиста, з якою вищі касты не можуть мати ніякого діла: судри не можуть близько коло них жити, а навіть на дорозі мусять їх обминати на сто кроків, щоб не дихнути на них своїм нечистим духом.

Але не тільки ся нечиста каста, а й вищі, арійські касты відокремлені і звязані дуже дрібязковими постановами, котрі брахманы виробляли і зібрали нарешті в книгах „Ману“: вони виробили ся приблизно під середину останнього тисячоліття перед Хр., хоч до наших часів дійшли вже в пізнійшій обробленню, перших віків по Хр.

Але вивиспаючи себе над всіми иньшими кастами, чванячи ся своєю божеською силою, індійські брахманы не були подібні до жерців вавилонських і єгипетських, що збирали в своїх руках величезні богацтва, кермували економічними і політичними відносинами. Брахманы робили своєю монополією богослуження, занятя релігійними і науковими питаннями, али не ластили ся на світові богацтва і панування, вели жите бідне, часто навіть живили ся милостинею, а під старість ішли в пустиню. Полишаючи для народу і підтримуючи шанування старих арійських богів і навіть долучаючи до них ріжних дравідійських демонів, шанованих між народом, брахманы для себе, для мудрих і посвячених виробили філософію песимістичну, що в усім бачила зло—і в ній не було місця взагалі ніяким богам. Вони вважали, що жите тільки одно страждання, всяка діяльність, чи лиха чи добра, родить також тільки страждання, тому за найкраще жите вважали повну бездіяльність, а ідеалом—можливе умертвлення тіла, аби позбути ся його и розпустити ся в Брахмані, божеськім елементі, що наповняє собою світ.

9. Буддизм. Таке відчуження найбільше освіченої верстви від життя і його практичних інтересів було, розуміється, дуже шкідливе. Вона зробила духову культуру своєю монополією, відсунула від неї иньші верстви, а не давала їм нічого крім легковаження інтересів практичного життя. Різка відчуження каст, замкнення їх в тісні межі й обплутання життя їх дрібязковими правилами теж не впливало добре.

Воно й викликало против себе реакцію в буддизмі — одній з великих світових релігій великого культурного значіння.

Вона ввійшла з північно-східньої Індії. Приблизно коло року 550 перед Христом в аристократичнім роді Сакія (з касты кшатрів), в сімі царя, чи краще сказати по нашому — князя одного з дрібних князівств на північ від долішнього Ганга родив ся хлопець Сіддарта, який дійшовши літ, покинув двір свого батька, розчарований в житю, і пристав до брахманів пустельників. Не вдовольнив ся він кінець кінцем і їх мудрістю і став головою нової релігійної школи, яка прославила його під іменем Будди („той що дійшов знаня“), инагше Сакія Муні (мудрий Сакія), або по імени його сімі — Готама. Його проповідництво припадає на кінець VI і початок V віку перед Хр. (вмер він коло року 480,) але про нього і його науку взагалі знаємо не багато певного. Те жите його, яке пізнійше зявило ся, являєть ся літературним твором, що має вияснити психольогію чоловіка, який переконуєть ся в марности житя і шукає в собі моральної утіхи і рівноваги (се жите потім, під іменем історії Варлаама і Йоасафа здобуло незвичайну популярність і було звісне і у нас на Україні ще з княжих часів). Наука Будди була розроблена і приведена до системи на соборах його учеників — з них перший відбув ся зараз по смерти Будди, третій 250 літ пізнійше, і властиво тільки з сього часу, з III віка перед Хр. починаєть ся історія буддизму. В сім часі (в 250—230-х роках перед Хр.) він знайшов могутного і що важнійше — благородного прихильника в царі Асока, що володів великою державою Магада в північній Індії і зробив незвичайно багато для популяризації буддизму в його найбільш благородній формі — релігії любови й гуманности.

Сама по собі ідейна сторона буддизму опираєть ся на брахманських поглядах на жите як на стражданне і доводить їх до крайніх виводів: треба вести до того, щоб істнованне зпикло, для сього радить ся „середня путь“ між крайнім аскетизмом і привязаннем до житя. Не треба привязувати ся ні до доброго ні до злого, ні в що не вкладати свого житя. З таким переконаннем тратить значінне всяке богослуженне,

взагалі всяка роля богів в людськiм життi; замикає вся громадське почуте: людина в своїм сумовитiм, песiмистичнiм поглядi на жите визволяєть ся від усяких уз і обовязк замикаєть ся в егоiстичнiй роботi над собою.

Але очевидно не ся сторона здобула буддiзмови його популярнiсть. Являючи ся продуктом певного розворушеннiя релiгiйноi мисли, буддiзм завлячав свої успiхи не теоретичнiм своїм сторонi, а практичнiй — як опозицiя брахманству, спiльним претенсiям брамiнiв і крайностям кастового устрою. З сього погляду буддiзм знаходить з самого початку велике спочуте у свiтськoї аристократiї, царiв і князiв тодiшнiх iндiї. Згаданiй уже цар Асока своїми наказами ширить буддiзм як релiгiю любови до всього людства без рiжницi: сповненне кладе в тiм, щоб тiкати від злого і творити дослужити любови, правдi, терпеливостi, чистотi. І ся сторона буддiзму, як і його демократизм — що його проповiдь зве таєть ся не до вибраних, а до всiх людей без рiжницi рабських племен, верств, саме й здобудоває йому симпатiї широких мас.

Мiсiонери Асоки розносять його по всiй iндiї й Цейльонi. Держава Скiтiв, заснована перед Рiздвом Хр. в Пенджабі поширює буддiзм у краях сiдннього Ірану. В I вiцi до Христi вiн поширюєть ся в Китаї, де його в IV вiцi признано державною релiгiєю і звiдти перенесено до Кореї, Кхiнхiни, Монголії й Японiї. З Цейльону поширюєть ся в по сiдннiм iндокитаю і на iндiйських островах.

Але разом з сим незвичайним поширеннем вiн підпадає і глибоким змiнам. Насамперед, попавши в монашiї пустельницькi круги, вiн тратить той живий дух, що оживляв його — стає формальним і мертвим. З другого боку вiн все більше переймаєть ся елементами народноi вульгарноi релiгiї. Буддiйськi учителi приймають iдею перевоплощеннiя: душа Будди приймає все новi й новi божеськi форми і являєть ся під рiжними видами. З другого боку вводять ся до сеї релiгiї вiруваннiя про рiжнi божеськi ества, шаманськi обряди, чаруваннiя, крiваві жертви. Не можна собі представити глибошого контрасту, як сього реформованого буддiзму і буддiзму початкового. А власне сьому карикатурному буддiзму

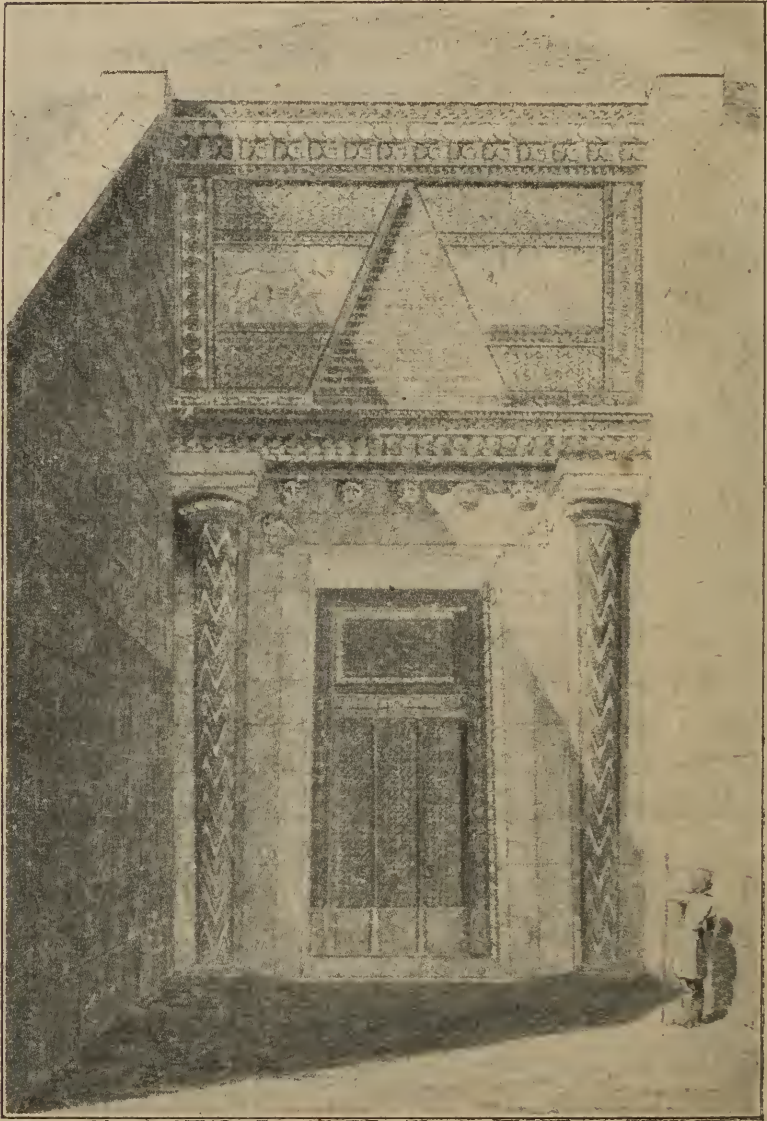
змови судило ся ширити ся й рости, тим часом як більш активний буддизм згодом став вигасати. Він держав ся головню західнім і полудневим Індостані, але стративши свої поткові цінні прикмети, не міг витримати конкуренції відродженого брахманізму, як прояву певної релігійно-національної реакції. З середини I тисячилітя по Хр. він починає слабнути в сій боротьбі, а з початком II тисячилітя майже до зсхати вигасає в цілій Індії.

Реформований буддизм загнуздив ся в північній Індії, де си поширив ся в східнім Ірані, середній Азії і краях китайської культури. В північній Індії й Ірані він унав одначе жити під натиском ісламу, в звязку з політичними переворотами, про котрі буде ще мова низше. Задержав ся і глухо закорінив ся в центральній Азії і краях китайської культури; його центром стає Тибет, де організуєть ся цікава наша держава, буддійських монахів — лам, під зверхньою владою далай-лами, що вважав ся перевоплощенем Будди.

Неважаючи на те, що сей буддизм був тільки скаженою відбиткою, карикатурою правдивого, благородного буддизму, він все таки і в сій формі заховав певні елементи гуманности і мав чималий цивілізаційний вплив на півдиких, кочовних кочовників центральної Азії.

Ю. Китай. В східній Азії осідком старої культури вляють ся великі річні долини властивого Китаю, покриті породами глини, легкої до оброблення і родючої, — особливо північна долина ріки Гоанго, найбільше богата і родюча з них. Тут теж муіло здавна розвинути ся значне залюднення серед нього — початки культури. Яке воно було, про се пер трудно що небудь сказати: учені в тім ще не почили своєї роботи. Людність полудневого Китаю виявляє свою близькість до маляйсько-полінезійської раси (островів Індійського океану), тим часом як на півночі виступає міджурсько-корейський тип, що залюднює побереже Азії від півночі на північ. Центр Китаю займає монгольська людність північного, центрально-азійського походження. Для річних долин Китаю степи середньої Азії грали такуж ролю як оазиса для культурних оазів Єгипту і передньої Азії. Осо-

бливо північна долина ріки Гоангò служила дорогою для всяких східніх завойовників, які підбивали собі тутешню

8. Реставрований вигляд так званої скарбниці Атрея в Мікенах, передгеленської доби.

людність і переймаючи її культуру, зливалися кінець-кінцем з нею. Сюдою, очевидно, прийшла та дюдність, яка головно представляє сучасний китайський тип, тут же розгравали

ся головні події китайської історії. Монгольські пришельці одцивілізовані на китайським ґрунті, підсилювані раз у раз свіжими допливами завойовників, становили, видима річ, найбільш енергійний і активний елемент у політичній, та мабуть і не тільки політичній, життю сеї великої країни.

Своє історичне жите китайські історики рахують по династіям, які правили у них. Історична доба починаєть ся у них від династії Ся, що стала правити, мовляв, за 2200 літ перед Христом, і з нею звязуєть ся пам'ять якихсь, досить неясних перемін в життю китайського народа, в роді великих водних робіт, викликаних незвичайними повіями. Більш сторичні часи починають ся тільки тисячу літ пізнійше; але різні факти, які звязують ся з тими часами, бліді і мало достовірні, не тільки для другого, а навіть і для першого тисячліття перед Хр. Бо хоч уже в першій половині сього останнього тисячліття у Китайців була досить значна література, і серед неї історичні писання, літописи, але від них заховались тільки бідні уривки, і то в пізнійших перерібках і відновленнях. Причиною було знищення старого китайського письменства, в 213 році перед Хр. імператором Ші-хуан-ді. А монументальні пам'ятки і тут як і в Індії явили ся пізно, та й потім мало були розвинені.

Те що заціліло з старого письменства, дає понятє про значно вироблений суспільний і політичний лад і високу культурність першої половини останнього тисячліття перед Хр. і попередніх століть. Найстарші їх писання відкривають перед нами дуже докладно упорядкований лад громадського життя і управи, звичаїв і обичаїв. Права і обовязки кожного громадського стану означені до найменших дрібниць; на кожду пору року призначені певні занятя; докладно вироблені правила для відносин родинних і т. и. Військовий устрій, озброєнне, військова команда і військові гасла—все се теж дуже докладно продумано і упорядковано. На війну виїзджають на колісницях запряжених двома кіньми; на кождій крім погонича стоїть оден вояк з луком і оден з списом; імператорське військо, на чолі котрого він виходить в похід, складаєть ся з 10 тисяч колісниць. Не тільки

воєнні, але всі взагалі вози в краю мають однакові колеса. Правительство означає всьому міру, уставляє знаки. Кожного девятого року історики всіх князівств мусіли зїздити ся в столиці держави і тут провіряти письменні знаки і їх вимову. Матеріальна культура дійшла вже дуже значного розвитку: про се свідчать вироби з бронзи і каменя (нефриту), які заховали ся до наших часів або звісні з рисунків старих китайських видань. Вже за 1200 літ перед Хр. бронзове майстерство стояло високо. Жертвенні вази, миски, дзвони, ріжні прикраси визначають ся дуже делікатною роботою, богатим орнаментом.

Але найсильнішим доказом високої культури служать все-таки ті політично-філософські системи, які зявляють ся в Китаю в середині останнього тисячолітя перед Хр. З них найбільшу популярність і признание здобула наука Кунфуцзи (Конфуція), але він не був ані єдиним, ані першим в тім роді; він, і так само старший його сучасник Ляоцзи, раз у раз підчеркували, що вони тільки нагадують і виясняють науку старших мудрців. Се були напів ретори і моралісти, учителі праведного житя, напів політики-публіцисти; вони заступали місце духовної жречеської верстви, котрої не було в старім Китаю.

Релігійний елемент взагалі не був тут розвинений. Стара релігія, культ неба — тянь (незвісного походження, може монгольського), зісталась офіційною релігією. Імператор уважавсь її верховним і властиво єдиним представником: тільки він олен приносить молитви і богослуження в храмі Неба, заступає перед ним своїх підданих, відповідає за них, і навпаки—його добрі і злі діла відбивають ся на долі його підданих. Поруч сього головного божества Неба признаєть ся існуванне ріжних духів, небесних, земних і людських: сонце, місяць, планети, моря, річки, гори, держави, князівства, міста і села мають своїх духів, які впливають на жите людей. Духи померших людей — предків і героїв також служать предметом пошани. У народу служення духам предків властиво й являєть ся одинокою релігією.

Недостачу якоїсь релігійної науки заступала мораль, наука доброго і праведного життя, котру, уділяли згадані мудрці.

Середні століття останньої тисячі перед Хр. були часом державного розкладу. Імперія розбилась на безконечне число напів-незалежних князівств, які вели безконечні усобиці з імператоран і між собою та з своїми непокірними васалами. Власть імператора зовсім упала, натиск кочовників давав себе відчувати все гірше. Серед отсього розкладу державного ладу й анархії і підіймають свій голос згадані мудрці, виступаючи то з політичними порадами на адресу владущих, то з проектами реформи громадської моральности — правил життя. Вони відкривали рід курсів для охочих скористати з їх мудрости і збирали не раз величезні маси, по кілька сот і більше слухачів, з котрими мандрували з міста до міста, з столиці до столиці. Найбільшу популярність з-поміж них придбав у потомстві, як було вже згадано, славний Кун-фу-цзи („учитель Кун“). Причиною сеї популярности був консервативний характер його науки: проповідь сповню ання обовязків, наложених уродженем, становищем, службою, і піднесенне імператорського авторитету; завдяки тому правительство пізнійше зробило науку немов офіціально-прийятим катехізісом. Навпаки наука його старшого сучасника Ляоцзи не знаходила прихильности в правлящих кругах, бо він був проповідником верховних прав народу; його твори згинули, і його наука виринула потім і здобула собі популярність уже в дуже змінній, звиродній формі.

Наука обох сих головних філософів і иньших, меньш славних, служила предметом толковань і дальших розвивань серед прихильників сеї науки. Творила ся таким чином нераз ціла філософічно-моральна чи політична література, і се явище, заховане в пізнійших літературних памятках, дає характеристику культурному рівневи, — свідчить про інтереси до таких суспільних, моральних і філософічних питань в старім громадянстві Китаю.

Античний світ.

11. Егейська доба і грецьке розселення. В першій половині останнього тисячоліття перед Хр. в східній частині середземного басейну починає підійматись нова культура — грецька, або еллінська, геленська, як вона себе називала.

Перед тим в сих сторонах розвинула ся культура, котру звуть Егейською, — відмінна від єгипетської і сірійсько-вавилонської, але тісно сплетена з ними зв'язками і зносинами. Індоевропейське розселення, що йшло в балканські краї і звідти на острови, підірвало, поруїнувало его культуру, але з її руїн у грецьких племен сього розселення стало підійматись культурне жите, яке прийняло егейську культурну спадщину, егейські і вавилонсько-єгипетські культурні здобутки. Але в сім розвою воно самостійно переробило їх і дало нову культуру, яка потім і безпосередньо і через культуру римську стала підставою пізнійшої європейської цивілізації. Разом з культурою єврейською вона, ся греко-римська культура наложила на неї свою печать на всі пізнійші часи, і се надає таке значінне грецькому життю — властиво і не всій Греції, а тим дрібним часточкам її, де розвинулось се переважне культурне жите.

Самі Греки були несвідомі сього. Вони починали свою історію від так званого походу Гераклевих потомків на Пеллопонес, коло першої тисячі перед Христом. Тоді мовляв дорійські племена Греків, разом з иншими, вийшовши з гірських країв нинішньої північної Греції, під приводом потомків славного героя Геракла, опанували Пеллопонеський півострів і положили початок першим історичним грецьким державам — Аргосови і Лякедемонови. Все що діяло ся перед тим, заховалось у них тільки в неясних споминах, завдяки місцевим

переказам або поетичним творам, які заховали пам'ять про деякі події, — але розуміють ся — в формах значно перетворених поетичною фантазією. Так атенські перекази донесли пам'ять про колишню залежність Греків від критського царя Міноя, котрому посилали в знак покори хлопців і дівчат: про них оповідали, що їх заводили до критського „лябіринту“, великої палати з безконечними корідорами і там їх поїдало чудо-диво, міноїв бик (мінотавр), на половину звір, а на половину людина. Так славна Іліяда описує війни, які новітні

9. Коринтська ваза старого стилю.

Тепер ми знаємо, що перед походом геленських гірняків з північної Греції, побережні краї грецькі — особливо східні, входили в круг егейської культури, що охоплювала острови східньої частини Середземного моря і західне побереже Малої Азії й Сирії. Тут і на побережу Європейської Греції існували досить сильні — порівнюючи з пізнішими, геленськими часами, держави, сильні царські династії, що полишили по собі укріплення, багаті скарбниці і гробівці в тім роді як єгипетські (по імені таких пам'яток в місті Мікенах сю культуру звуть часом і мікенською). Були тут тоді торгові оселі, які стояли в зносинах з иншими серед-

грецькі пересельці вели на азійським побережу, перебиваючись туди, мобудь таки з своїми земляками, старшими пересельцями, що мали сильний город Ліон, або Трою, і довга війна закінчилась перемогою Греків і зруйнуванням Трої.

Тільки розкопки останніх десятиліть дали до сих темних, поетичних переказів ключі, загублені самими Греками.

земними краями. Була письменність. Була висока матеріальна культура, яка додержувала пари Єгиптови і Фінікії, вона визначалась багатством і блеском, нахилом до зверхньої роскоши, золотих окрас, дорогих тканин.

Супроти сеї старої культури Греції і островів Гелени в часах свого приходу були справжніми варварами, і геленське розселення, в тім роді як згадане дорійське й иньші, було подібним явищем, як затопленне некультурними аравійськими ордами культурних оазів Месопотамії, або пізнійше захопленне германськими народами Римського пісарства. Воно принесло за собою руїну старого життя і культури, і минули довгі часи, поки сі геленські пришельці — гірські пастухи й забіяки, розселивши ся серед старої людности, на руїнах її культури, потрапили оцінити її вартість — присвоїли собі її останки і відновили звязки й зносини, завязані старими державами і городами.

На жаль, як я сказав, ся перед-геленська доба в історії Греції почала відкривати ся тільки останніми часами. Наука доперва береть ся до розбирання її матеріалу. Поки що приходиться ся в ріжних питаннях тільки догадувати ся. Так наприклад зістаєть ся неясним, які були родові відносини між людністю егейської доби і новим геленським розселенням.

Одні вчені думають, що вся егейська культура кінчаючи серединою II тисячоліття, була зовсім чужою Грекам. Иньші здогадують ся, що егейська культура другого тисячоліття була культурою індоевропейської людности. Думають, що ся людність була першою хвилею індоевропейського розселення, яка залила Грецію, острови і азійське побереже, а за нею пішли при кінці II тисячоліття хвилі, геленські — ахейська, еолійська, іонійська, дорійська. Так само як за ними, і поруч них, котили ся на полудень иньші, близше споріднені з ними хвилі — як от та, котру представляють пізнійші Македоняне, і дальші родичі Греків — Ілїри, Тракійці. Але хоч би й так, то все ж таки, видно Гелени переймали культурну спадщину Егейців не легко, між ними була велика прірва, яка не так легко заповнилась, і тим пояснюєть ся така глибока перерва між геленською і егейською добою, так що пізнійші Греки не мали про неї навіть понятя.

Се мало свої добрі сторони, що егейська культура не попросту була перейнята Греками, а на її руїнах вони виробили свою власну, значно відмінну. В порівнянні з егейською вона визначаєть ся більшою бідністю, демократизмом своїм, але замість східньої роскоши розвиває більше духові, моральні, громадські інтереси. Відносини грецької культури до егейської пригадують скоріш відносини германської культури до римської, піж, скажім, вавилонської до сумерійської. Але чого приходить ся пожалувати — що нові грецькі насельники не перейняли від своїх попередників письменства, і воно розвинуло ся серед них значно пізнійше, так що ні епоха розселення, ні перші віки по ній не лишили ніяких історичних памяток — хіба оті пізнійші перекази і спомини в найстарших поетичних памятках.

12. Греція в перших віках по розселенні. Геґемонія Спарти. Природні умови, в яких розвинула ся егейська, а потім грецька культура, були глибоко відмінні від тих обставин, в яких жили старі культури Сходу. Там природні умови сприяли скупленню великого і тісного залюднення і сформованню великих, сильно організованих держав, у Еґейців, Греків вони вели навпаки до великого роздроблення і окремішности політичного і культурного життя.

Дрібні острови, в такім величезнім числі розкидані в східній часті Середземного моря, були кождий своїм маленьким світом. І таким самим розкавалкованнем визначаєть ся і малоазійське побереже та полуднева Греція. Гірські хребти і морські заливи розбивають її на множество дрібних часточок, незвичайно сильно відокремлених, иноді просто неприступних для сусідів з суходолу. Через се, що на грецькім ґрунті ніколи не могла зложитись ніяка більша, суцільна, централізована держава, тутешнє політичне жите уложило ся в державу-город, невелику околицю з своїм городом. Її Грек уважає своїм краєм і народом, иньші грецькі городи були для нього чужими державами, приязними чи ворожими, але чужими.

Роздробленне сих городських і племінних державок рівноважили до певної міри їх союзи. Були такі союзи дуже старі, організовані на реліґійнім ґрунті; найбільш славні з сих союзів дельоський і дельфійський, звязані з культот Апольона дель-

ського й дельфійського. Вони наказували жалувати членів союзу в суперечках і війнах, не нищити їх надто жорстоко. Але політичного об'єднання не давали. Пізнійш організують ся

більш міцні політичні союзи, або гегемонії.

Розселення грецьких племен, призвичаєних до сільсько-го господарства, головно до пастушого життя, на перших початках сильно підірвало міське життя, торгівлю і промисел старшої доби. На перший план виступає сільське господарство. Тодішнє життя, як його малюють нам Гомерові поеми — Іліада й Одисея, і молодша від них поема Гезіода, — се життя воєнного панства, аристократії. Греція розпадається на велике число князівств, де вся власть і сила належить воєнним родам, потомкам за-

10. Роспись атенського кубка часів перських війн.

войовників. В їх руках земельна власність — пайбільш родючі, цінні землі, котрі обробляють малоземельні і безземельні селяне. Домашнє господарство лежить на численній дворні з рабів.

Серед сих родів „кращих“, „ситих“ (богатих) „многоземельних“, перше місце займає рід „базілея“, „васілевса“.

Звичайно перекладають сю назву словом царь, але воно дає фальшиве поняття про становище сих володарів: вони являють ся тільки першими між рівними — між тими аристократичними родами. Повага такого базілея залежить від його достатків — що його рід найбагатший і найзначнійший між иньшими, або від його особних здібностей і енергії; але власть його не має в собі нічого певного. Базілей заступає свій край перед богами, він проводить військом свого князівства на війні; але його власть і вплив обмежені силою і впливами місцевої аристократії. Вона слухає його постільки, поскільки не хоче

сварити ся з своїм базілеєм: Іліада й Одісея, не раз описує нецеслух і бійки панів з своїм базілеєм.

В культурнім житю Греків ся доба вазначила ся високим розвоєм епічної поезії, що прославляла роди базілеїв і аристокра-

10 а. Роспись атенського кубка часів перських війн.

тів, їх подвиги в старих війнах, в історії їх князівств. Разом з сим в художніх формах вони передавали старі вірування і відомости про минувшину, про світ і богів. Пізнійші Греки говорили, що Гомер і Гезіод сотворили їм богів, себто що їх поеми дали ту форму їх вірі, їх поглядам на світ і богів, яка задержала ся в народі на пізнійші віки.

Ся віра сильно відріжнялась від східніх релігій, семітських і иньших. В них далеко меньшу ролю грало жите посмертне, вся мисль Грека скуплювалась на житю земнім, і то власне на житю громадським — його маленької батьківщини, держави — города: він не дбав про вічну могилу, захованне свого тіла і своєї обстанови, а хотів жити в вдячній памяти своїх земляків співгромадян. Боги, що з початку представляли собою ріжні сили природи, помічні або шкідливі людському житю, тому добрі або злі, перетворюють ся в людські подоби, але сильнійші від людей — се ідеалізовані над-люде кажучи теперішними словами. Вони являють ся учасниками і помічниками в житю людським; від них виводять ся роди базілеїв і героїв: про богів оповідають, що вони женили ся з земними жінками, і про богинь так само, і сі боги й богині помагали й помагали своїм дітям і потомкам.

Загалом в сім світогляді переважає настрої радісний, яєний, любовний до природи, і людей і жита.

Военно-аристократичний устрій доби розселення з поміж ріжних грецьких племен і держав, особливо трівко задержавсь і розвинував у Дорян Пельопонеса, особливо в Лякедемоні-Спарті, бо завойовники — Спартіати приложили всі старання до того, щоб ріжними правилами і постановами задержати в свіжости военний дух і енергію в своїй верстві і забезпечити її від впливів міського жита. Города тут не розвинули ся, не захопили верстви завойовників: вони зістали ся клясою вояків-поміщиків, на котрих працювала поневолена сільська людність (так званіх „гельотів“, державних кріпаків), Торговля ж і промисел зістали ся в руках „періойків“ („сусідів“) — старої людности міст, яка піддала ся завойовникам, вимовивши собі певні права. Вона зістала ся при особистій і маєтковій свободі, але не мали участи в політичнім житю, що було привілегією Спар-

тіатів. Повноцравні Спартіати не мали права займатися нічим, окрім воєнного діла. Вони не могли не тільки що торгувати, або промишляти якимсь ремеслом, але навіть господарити в своїх маєтках не могли: Там господарили ті гелюти і приставляли свому панову приписану скількість усякого припасу. Спартіат повинен був продувати в Спарті, головнім місті, що був разом військовим табором (іменем його вони й звались), і то не сидіти дома, а цілий день між своїми товаришами по військовому відділу — з ними їсти за спільним столом, з ними проводити цілий день. Одиною дозволеного втіхою, крім усяких воєнних вправ та спорту, було для нього же ловецтво. Мати розкішну обстанову, які небудь дорогі річи, золото, срібло не дозволялось. Одним словом все робилось для того, щоб Спартіат крім війни про ніщо не думав, і їй віддавав усю силу й увагу.

Завдяки такому вихованню й сильній воєнній організації Спартанці заволоділи сусідною областю, Месенією, і підбили під свій вплив і зверхність иньші області Пельопонесу, і так повстав (в VII—VI віках перед Хр.) сильний політичний союз під проводом Спарты, що й вів перед в політичнім житю Греції тих часів. До половини V віку, кінчаючи добою грецько-перських війн, перевагу в грецькім житю має аристократично-консервативний дорійський елемент.

13. Громадське і культурне жите Греків в VII—VI віках. В тих областях, де міське жите розвинуло ся сильнійше і захопило також і завойовників, сей воєнно-аристократичний, поміщицький лад не удержав ся так як в Спарті. Власть базілеїв падає скрізь, переходить до родовой аристократії, так що області-князівства сеї доби, VII—VI віків, стають взагалі аристократичними республіками-олігархіями („правлінням небогатых“). Але де було сильне міське жите, там що далі то сильнійше натискає на стару родову аристократію, головно поміщицьку, міська людність, нова. Вона добиваєть ся собі політичних прав і хоче, щоб привилегії аристократії були скасовані.

Розвиток торгівлі і промислу по містах дав сьому міщанству засоби, почуте сили і значіння; широкі торговельні зно-

сини розвинули серед нього свобіднійший політичний світогляд. В своїй боротьбі сі нові елементи опирають ся также на селянство, роздражене панованнем старої аристократії, обезземелене, обтяжене довгами і одробітками. Воно готово підтримати міщан в боротьбі з панами — поміщиками. Так завязуєть ся завзята громадська борня, яка наповняє собою головно VII и VI віки перед Хр.

Вона визначала ся незвичайним напруженнем, повна епізодів кривавих, понурих: убийств, різні, масових вигнань і висилок. Але напружуючи всі сили, всю енергію найбільш чутких на питання права, свободи і рівности людей, вона переносила увагу людську з питань добробуту, богацтва і роскоши в сферу громадських й політичних ідей. Вперше за жите людства розкриваєть ся перед ним новий світ громадського житя, в властивім значінню того слова.

Заразом розбуджені сили духа, творять нову добу і в культурнім, духовім житю Греції — і з нею в житю людства взагалі. І власне творить ся вона там, де ся боротьба розгорілась найбільш сильно і немилосердно, а не там де верстві владущих удавало ся задавати всяку противність — як було в Спарті. Племя йонське, меньш консервативне, більш рухливе веде перед в сім громадським і духовім процесі.

Перед усім треба одмітити, що ся завзята внутрішня боротьба, сі партійні усобиці підлили нової енергії в грецьке розселенне. Доба сієї громадської боротьби була добою незвичайного розвитку грецької колонізації. Уже ранійше, в епоху розселення, геленські племена, ідучи по слідам егейської культури, розлазять ся з грецького суходолу по середземних островах і по мало-азійським побережу. В епоху дорійського розселення бачимо велику еолійську і йонійську колонізацію на мало-азійським березі. Дорійці також розселюють ся з Пельопонесу по полудневих островах (Кріт, Родос) і переходять на азійський берег.

Потім розвиток міського житя й промислу і розширенне торговельних зносин веде до закладання все нових грецьких колоній і торговельних осель (факторій) на побережу тракійським і чорноморським, італійським і африканським. Розмноженне

міської людности дає відчувати недостачу продуктів, бо Греція дуже бідна родючим, орним ґрунтом, се змушує шукати одпаково і ринків для збуту своїх виробів (особливо посуду і тканин) і джерел, з яких можна діставати предмети поживи, особливо збіже і рибу. Далі, політичні і громадські усобиці женуть все нові юрби пересельців, між ними і переможених в сих усобицях представників аристократичних родів, і цвіт нового громадянства: він іде в чужі краї за кращою долею, за свободою і правами, котрих не удало ся здобути у себе дома. До них прилучаєть ся міський і сільський пролетаріат, котрому не стає у себе прожитку.

Так от за VII і VI вік побережа, почавши від Кавказу і до теперішньої Франції, європейський і африканський беріг покривають ся грецькими колоніями, які не раз досягають великого значіння і сили. Поруч старих промислових центрів як Корінт, Меґара, Атени, малоазійський Мілет, здобувають незвичайне значінне Родос, сіцилійські Сіракузи, єгипетський Навкратіс, лівійська Кірена — на африканським побережу. На італійським побережу виростає ціла „Велика Греція“, як її звали.

Грецький світ незвичайно поширюєть ся. Ростуть засоби, достатки, громадський і культурний досвід і знання. Розвиваєть ся не тільки ремесло, а і мистецтво — будівництво, скульптура, малярство (особливо славні малюнки на посуді — родоські, навкратські, корінтські, атенські). Розвиваєть ся наука і письменство. Консервативні, аристократичні віки IX і VIII були добою розцвіту епічної поезії, що полишила невмирущі пам'ятки свої в Гомерових поемах, бурхливі століття VII—VI стали епохою розцвіту грецької лірики, яка обняла широкий круг почувань, від політичних і громадських до поезії любови, насолоди, як творчість Алькея, Сапфо, Анакреона. Мілетянин Талес (Фалес), старійший з грецьких „філософів“, прославив ся тим, що на підставі вавилонської астрономічної науки наперед вирахував затмінне сонця 585 року. Анаксимандр пробує скомпонувати першу географічну карту. Пітаґор прославив себе відкриттями в музиці й математиці, ще більше — моральною наукою, котрою перейняте було брацтво його учеників в полу-дневій Італії. Атенські релігійні школи в протилежність ста-

рим поглядам, на богів як на сили природи, висувають елемент моральний — вимоги праведного життя.

Так з ролі виучеників східньої культури, якими являють ся Греки в перших століттях, вони все більш переходять на ґрунт оригінального розвитку.

В сфері громадського і політичного життя згадана боротьба приводить також до різних характеристичних явищ. Одним з проявів боротьби за політичні права демократії являеть ся списування права, законів: воно мало запобігти самоволі аристократичних родів, що являли ся сторожами і толкователями права, і демос підозривав, що аристократія натягає се право на свою користь. На сей час саме припадає розвиток письма у Греків: до перейнятих від Фінікіян знаків для суголосних звуків додано знаки для голосних і так зявила ся нова, незвичайно проста звукова азбука далеко краща від усіх попередніх. Се дало змогу перевести докладні записи старого права і вони стали важним здобутком демосу, бо така запись права давала широким кругам людности змогу контролювати діяльність урядників, яких вибирала владуща аристократія.

Пізнійше демократи добивали ся різних змін і доповнень старого права в своїх інтересах. Розвиток законодавства під натиском і волею самого громадянства — се дуже характеристичне явище отсеї боротьби. Воно простує звичайно до наділення політичними правами тої людности, яка до того часу зіставалась поза старими родами. Старі уряди, обсаджувані аристократією, воно обмежує в правах, творить нові контрольні установи, вибрані ширшими кругами повноправих громадян. Економічне становище сих низших верств силкуєть ся всяко полекшити.

Все се не йшло гладко. Дуже часто боротьба демократичних і аристократичних партій приводила до так званих тиранній: знаходив ся енергійний, талановитий чоловік, який опираючи ся на демократичні круги, невдоволені пануванням старої аристократії, забирав в свої руки власть і правив як володар. Правління се часто бувало дуже зручне й приводило до розвіту культурного і економічного життя. Але воно одсуджувало ся зарівно і з становища того панства, у котрого

виривало власть, і з становища демократії, котра кінець кінцем добивала ся дійсного демократичного, виборного правління. Через те назва тиранів і набрала такого несимпатичного значіння.

14. Аттика й Ацени. Демократичні реформи. Найбільш виразно виступали сі змагання до нового життя в Аттиці і її столиці Афінах (Атенах). Се город будучого, найбільш блискучий взірець йонського елемента, так як в Спарті заховувалось, консервувалось старе жите Дорійське.

Від аристократичного правління протягом VII—VI віків Аттика переходить поволі до демократичних форм. Перша запись законів звязана з іменем Дракона. Про сі закони пізнійші Атенці памятали тільки, що там були означені кари за різні злочини, дуже сурові, і порядок суду. Домагань політичних і громадських вони, видко, не задоволили, може й не чіпали сих справ, тому боротьба ремісників та зарібників з поморського побережа та бідних селян з богатими й родовитими поміщиками йшла далі. Проводирем невдоволених виступив Сольон, сам аристократ, поет, що в своїх елегіях (на жаль тільки, від них зістались самі невеликі уривки) виложив свої політичні погляди. Йому дано було порученне перевести реформу. Вона зісталась в пам'яті пізнійших поколінь під назвою „розкріпощення“ буквально — „скинення тягару“: під сим розумілось увільнення бідного селянства від тяжких обов'язань, що тяжили на нім. Кладеть ся вона на р. 594.

Сам Сольон признавав ся в одній з своїх елегій, що свою реформу старав ся перевести можливо обережно, щоб

11. Скульптура Пізістратової доби: Статуя з атенського Акрополя.

не дражнити владущих занадто. Але через сю обережність вона й не задоволити народу. Боротьби, перевороти й замішання йшли далі, і кінець кінцем свояк Сольона, Пізістрат покористувавсь невдоволенням селянства, захопив владу в свої руки і оточивши себе збройною сторожею став правити як цар, або як тоді казали — як тирани, себто невибраний народом правитель. Правив хоч і з деякими перервами до смерті, і ще сином правління передав, так що ця династія тиранив правила Атенами ціле півстоліття (560—510). Правління се було зручне. Воно підняло атенську державу з ряду невизначних другорядних державок і приготувало її силу і блиск, з котрим вона виступає одно покоління пізніше. У Атенях знайшли ся володіння в різних місцях Егейського моря, надзвичайно поширилась їх торгівля, піднялось виробництво і вивіз виробів на чужі торги. Поруч того Пізістрат дуже багато зробив для піднесення культурного життя й творчости Атен і взагалі йонійського елементу. Він звернув увагу на йонійську епічну поезію, з його іменем звязані заходи про приведення до порядку Гомерових поем. Заходив ся коло упорядкування вистав на селянських святах Діоніса, з котрих розвинулась величя атенська трагедія, і таке инше.

Проте влада Пізістратової династії зіставалась в очах атенського громадянства безправною, против неї все йшли змови й проби перевороту. Але ніку держались инші тирани на Егейським морі, з котрими тримала спілку Пізістратова династія, сі заходи не вдавались. Коли ж панованне тиранив ослабло, вдалось і атенським аристократам за підмогою Спарті скинути Пізістратидів. Але на чолі сих аристократів стояв розумний чоловік Клейстен (Клісфен). Він розумів, що запобігти новим переворотам, новим тираниям можна тільки серйозними уступками політичним домаганням демосу, народу, щоб на нім не могли спиратись різні амбітники честолюбці. Дійшовши влади, він 504 р. перевів важні реформи, які дали напрям всьому дальшому політичному життю Атен і всеї грецької демократії. Він відкинув старі родові організації, на яких спирав ся вплив родовитих поміщиків, взяв за основу всього державного устрою сільську громаду, повязав їх в ширші групи, філії, не по

сусідству, а в суміш, з різних місць. Всю громадську власть зробив виборною і колегіальною: всім правили колегії, виборні від сих філь. При сїм повне громадське право значно поширено на людність неповноправну, головно міську. А щоб державне жите йшло гладше, завів закон, що загальні збори громадян раз на рік можуть видаляти з держави громадян на певний час (10 літ), коли на се буде подана приписана скількість голосів. Се звалось „остракізмом“, голосованнем на черепках — бо імена таких кандидатів на вигнання писались на черепках і сі черепки потім рахувались. Тим способом громада позбувалась на час проводирів опозиції, які йшли в супереч поглядам більшости, і вона кілька разів практикувала такі присуди против найвизначніших своїх людей, і сі присуди не вважались для них ганьбою.

Сі реформи справді задоволили нарід і знищили той розділ, який існував між родовитою й неродовитою людністю. Новий демократичний лад наповнив громадянство енергією й одушевленнем. Перший історик Греції Геродот, що виріс під вражіннями Клейстенової реформи, завважає з приводу її: „Атеняне вирости, стали могутні, й виявилось ясно, яке то велике діло рівноправність і свобода. В підданстві тиранів вони працювали для громадської свободи неохоче. Коли ж дійшли свободи, виявили діяльність величезну — тому, що кождий міг вповні працювати для своєї мети.“

Сю нову свою моральну силу Атенці виявили скоро — підчас великої національної боротьби Греків з Персами.

15. Мідяне і Перси. Перська держава і грецько-перські війни. Індоевропейське розселенне (§ 4) наповнило Іранську височину арійськими племенами, близько спорідненими в Арійцями Індії (сі дві галузи полудневих Індоевропейців, іранська й індійська, й обєднували себе під назвою Аріїв, себто шановних). Були одначе значні ріжницї в житю західніх і східніх іранських племен, розділених безплотною пустинею (соляним степом), що стелить ся на полудневий схід від Каспійського моря. Західні іранські племена, що виступають півнійше під іменем Медів або Мідян, в гірських краях на полудне від Каспійського моря, були ближші до месопотамських

впливів, скорійше, сильнійше підпадали впливам вавилонської культури, стояли в сфері вавилонсько-асірійських політичних впливів, а часами були і в повній власті вавилонських та асірійських царів.

Східні Іранці жили більш відокремленим і самостійним житом, і серед них розвинулась оригінальна народня культура і національна релігія, звязана пізнійше з іменем легендарного учителя і впорядчика сеї релігійної науки Заратустри (Зороастра). Старі арійські вірування в богів він звів до двох образів: доброго ясного бога Агурамазди, або Ормузда, джерела всякого добра на світі, і темної сили Ангроманія, або Аримана. З сею темною силою веде вічну і побідну боротьбу світла сила Агурамазди і ся боротьба поповняє собою все світове жите і жите людини. Така релігійна наука зветь ся дуалізмом, двоєтістю; вона мала великі впливи на розвій релігійних поглядів не тільки у Персів, але і у иньших народів, в пізнійших часах. Сю релігійну науку маємо тільки в пізнійшій записи, в книгах Авести, упорядкованих уже після Христа, сі старші записи, що існували перед часами Александра Великого, мовляв, згинули під час тодішнього погрому Перського царства.

Політичні впливи Вавилонії й Асірії мали своїм наслідком між иньшим і політичну організацію західніх Іранців. Виховані в военній школі Асірії, їх ватажки організували кінець-кінцем свою власну державу і скористали з ослаблення Асірії, що наступило наслідком звісних нам колонізаційних змін в сих краях в VII віці (§ 7). Тодішній мідійський цар Кіаксар не тільки скинув з себе асірійське ярмо, але в союзі з Вавилоном розгромив і Асірію, так, що з кінцем VII віку Мідія зайняла її місце в краях на полудне від Каспійського і Чорного моря. Разом з тим організуєть ся на захід від неї иньша держава, Лідійська, і вони розділюють між собою сферу впливу в Малій Азії: Згадане вже вище затьмівне 585 року, вираховане Фалесом, тим було славне, що воно перервало рішучу битву між Мідянами і Лідійцями за їх володіння в сих сторонах.

Але проти мідійської династії й її володіння скоро підіймаються іранські племена. Мотиви неясні; можливо, що Персам

не подобалась вавилонські впливи, котрим підпала мідійська династія. На чолі Персів стає рід Ахеменідів. В середині VI віку Ахеменід Куруш (Кір) підняв повстання проти мідійського царя і погромив його. Потім звернувся проти лідійського царя, славного своїм багатством Креза, — погромив також і його, а кілька літ пізніше (538 р.) підбив собі ще і Вавилонське царство. Син його Камбіз докінчив завойовання батька походом на Єгипет і заволодів ним також. Так повсталася перша велика світова держава старої історії — Перська.

По смерті Камбіза почалися в ній великі замішання, але новий цар з роду Ахеменідів Дараявус (Дарій) умів їх утихомирити і перевів нову організацію своєї держави, яку потім вона задержала й пізніше. Монархія була поділена на великі провінції, на чолі котрих стояли царські намісники (сатрапи). Вони мали необмежену владу. Однак підбитим містам і областям і племінним ватажкам полишено значну свободу у внутрішніх відносинах: вони були обов'язані тільки данню і військовою службою. Особа царя була оточена незвичайною розкішю й етикетом. Сильна гвардія, розділ адміністративної влади від військової, добрі дороги, почти, кур'єрська служба, служили до підтримання влади і порядку в державі. Вироблені вавилонсько-асірійською практикою форми військового і адміністративного устрою були вперше приложені в таких великих розмірах до державної організації.

В культурному житті Персія теж, як і Мідія, черпала з скарбниці месопотамської культури. В будівництві, в декоративній штудії Персія йшла за вавилонськими взірцями. Присвоїла собі й вавилонську клинопис. Самостійна перська культура була ділом будучности, коли на арену виступили ще більше східні племена іранські. Але це сталося значно пізніше.

Вертаємо до Дарія. Організувавши державу, він за прикладом своїх попередників думав про її поширення. Значно посунув границі в сторону Індії, задумав підбити собі північне побережжя Чорного моря й ходив походом в наші степи на тутешніх Скитів, але сей похід був без успіху: не міг Дарій відшукати й змусити до рішучої битви, до покори сих кочовників в глухих чорноморських степах. Завоював зате тра-

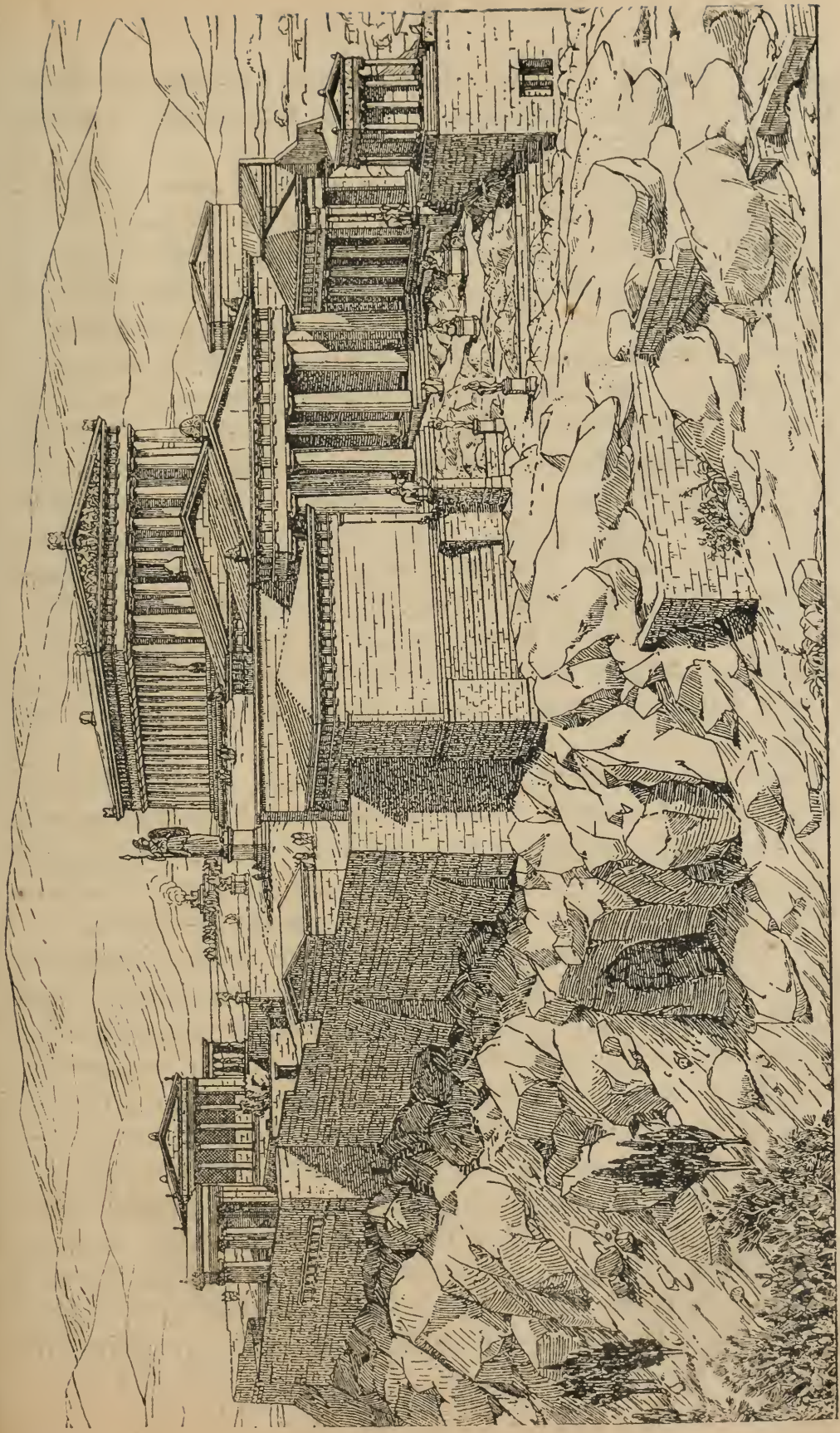
кійське побереже Балканів, а повстанне малоазійських грецьких міст, підняте ними під час походу Дарія в Скітію, викликало плян війни з Греками.

Грецькі міста малоазійського побережа були підбиті ще Крезом; потім, погромивши Лідію, підбив їх собі Кір. Але Греки не охоче зносили сю перську зверхність, і під час згаданого скітського походу Дарія задумали визволитись від неї. Повстанне не удалось, Дарій подолів Греків війною і підбив на ново, а поміч, яку післали своїм малоазійським землякам в їх повстанню Атенці, дали Дарію привід подумати про завойованне і європейської Греції. Смерть захопила його серед сеї війни, і повів її вже на правду син його Ксеркс.

490 року вислав він на Атіку велике військо й кораблі, але Атенці, хоч з значно меншими силами, таки відгромили їх в славній битві під Маратоном. Десять літ пізніше Ксеркс рушив на них сам з усею морською і сухопутною силою, але Греки не злякались і не покорились. Спартанське військо, що вийшло боронити приступу до середини Греції, до ноги вигнуло під Термопіями. Атенці покинули Атіку на жир Персам і перейшли на короблі. Зате сполучені сили грецьких держав погромила перську флоту під Саламіном, коло Атен, а на другий рік розбите було й сухопутне перське військо. Після сього Греки перенесли боротьбу на малоазійське побереже й заходили ся визволяти від Персів малоазійські грецькі міста.

16. Золотий вік Атен. Грецько-перські війни зістались на вічні часи в памяти Греків як найсвітліша сторінка їх історії. Маленькі грецькі державки перемогли першу світову державу. Прихильники духової культури, громадянського духу і демократичного устрою, надвигненого останнім столітем, бачили в тім доказ великої вартости сих сторін життя, перемогу їх над сліпим послухом, над грошевими скарбами і військовими силами азіатської деспотії.

Се був тріумф геленського духу, геленської цивілізації, геленського громадянства. І особливо тріумф Атен і їх нової демократії. В початку боротьби з Персами старшинство і провід мала по старій памяти Спарта. Але що війну потім прийшлося перенести головно на море, то перша роля сама собою

12. Видяд атенського Акрополя в часах Перікля.

перейшла до Атен, бо вони збудували велику флоту саме перед війною, і на розвою морської торгівлі, колонізації і взагалі морської сили поклали всі свої надії.

Тепер після перших побід організував ся союз для спільної боротьби з Персами до кінця. До його вступили міста Егейського моря. На острові Дельосі, при славнім храмі Апольона заложено союзню касу, куди мали складати річні вкладки члени союзу на потреби сеї боротьби, і визначено число кораблів, яке мали вони ставити до союзної флоти. Провід в союзі і начальство над союзними силами передано Атенцям. Се, розумієть ся, незвичайно підняло їх значінне і їх самопочуте. Війна з Персами пішла успішно, малоазійська Греція була забезпечена від перських претенсій; з тим союз до певної міри стратив свої мотиви існування. Але Атенці в своїх інтересах пильнували заховати його в цілости. Проти аристократично-консервативного дорійського союзу, що стояв під проводом Лякедемону, новий морський союз становив спілку держав демократичних, переважно йонійських, або їм підпорядкованих, і де далі все більше з вільного союзу перетворював ся фактично на державу атенську.

Союзна каса перенесена була з Дельоса до Атен. Натуральна участь в союзній флоті заступала ся грошовими вкладками, і Атенці, на собі несучи оборону союзу, трактували союзню касу і союзню флоту як своє власне добро і силою приборковали тих, хто хотів скинутись союзних обовязків.

Разом з таким зростом політичної сили Атенців поступає з незвичайною силою і блеском внутрішній розвій Атен. Політичний устрій демократизуєть ся до решти, падають останні заборона старого аристократичного устрою, сили громадянства розвивають ся без усяких перепон. Незвичайної висоти і глибини доходить культурне й духове жите. Атени стають признаним культурним, духовим центром Греції. Богатства союзної каси дають змогу прикрасити їх чудовими творами мистецтва — атенський акрополь (замок) стає одним великим музеєм грецького майстерства — будівництва, скульптури, малярства. В будівництві і ще більше — в скульптурі ся доба стала єдиною в своїм роді в історії людської творчости (в центрі її

стоїть імя великого майстра Фідія, архітекта і різьбяр (скульптора), творця найкращих пам'яток сеї доби (статуї Зевса в Олімпії, національній святощі Греції і Атени в атенському пантеоні).

Незвичайно високого розвитку доходить і письменство. З сього часу атицька азбука в письменстві і атенський діалект в літературі стають загальними. В творчости великих атенських драматургів V віку Есхіля, Софокля і Евріпіда на висоти вселюдської краси виходить драма. Вона бере свої теми з оповідань про богів і героїв оспіваних в старих поемах, але поволі все ближше зводить до почувань і настроїв сучасної людини. Арістофан дає незрівняні взірці політичної комедії, сатири на теми сучасного атенського життя. Прийнятий в Атенах в сім часі звичай виставляти що року на свята нові пєси державним коштом дав своїм наслідком незвичайне багатство сеї драматичної літератури, яке переходить все наше понятє. Рахують, що згадані три найбільші драматурги лишили по собі не менше 300 драм.

Високого розвою доходить також історія. Тукідід (Фукидід) в своїй історії Пельопонеської війни дає взірець „прагматичної історії“ — глибокого аналізу політичних, соціальних і психольгічних мотивів подій, який послужив прикладом для новішої історіографії. Високо стоїть філософія, з досліду основ світового існування переходячи до розсліду підстав морального життя чоловіка (наука Сократа). Цвіте також техніка, ремесло і всяке прикладне знанне.

Середні десятилітя V віку між перськими війнами і розгаром Пельопонеської війни були власне моментом найвищого розвитку атенської сили і слави, громадянського і культурного життя. Се вік Перікля — талановитого і зручного політика. Займаючи звичайний уряд стратега (члена военной колегії), він протягом тридцяти літ фактично держав в своїх руках провід атенської держави, пильнував політичної сили Атен і разом їх культурного і духового розцвіту їх. Стояв в приятельських відносинах з визначнішими ученими й артистами (напр. з Фідієм), в політиці тримав ся демократичного напрямку і вважав ся, тай тепер вважаєть ся, найбільш блискучим представником сеї доби атенського, та й взагалі грецького розцвіту. Завідуючи дер-

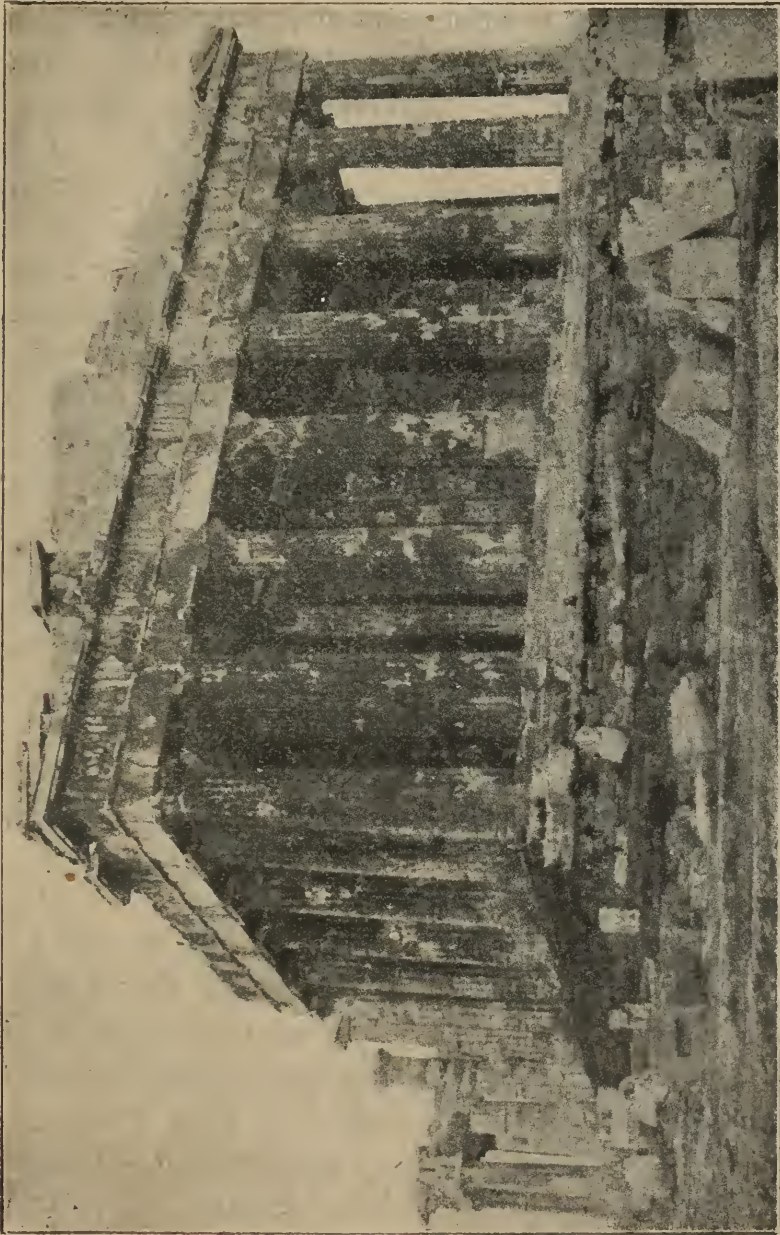
жавною касою атенською й союзною, він обертав лишки грошей на великі, розкішні народні будови, які прославили його імя на віки: храм Атени Партедон з тою славною статуєю Фідія, і багато иньших будов. Більше на таку розкіш і богацтво Атени вже ніколи не могли спромогтись, бо після Перікля прийшов уже упадок.

Конкуренція елементу демократичного й аристократичного, або поступового і консервативного, в тім часі дійшла до крайнього напруження і скінчила ся наоколо конкуренції атенської і спартанської гегемонії. По цілій Греції демократичні партії тягли до морського союзу, під гегемонію Атен, щоб за підмогою Атенців знищити своїх ворогів аристократів та завести демократичний лад на атенський взірець. Аристократи ж та поміщики шукали проти демократів підмоги Спарти, і так вся майже Греція в середині V віку розділила ся на два ворожі табори, атенський і спартанський. Вони не вели між собою відкритої війни, але на місцях провадили боротьбу безнастанну, напружену й люту, бо кожда партія, демократична чи аристократична, старала ся при перемозі знищити своїх ворогів до останку: були різні, відбирання майна, вигнання. Розлютованне було велике.

З початку перевага була на стороні Атен і деякі атенські політики вже думали про те, щоб знищити Спарту до решти, користаючи з її внутрішнього ослаблення. В тім часі підняла ся підбита Спартанцями людність, їх кріпаки, гельоти, Спарта була в дуже крутнім становищу. Але й Атенцям скоро посовзнула ся нога коли вони необачно вмшали ся в египетські справи, й їх військо погромлено там страшенно. Се підірвано атенську повагу, і багато союзників відступило від атенського союзу. Перікль та иньші атенські політики взяли се на розум і повели обережнійшу політику, обминаючи всякої зачіпки до нової війни. Аж раптом круто повернув сю політику і в 431 році прийняв війну з Спартою. Так почалась довга і люта війна і знищила не тільки політичну силу Атен, але й взагалі підстави політичного життя Греції — викопала йому могилу.

Вона зломилась перед усім самого Перікля. Коли виявились слабші сторони його воєнного пляну, і на Атіку впала руїна

і знищенне, нарід одвернув ся від Черікля, його скинено з уряду стратеґа, взято під суд. Він оправдав ся, й був слідом вибраний на ново, але не довго пожив потім зломаний такою зміною — вмер в третім році війни.

13. Руїни Партефона, сучасний вигляд.

17. Упадок Греції. Пельопонеська війна з перервами потягла ся до самого кінця V віку і принесла всій Греції, а особливо Атенам і Спарті велике знищенне. У Атенців після

Перікля не знайшлося такого другого впливового й талановитого провідника. Висунувся талановитий молодик. Алькібіад, але він своїми намовами привів Атенців до дуже ризикованого походу на Сіцилію, що скінчився повним провалом і до решти підірвав сили Атен. Війна після цього потягла ще сливе десять літ і закінчилася повним погромом Атен. Атенська флота була знищена, морський союз, що стояв під атенською гегемонією, був скасований, в Атенах був заведений аристократичний устрій. Се, правда, стояло не довго: по кількох літах Атени визволилися з-під опіки Спарти, демократичний устрій відновлено, але сила Атен була підірвана на завсіди,

Проти політичної переваги Спарти виступила нова політична сила — Теби (Фіви). Під проводом Епамінонда вона задала смертельний удар Спарті, викликавши повстання месенських гелотій. Але для політичної ролі Фіванці не були приготовлені і нова політична комбінація під гегемонією Теб не була трівка. Так само тільки блідою копією колишнього значіння був морський союз, відновлений Атенянами в 370-х роках, кінець кінцем вони мусіли зріктися всяких претенсій на панованне. Старі форми політичного життя Греції явно пережились.

Небезпечні позначки розкладу виявились і в громадському та культурному життю. Різні надужиття демократичного ладу стали знеохочувати й відвертати від нього найбільш культурних людей — філософів, учених, артистів, вони або зовсім відходили від політики, або агітували проти демократичного ладу. Се настроювало народні маси невірною й неприхильною до представників вищої сучасної культури. Вони підозрівали, що нові філософські погляди, нові гадки про світ і людей, підкопуючи стару релігію, заразом копають яму й під сучасним демократичним ладом, хочуть вернути до влади аристократів. Змови й перевороти, вчинювані аристократами під кінець Пеллопонеської війни і після неї, коли перемогу взяла Спарта, наче стверджували такі підозріння й приводили до різних сумних подій.

Одним з найсумнійших проявів такого обоїльного нерозуміння народу й інтелігенції був процес Сократа 399 р., що зістався темною плямою на пам'яті атенської демократії.

Ми вже згадували імя Сократа як найбільш яскравого й славного представника нового напрямку грецької мисли, що від роздумування над основами світового фізичного існування, переходить до розсліду мотивів людської діяльності, стараєть ся підвести її під певні моральні правила й закони. Напрямок сей взагалі характеристичний для епоки упадку грецького життя, так як стара філософія фізична була характерною прикметою ранішних часів. Сократ був найвизначнішим представником сеї нової моралістичної філософії. Він, очевидно, легковажно ставивсь до народніх релігійних вірувань і висував, хоч і доволі обережно більш ідеальні поняття про божество; не подавав ваги старанням філософів вияснити основи існування, зовнішнього існування, а звертав всю увагу людини на „пізнання себе самої“ („пізнай самого себе“). Він мав те переконання, що вияснивши собі завдання свого існування й відносин до людей, людина поступатиме не тільки розумно, але й праведно, бо розумінне життя разом дасть правила праведного життя. Сі ідеї свої він не переставав розвивати перед своїми земляками, критикою сучасного життя й ладу стараючись розбудити в них бажання життя більш розумного і морального. Але сею критикою, сим вічним розбиранням прийнятих поглядів і поведінок він підняв против себе підозріння й ненависть. Кінець кінцем його обвинувачено в тім, що він не признає богів, прийнятих народом, видумує нові божества й псує молодіж своєю наукою. Покликаний на суд він не став виправдуватись і просить, тримав ся з великою повагою, доказуючи справедливість своїх поглядів, і був за-суджений на смерть. Він не лишив по собі писань, але його ученики Ксенофонт, і особливо геніяльний філософ Плятон яскраво змалювали свого учителя, його високу науку й високо моральний характер. Для потомства він зіставсь найсвітлішою постатю з усеї античної старовини — і такий чоловік умер від отрути за те, що він псував людей!

Сей сумний розлом між інтелігенцією й народом, що відбувсь на процесі Сократа, не спинив одначе дальшого розвитку філософської й наукової мисли. Навпаки упадок політичного й громадського життя тим більше звертав людей в сей

бік — перед тим вони віддавали всі сили політичній та громадській роботі, тепер вона менше вабила їх, і IV вік зазначивсь великими успіхами грецької філософії, мистецтва також. Перша половина цього століття — се часи згаданого вище Сократового ученика Плятона, найбільшого філософа, геніяльного поета-мислителя, який мав величезний вплив на всю пізнішу європейську думку. Середина IV в. — се розцвіт діяльності іншого геніяльного мислителя й ученого Арістотеля, що звів сучасне знання в наукову систему, якої не бачив дотеперішній світ, та й пізніші часи не дали нічого рівного по ясності і точності наукової думки.

В мистецві — особливо в скульптурі, ці часи дали також багато цінного. Але політичні відносини були сумні, безвихідні.

18. Македонська гегемонія: монархія Александра Великого. Серед цього упадку виступає наперед в середині IV віку нова і справді могутня політична сила — Македонія. Ся гориста країна, на північ і захід від теперішніх Сальоник, була залюднена гірськими і тракійськими племенами; пізніше, в часи геленського розселення, вони були почасти виперті звідси, почасти покриті геленським племенем, що пересунуло ся сюди з заходу під натиском Іллірів. Протягом VI і V століття поволі з сеї геленсько-тракійської людности організується доволі сильна і воевнича держава Македонська. Її династія і аристократія стояли вповні під впливами грецької культури, хоч і не грали в ній ніякої активної ролі. Правдивим же творцем політичної сили Македонії був Филип македонський, в середині IV віку: незвичайно талановитий правитель, вираховавий, обережний політик і великий мистець в воєнному ділі.

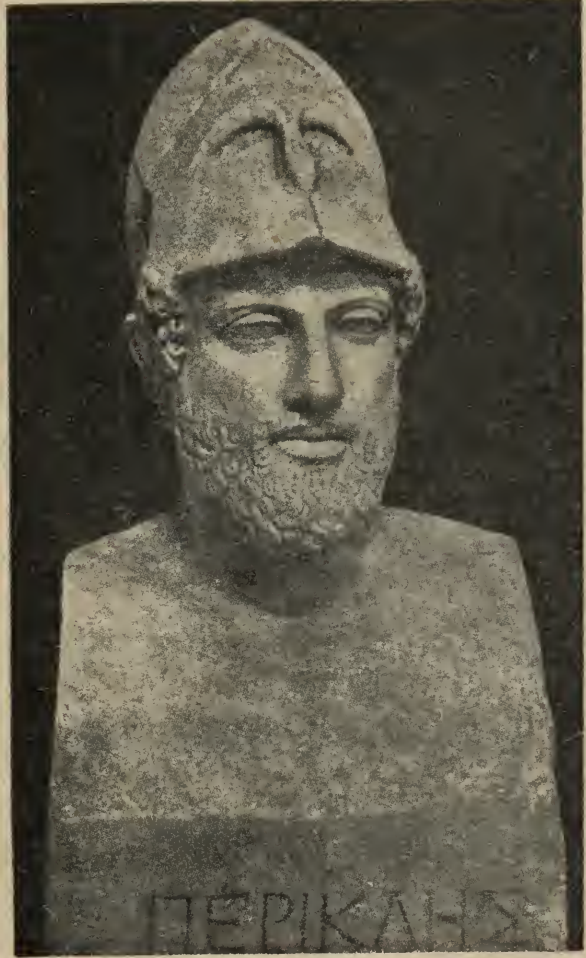
Він на нових основах організував македонське військо, славні „македонські фаланги“, що йшли збитою лавою й ломали ворога. Пробив Македонії дорогу до моря, заволодів сусідніми золотими руднями, підбив поблизькі тракійські й ілірські племена, далі Тесалію й Епір. Вмішавши ся в усобиці середньої Греції, відкрив він собі дорогу туди і користаючи з упадку і розкладу політичного життя сучасної Греції, став добиватись до гегемонії над нею.

Своїм завданням ставив спільну війну против одвічного ворога — Персів, котрим незадовго перед тим знову віддала малоазійських Греків на поталу Спарта, шукаючи в Персах опори в своїй боротьбі з противниками. В імя сеї спільної війни кликав Греків до солідарности й послуху своїм наказам.

Але против сих змагань Филипа рішучо виступили Атенці, під впливом славного оратора свого Демостена. Вони пробували організувати грецькі держави против македонської небезпеки, але в рішучій битві під Херонеею Филип їх переміг (338 р.).

Після сього депутати грецьких держав, зібрані Филипом на конгрес в Коринті, організували так званий Коринтський союз і признали гегемонію Филипа — з виїмком Спарти, яка від Филипа відборонила і до союзу не пристала. Була проголошена спільна війна з Персією під проводом македонського царя: вона мала об'єднати в одну національну цілість роздроблену Грецію. Але серед приготовань Филип згинув з руки убийника.

Його пляни боротьби з Персією одначе перейняв зараз же його син і наступник, двадцятилітній Александр, вихованець Арістотеля. Вступивши на царство і кількома рішучими ударами приборкавши своїх македонських підданців і грецьких союзників, які думали скористати з смерти Филипа, щоб визволити ся

14. Портретний бюст Перікля.

з „македонської кормиги“, він відновив корінтський союз і розпочав війну з Персією в 334 році.

Се був дуже сміливий виступ. Грецько-перські війни задали сильний удар Перській державі і від того часу протягом V і IV віку вона видимо хилить ся до упадку і розкладу. Слабне організація, сатрапи забирають занадто багато власти криваві заворушення стрясають державою. За всім тим в момент походу Александра се все таки на око була ще дужа, могутня держава, і виступ Александра против неї, з 40—50 тисячами війська, був виступом карла против велетня. Перський цар розпоряжав величезними матеріальними засобами, масою кораблів, безмежною силою здатної до війни людности. Але Александр з досвідченими воеводами свого батька, з чудово організованим і вишколеним македонським військом дуже зручно і щасливо повів війну. А при тім взявши ролю свободителя народів від перської кормиги, змів з кожним поступом наперед з кожним територіальним здобутком здобувати собі й нову опору в боротьбі з Персією. Проголошуючи метою походу пімсту Персам за спустошення Греції в 480 році, він в дійсности мав, очевидно, плян засновання нової грецької монархії на руїнах перської.

Погромивши перське військо недалеко Гелеспонту, Александр опанував Малу Азію. Після нової побіди над перським царем, звернув ся на сірійське побереже, а відси пройшов в Єгипет. Перський цар відступав йому сі західні провінції, з тим щоб він зіставив за ним решту держави, але Александр не згодив ся на се. Після нової побіди він заволодів Месопотамією і пройшовши в Персію, спалив перську столицю Персеполь, з усіми її чудовими палатами і памятками; мовляв, у відплату за поруйнованне Персами грецьких міст в 480 році. Сим програма походу, проголошена свого часу Филипом, була сповнена. Александр відправив з щедрими дарунками грецькі помічні полки, що брали участь в поході, і входить тепер поволі в ролю монарха нової азіатської держави. Він сам женить ся з Персіанкою, женить найблизших своїх людей, заохочує до того ж своїх вояків, заступає місце ветеранів в війську місцевими людьми, переймає етикет і норони перського двору

Се викликає протест серед грецького оточення Александра, приводить до змов і кривавих сцен, але кінець-кінцем Александр переломив сю опозицію своєю залізною енергією і довів свій плян до кінця.

Коли з західної Персії Александр рушив в східню, там вийшло повстання і царя перського вбито. Александр виступив против бунтівників, вважаючи себе тепер правним наступником убитого царя. За всім тим приборкання тутешніх племен і тепер звязане було з великими труднощами, але Александр поконав їх і дійшов на півночі до Яксарта (Сир-Дарії), де заложив місто Александрію. Потім звернув ся на полудне, до Індії: північна Індія (долина Інду) належала до Персії за кращих часів, і тепер Александр поставив своїм завданням привернути сі володіння. Не вважаючи на всі труднощі індійське пограниччя і вся долина Інду були підбиті Александром, але далі йти військо не могло. Частина його Александр відправив морем наоколо Арабії, на устє Евфрата, — ся морська експедиція була епохою в розвитку географічних відомостей, бо вперше познайомила Греків з тими краями, друга частина війська вертала ся пішо і велика частина його згинула в безводних пустинях східнього Ірану.

Вернувши ся до Вавилону, Александр енергічно зайняв ся організацією своєї нової держави, в дусі своєї провідної ідеї: сполучення грецького елемента з східнім. Але захорував і вмер 323 р., маючи всього тридцять три роки життя, не лишивши по собі сина і не визначивши наступника.

19. Геленістична доба. Не вважаючи на критичні обставини, в яких зісталась монархія Александра з його смертю, діло се не згинуло. При всіх перешкодах, з ріжними замішаннями, розділами і переділами, кривавими усобицями і всякими злочинами, плян Александра здійснював ся стихійною силою, видимо відповідаючи потребам і обставинам даного моменту.

Похід Александра і заснованне ним грецької монархії на місце перської, або геленізація, огреченне перської монархії було тільки дальшим кроком в тім поширенню грецького елемента в передній Азії, що почалось за сотні літ перед тим, з грецьким розселенням на малоазійськім побережю. Коли сі малоазійськї

15. Статуя Аполлона з Бельведера, атенська скульптура епохи розцвіту (перша половина IV віку).

грецькі колонії були прилучені до перської держави, се відкрило Грекам шляхи в глибину держави, і вони починають, наповняти собою перське військо, здобувають впливові посади, займають ся торгівлею й промислом в різних центрах монархії. Сусідні з грецьким побережжєм землі підпадають впливам грецької культури, геленізують ся. Таким чином уже перед походом Александра був тут приготований ґрунт для поширення грецькою елементу й обєднання його з людністю і культурою туземного себто того, що зветь ся в історії геленізмом, а від нього ся епоха поширення грецької культури на сході й обєднання її з старими культурами сходу — добою геленістичною.

Коли Александр вмер, не тільки спадкоємці його власти, так звані діадохи, не тільки ширші круги прихожих Македонців і Греків, а й великі маси воевного, служебного, промислового й всякого иньшого люду були заінтересовані в тім, щоб його монархія не впала, сліди грецького пановання в державі перських царів не розвіялись.

Уставлене було реґентство, яке мало правити іменем царів — брата Александрового, ідіота, і будучого сина, що мав родити ся по смерті Александра. Се реґентство держалось якийсь час і після того, як обидва сі царі і вся Александрова родина вигибла в страшних дворських усобицях. Зусилля до удержання в якійсь цілості Александрової монархії продержали ся в боротьбі з змаганнями до відокремлення і самостійності поодиноких намісників до самого кінця IV віку. Тільки після сього вона розділяеть ся безповоротно на три великі часті: так звану Македонію, що в своїй геґемонії змагала держати європейську Грецію, „Азію“ — азіатські часті Александрової монархії, під управою династії вавилонського намісника Селевка і Єгипет — під управою династії Птолемеїв, потомків другого Александрового генерала.

Сі держави з ріжними змінами продержались до половини II (як Македонія) і навіть половини I віку (як держава Птолемеїв) — поки не перейшли до римського володіння. З них найменше інтересна „Македонія“. Її геґемонія в Греції не мала особливого значіння, культурна роля її теж не велика. Держава ж Селевкідів, що обіймала Малу Азію, Сірію, Месопо-

тамію й Іран, й звичайно зветь ся сірійською, і єгипетська держава Птолемеїв мали в історії людства дуже велике значінне, бо в них особливо розвинувсь сей культурний процес, званий „геленізмом“.

Діло в тім, що грецька культура, вирости на ґрунті егейської, по характеру своему близької східнім культурам, визволилась потім від східніх впливів (особливо з епохою грецько-перських війн) та розвинула свій ориґінальний зміст. Тепер же на ґрунті Малої Азії, Сирії, Вавилону. Єгипту вона входить знову в тісні звязки з східніми культурами, і настає нове сполучення їх. Поруч старих грецьких центрів як Ацени, Корінт, Теби, зявляють ся такі нові як єгипетська Александрія, сірійська Антіохія, мало азійський Перґам, і в сих нових, геленістичних, грецько-орієнтальних формах грецька культура поширюеть ся потім на території Римської держави й стає одною з підстав нової європейської цивілізації.

Взагалі не вважаючи на політичний упадок, культурне й духове життя Греції кишило далі. Навіть в сфері суспільно-політичного життя творять ся нові форми, як тип федеративної, союзної держави: такі союзи обєднували дрібні держави тіснішим звязком, давали своїм громадянам громадські права в цілім союзі, орґанізували спільну військову силу, вели єдину політику заграничну, а при тім не давали одній державі власти над иньшими, як старі гегемонії. Такі були славні союзи III в. Ахайський і Айрольський (Ералійський).

Економічні клопоти, загальне зубожіння й скупчення великих боґацтв в руках небогатих баґачів приводять до цікавих соціалістичних реформ—як спартанські реформи царів Аґіса і Клеомена, що хотіли наново переділити землі й відновити стару економічну й соціяльну рівність, яка, мовляв, була колись по законам старого спартанського законодавця Лікурґа.

Але особливо важний все таки був рух в мистецтві в розвитку науки і ремесла. На приклад за александрійської, доби ще раз незвичайно розвинула ся грецька поезія й мала великий вплив на пізнійші часи, — хоч з поетичного погляду не могла рівняти ся з старою,

Ще більше, незвичайно важне значіння мали системи морали (етіки), що з'являють ся в сій добі — наука епікурейців і стоїків, які підіймають ся справді на незвичайну висоту моральних поглядів. Супроти сумних відносин дійсности вони старають ся в самій людині, в її духовім життю знайти міцні основи моральної свободи, рівноваги і щастя. Заразом доходять до високих понять гуманности, любови до людини взагалі.

В природних науках також зроблено великі поступи. Наприклад Арістарх з Самоса коло р. 250 прийшов до виводу, що не земля, а сонце становить центр нашої планетної системи — хоч сей вивід потім і не був прийнятий александрійськими астрономами й математиками. За те в иньших напрямках александрійські учені зробили великі успіхи. Геометрія Євкліда, наприклад, зісталась на всі часи аж до нині основою шкільної науки.

Греки зістались представниками артистичної й теоретичної мисли і тоді, коли панамі суспільного й політичного життя давно стали Італійці, Римляне.

20. Стара Італія й її народи. Італія досить пізно вирісовуєть ся перед нами в своїй цілості — саме се імя стає загальною назвою тільки в II віці перед Хр., а північна частина, долина По навіть і тоді ще не вважалась за Італію. Доісторична ж фізіономія її багато має неясного й досі.

Перед усім треба одмітити, що край тоді був взагалі відмінний від теперішнього — лісистий, многоводний, болотистий, близький своїми фізичними умовами до північної Європи. Оселі ставили ся на горбах, далше від вохких берегів, або будувано хати на палях. Хозяйство було хліборобське, селянське; торговельні зносини, міське жите, ремесло розвивалось далеко тяжше і пізно, головно під впливами і взірцями грецьких колоній.

Старша людність була видимо подібна до старої людности полудневої Франції й Іспанії (що заховала ся досі в іспанських басках). Її покривають і витісняють потім індоєвропейські племена — так звані тепер Італіки (старої спільної назви для них не було) й ілірська людність. З Італіїв зпочатку розселюють ся племена латинського кореня, з котрих вийшли Ри-

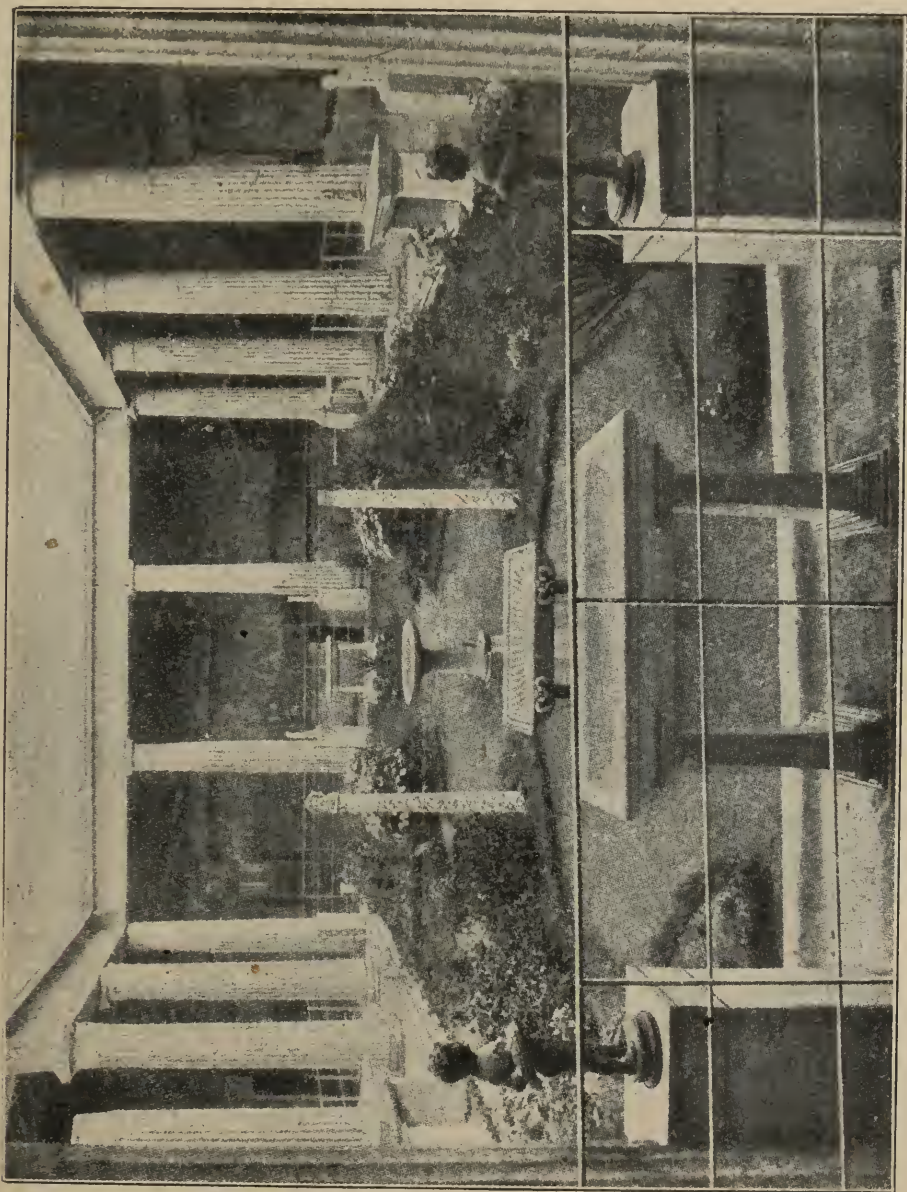
мляне, за ними йдуть племена північної й східньої Італії. Ще пізнійше втиснулись між них чужородні Етруски, або Тірсени, Тіррени—Туски, як їх називали Римляни (назва ся досі живе в імені Тоскани). Се нарід досі неясного кореня — думають, що він прийшов сюди зі сходу з Малої Азії. Нарешті вже в історичних часах північну Італію покрили Кельти—Галі (Галли). Так зложилось отсе ріжномастне залюднення Італії, пізнійше злите і обеднане в одну національну цілість політичною властю й культурою Рима.

Джерелом культури, матеріальної й духової, для сих італійських племен були грецькі кольонії полудневої Італії і Сіцилії; найбільш проречисте свідоцтво сього — італійські написи: всі італійські племена користували ся грецькою азбукою, в різних відмінах, незалежно одно від одного приймаючи й приладжуючи її до свого ужитку. До латинської мови вийшло також багато культурних грецьких слів ще з передісторичних часів італійського життя.

Найскорше грецьку культуру перейняли одначе Етруски, північні сусіди Латинян на західнім побережю (на північ зараз за Тібром). Вони не організували одноцільної держави, тільки союзи городів, на чолі котрих стояли князі, часом досить сильні. В VI і V віці, перед тим як зміцнив ся Рим, вони становили першу силу в Італії, підбили собі Латинян і полудневу Італію. У них була досить розвинена торгівля, міське жите, ремесла, будівництво. Літературних памяток вони не лишили по собі, але їх могили, похоронні камери дають досить докладне понятє про їх культуру. В артистичній творчості і духовім житю вони не пішли далеко, але матеріальна культура стала досить високо (напр. в будівництві). Бувши в ній учениками Греків, вони потім стали їх конкурентами в місцевій торгівлі, силкувались спинити розвій їх кольоній і навіть виперти з Італії.

Римляне, як найблизші сусіди Етрусків, стояли довго під їх культурним, та й політичним впливом. У них зістались, досить не ясні, що правда, спомини про те, що етруські князі панували в самім Римі. Латинські городи, до котрих належав Рим, становили також міський союз — центром його була

Альба-Льонга, коло племінної святині над кратером старого згаслого вулькану (теперішнього Альбанського озера). Політичного значіння сей союз одначе не мав ніякого і тільки в Рим-

16. Грецько-римський дім в середині (з розкопів в Помпеї).

лянах, мешканцях крайнього з латинських міст, на латинсько-етруським пограниччю латинське плем'я здобуває собі потім силу і значіння. Племінне ім'я його заховало свою пам'ять в назві „латинської мови“, що зісталась мовою Римлян на віки.

В епоху сформовання Римської держави, се племя, що стало основою нової, римської нації, жило хліборобським, му-жицьким житем. Промисел, торговля, міське жите було мало розвинене, так само культурні, духові інтереси. Нарід був практичний, реалістичний, без ідеалістичних поривів; релігія його була збіркою рецент, як належить поступати, — щоб запевнити собі поміч богів — себто сил природи, що кер-мують зовнішнім житем, або ріжних таємничих духів, що пильнують тих чи иньших явищ і подій. Письменство служило для практичних державних і особистих потреб. Література з'являеть ся вже пізно, коли Рим вийшов на світову арену, став світовою державою, — але ніколи не стала дійсним нер-вом римського життя.

21. Історія Риму до зєднання Італії (V і IV віки).

Римляне починали свою історію від засновання міста Рима близнятами, вигодованими вовчицею на березі Тібра. Пізнійші римські хронольоги вирахували се на 753 рік перед Христом, і від нього йшов рахунок історії Риму („від заложення міста“). Старший з близнят, мовляв, став першим царем Рима, по нїм ще правило шість царів, протягом шіттретяста лїт, поки цар-ської власти не скасовано, і царського роду не вигнано з Риму.

Се все одна легенда. Дійсні історичні відомости з життя Риму йдуть тільки від V віку, коли до реєстрів вищих уря-дників стали приписуватись замітки про важнійші події. Учені з початку переконали ся про перших царів, що оповідання про них не мають в собі нічого дійсного, а тепер викидають з істо-рії й останніх. Під переказами про них в дійсности лежить мабуть пам'ять про те, як в Римі панували етрусські князі. Повстанне скінчилось вигнанням їх і уставленням виборного правління: містом стали правити два вибрані що року кон-сулі — і се було, очевидно, дійсним початком римської історії (римські хронольоги клали се на кінець VI віку).

Рим лежав в самім центрі західнього побережа Італії — більш приступного для мореплавства і торговельних зносин, на границі двох племінних територій, на березі найбільшої іта-лійської ріки, недалеко від моря, так що невеликі кораблі могли заходити сюди, а від морських разбійників, дуже грізних

в тих часах, було безпечнійше. Се все дало Римови важне торговельне значінне, яке послужило причиною його зросту і сили.

Завзяті війни, які Римляне вели з сусідами, закінчили ся тим, що Рим здобув вихід до моря, забрав надморську територію, підбив собі затібрські етрусські городи і міста латинського союзу. Протягом V віку він все більше виростав на значну політичну силу, і до нього все частійше почали звертати ся ближні і дальші городи й племена за помічю проти своїх ворогів. Зв'язані з тим війни розширяли все більше територію римських союзників — городів і племен звязаних з Римом постійним союзом і обовязком веевної помочи під командою римських вождів, і збільшали простір „римського поля“ — себто тих земель, які забирали ся Римлянами від переможених племен і служили для наділення своїх безземельних і мало-земельних горожан.

З початком IV віку сей зріст Риму був перерваний натиском воевничих Галів, що зайшовши в долину По, почали звідти пробивати ся і в середню Італію. Римляне виступили против них, але їх побито; Галі спалили Рим і взяли з Римлян контрибуцію, але Римляне устояли в сій боротьбі і приспособивши ся до гальських способів війни навчились давати собі раду і з ними. Вийшовши ціло з сеї борні, вони стали першою політичною силою Італії, великою воевною силою — війна стала їх ремеслом і весь державний устрій був приспособлений до завдань війни.

Після Асірії се була друга мілітарна держава такого зручно виробленого типу. Кождий горожанин був тут вояком і мусів служити до старости, власним коштом, конем чи пішо, відповідно до своїх достатків. Військо визначало ся незвичайною витривалістю і воевним духом. Правительство, що лежало в руках аристократії, вояків і правителів з діда-прадіда, вславилось незвичайною тяглістю і послідовністю в своїй політичній програмі.

Са програма розширляла ся в міру того, як різні італійські держави і племена втягали Рим в свої справи. Коли східні Італіки натисли на полудневі італійські городи, в звязку

з напором Галів, міста полудневої Італії віддали ся під опіку Риму. З сього вивязали ся довгі і завзяті війни в середині IV віку, які закінчили ся тим, що Римляне стали сильною ногою на східнім побережжю і в полудневій Італії. Вмішанне в ці війни північних племен, в тім числі і Галів, повело за собою розширення римського володіння на північ.

В початках III віку перед Христом вся Італія крім північної її частини стояла в різних степенях залежності від Рима — була політично обєднана. „Римське поле“ прорізувало її впоперек, розділюючи полудневих союзників від північних. Розкидані в різних частях краю, на кращих ґрунтах оселені кольонії римських горожан, і чудові, вічні римські дороги — звязували їх території певними звязками. Горожанство римське незвичайно помножилось, а щасливе розв'язанне внутрішніх питань коло сього ж часу надало йому велику внутрішню силу і енергію для дальших поступів в розширенню римського пановання.

22. Внутрішній розвиток Римської держави. Разом з розширенням територіальних впливів і зростом воєнних сил йшли цікаві зміни в устрою римської громади. З початку вся управа її лежала виключно в руках старих місцевих родів. Решта горожан, яка несла участь в воєнній службі, брала участь в виборах вождів війська, котрі були zarazом і правителями громади й старшинами сенату, але сими вождями і сенаторами могли бути тільки люде, які виходили з тих родових організацій, або так звані патріції (так би сказати — отецькі сини, люде родовиті). Та й на народніх зборах, що вибирали урядників і ухваляли закони, рішали богаті, родовиті верстви, бо їх голоси мали більшу вагу, ніж голоси біднійших і неродовитих.

Такими порядками було невдоволене біднійше громадянство і взагалі всі ті, що не належали до старинних родових організацій. А такого неповноправного громадянства, так званого „плебса“, „плебеїв“, ставало все більше з тим, як зростав Рим, як розвивалась тут торгівля і промисли і до нього напливала людність з підбитих городів і племен. Се неповноправне громадянство вважало, що урядники з патріціїв держать руку своїх

людей в їх справах з плебеями, кривду діють плебеям. Тому з початку плебеї вибирають своїх виборних урядників, трибунів, які мали служити оборонцями плебеїв в їх суперечках з патріціями, а поволі набирали важних прав і в управі. Далі добивають ся нової організації народніх зборів, де біднійші мали б рівний голос з богатими, а нарешті починають домогати ся і рівних прав на уряди для плебеїв зарівно з патріціями.

Се була дуже завзята боротьба і потягнула ся вона цілі два столітя. В ній було чимало подібного до боротьби грецького демосу з аристократією, в Атенах, скажім. Так наприклад одним з перших результатів сеї боротьби було списанне римського звичайового права (в 450 році перед Хр.) — так званих законів дванадцяти таблиць, що стали потім на всі часи підставою римського права, а римське право — підставою всього європейського права.

Другим наслідком сеї боротьби був розвиток римської магістратури — системи вищих державних урядів. Звичайно бувало так, що як патріціям приходило ся допустити до якогось уряду плебеїв, то вони відділяли від того уряду ріжні чинности і творили для них нові уряди, котрі могли займати тільки патріції. Так на місце давнійше єдиного уряду консулів, крім сього уряду явили ся ще цензори і претори. Сформовані були також иньші уряди і органи правління в звязку з сею боротьбою. Плебеї того не дарували, невпинно добували ся повної рівноправности — участі в усіх урядах для себе, а властиво для значних і богатих родів, котрі вели сю боротьбу голосами плебса в своїх інтересах і справді протягом IV віку всі уряди, які мали яке небудь політичне значінне, стали приступні і для плебейських родин.

На черзі після сього ставало питання рівноправности також і для найблизших союзників — одноплеменників Римлян. Таке жаданне поставили, в середині IV в., найблизші земляки і помічники Римлян в їх війнах — Латиняне, а пізнійше, при кінці II віку, коли Римська держава далеко вийшла за межі Італії, таке питання поставлено взагалі про всіх італійських союзників. Але на сім пункті римські політики уперли ся. Вони не хотіли допустити перетворення Риму з міської громади в те-

ріторіальну державу з людністю одностайною що до її прав. Завзята війна з Латинцями, що добивались повних горожанських прав (головно права в виборах римської магістратури) скінчила ся тим, що Римляне скасували Латинський союз і поставили в певні союзнi відносини до Риму латинські міста безпосередно. Дали їм міську самоуправу, широку можливість поодиномим людям переходити в склад римського горожанства — але не дали прав римського горожанства латинським громадам в цілости.

Се стало потім нормою і на будуче для найбільш близьких союзників; иньшим давано ще менші права. Повне горожанство було уділом горожан міста Рима, Рим зістав ся державою-містом. Все що було за територією римського поля, було союзниками Рима — його підданими, з більшими або меншими правами, з ширшою або вузшою самоуправою — але не горожанами Римської держави.

Римське правительство пильнувало, щоб сими ріжницями в правах проодиноких городів, племен, областей не давати їм обеднати ся в одностайну масу з одностайними інтересами. Зрівнянне в правах, включенне в число римських горожан і з тим перетворенне Італії в одностайну країну, а Риму — в територіальну державу, принесла тільки пізнійша римська імперія.

Не так докладні відомости, як про сю боротьбу за політичні права, маємо про боротьбу економічну, що йшла разом з нею, і ще ближше зачіпала інтереси біднійшого плебеу. З земель, відбраних від переможених народів, плебеам порізувались невеликі ділянки, які звичайно згодом скуповувались богачами. Головна ж маса забраної землі, так званого народнього поля, віддавалась в аренду за невелику плату патріціям. Протів сего порядку нераз повставали плебеї, але їх заходи не приводили до успіху: патріції робили політичні уступки, котрими притягали на свій бік багатих плебеїв, але не хотіли зрікатись своїх прав на народне поле, з котрого росли їх багатства. Се приготувало потім римській державі великі клопоти й замішання.

23. Картагена і пунійські війни. Перше ніж Римляне встигли підбити своїм впливам цілу Італію, події витягнули їх далеко за її межі, постановивши перед ними боротьбу за море.

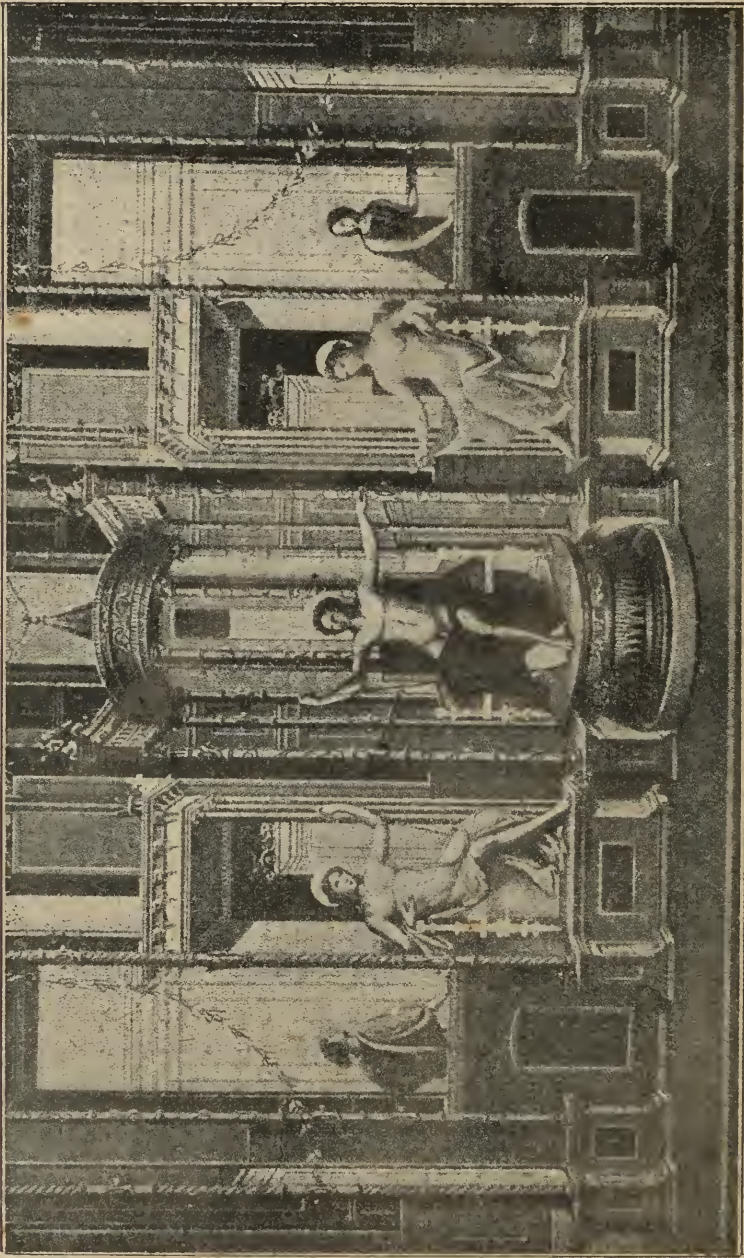
Море не так розділяє, як звязує краї на різних берегах — коли єї береги придатні для зносин і для торгівлі. Таке море Середземне з його берегами, місцями глибоко вирізаними, а місцями сильно зближеними своїми виступами і островами, переважно богатими вигідними затоками, пристанями і природними скарбами природи. Ми бачили як в II тисячоліттю в східній частині Середземного моря розвинула ся егейська культура і колонізація, занявши її острови і побережа, і згодом на її руїнах розвинула ся колонізація і культура грецька. Разом з тим розвивала ся система колоній і торговельних факторій фінікійських.

З причин пояснених вище (§ 6), Фінікіяне були змушені звертати свою увагу головню на західні береги — на побережа Іспанії, сусідньої частини північної Африки і полудневої Франції. На іспанським і африканським побережу зявляеть ся цілий ряд фінікійських колоній, які ведуть широкі торговельні зносини, а заразом поширюють свої впливи також в глибину країн і використовують їх природні багатства для своєї торгівлі і високо розвиненого промислу.

Зпоміж них згодом вибила ся на перше місце Картагена (або Карфаген) на африканським побережу (де тепер Туніс), колонія фінікійського Тіра. Вона лежала в дуже багатій і родючій країні, де могла розвинути велике сільське господарство, поруч торгівлі й промислу, і се давало особливо трівку підставу її силі. Під гегемонією Картагени переходить поволі все західне африканське побереже, а далі взагалі всі західні фінікійські колонії, особливо в міру того як упадали фінікійські города метрополії, і сам Тір упав в боротьбі з Александром македонським. Картагенці неустанно шукають нових доріг і розширюють свою торгівлю, свої впливи в глибину африканського берега, підбивають під своє панованне іспанські племена, міста Сіцилії, Сардинію, Мальту, Валеари, стають наймогутнішою торгово-промисловою морською державою західньої половини Середземного моря.

Оборотною стороною сеї картагенської могутности було се, що властива картагенська людність була невелика, военні сили складали ся з наемників, а сувора і безоглядна управа

картагенської аристократії не вміла сотворити глибоких і тісніших звязків між державою і підвладними краями і городами.

17. Роспись стіни в грецько-римській домі (Помпеї).

Маючи головних конкурентів в Греках, Картагенці тримали против них з Етрусками, а потім, коли вибивають ся наверх Римляне — пильнували добрих відносин з ними. Супроти

того, що Рим був державою сухопутною, селянською, й увага його була звернена на італійські краї, а Картагена була державою морською і купецькою, та пильнувала інших побереж, інтереси їх могли б не стрічати ся ще довгий час, коли б Картагенці не тисли ся до Італії. Але вони пхали ся й туди, і один випадок — повстаннє в Месані (теп. Месіні) в Сіцилії, прискорив їх стрічу.

Месанські повстанці в боротьбі против сіракузького тирана, і його союзників Картагенців, звернули ся по поміч до Римлян, і Римляне по довгих ваганнях рішили вмішати ся в сю війну, щоб не дати Картагенцям усадовити ся на самім італійським побережю. Почали ся довгі і тяжкі „Пунійські війни“ — звані так тому, що Римляне звали Картагенців Пунами, по своєму переробивши грецьку назву Фінікіян.

Перша війна потягла ся двадцятьтри роки (264—241). Щоб бороти ся з Картагеною її зброєю, Римляне побудували кораблі й пробували перенести боротьбу на африканський ґрунт, щоб підняти тутешніх підданих Картагени. Але взагалі війна йшла для них тяжко, і тільки витревалість Римлян виратували їх. Державний скарб Картагени кінець-кінцем опорожнив ся, наемники підняли повстаннє, і Картагенці мусіли помирити ся з Римлянами, відступивши їм Сіцилію, до котрої Римляне, користаючи з повстання наемників, прилучили ще й Сардинію з Корсікою.

Се були перші володіння Риму поза Італією, перші „провінції“, як називали Римляне сі володіння поза Італією. Їх трактовано инакше, ніж італійських союзників — провінції обкладувано даниною на користь римського скарбу, і бувші консулі й претори, відбувши свій рік в Римі, визначали ся правителями сих земель. У внутрішні відносини вони одначе не дуже мішали ся. Городським громадам лишала ся самоуправа. Часто зіставали ся при власті й ріжні місцеві володарі, коли вони добровільно признали власть Риму.

Упоравши ся з Картагеною, Римляне підбили собі Галів в північній Італії і закінчили таким чином її зеднаннє, а далі перейшли й на ілірський берег Адріатика. Але в тім заскочила їх нова війна з Картагеною, розпочата великим картагенським

вождем Ганібалем, сином Гамількара (з фамілії Барка), що проводив картагенським військом в першій війні.

Ся родина Барка задумала нагородити страти, понесені Картагеною в першій війні, новими здобутками в Іспанії і їй се вдало ся. Тут засновано цілу нову картагенську державу, з столицею Новою Картагеною (теперішня Картагена), і доходи з сих володінь, особливо з богатих срібних копалень Іспанії, потекли богатим струмком. По двадцяти літах сили Картагени були вповні відновлені і Ганібаль задумав обернути против Римлян їх спосіб: перенести війну на італійський ґрунт.

В 220 р. він здійснив неймовірний плян. З Іспанії через Францію й Альпи пройшов з військом, з африканськими наемниками і слонами просто в північну Італію, сподіваючи ся підняти против Рима недавно приборканих Галів. Для Рима настала чорна година. Ганібаль показав себе ґеніяльним вождем, римські війська не вміли приладити ся до його тактики й гинули одно за одним. Італія впала в руки Ганібала; багато з підбитих Римом племен перейшло справді на бік Картагенців, але середня Італія й колонії латинського права зістали ся вірні Римови.

Переконавши ся, що не можуть подолати Ганібала, Римляне перестали бити ся з ним, тільки громии тих своїх бувших союзників, що приставали до нього. А тим часом вислали військо до Іспанії, що була джерелом сили Ганібала, фактично ставши фамільною державою Барків. За кілька літ римському війську удалось завоювати іспанські володіння Барків і виперти з Іспанії Картагенців до решти. Потім Рим переніс війну до Африки, і тут вона теж пішла на стільки успішно, що Картагенці мусіли викликати Ганібала з Італії на ратунок до себе. Але і Ганібала в рішучій битві побито, і Картагенці мусіли піддатись: видали Римлянам всю флоту і відрікли ся всіх володінь окрім непосредньої околиці Картагени. Се було в 202 році перед Хр.

24. Рим стає світовою державою. Внутрішні зміни.
Пунійські війни були важною зміною, епохою в історії Риму і взагалі старинного світу. Рим став світовою державою і вишшовши за межі Італії забирав все нові й нові землі в круг

своєї держави, впливів своєї культури, свого устрою і права. Друга Пунійська війна принесла йому Іспанію і впливи на північнім побережю Африки. Слідом з відносин на ілірським побережю у Римлян прийшло до війни з Македонією. Війни сі скінчили ся розгромом Македонської держави і переходом Греції під опіку Риму, яка що далі то більше ставала справжньою властю. Ще скорше ніж закінчив ся сей розгром Македонії, прийшло до війни з державою Селевкідів, і се привело до того, що під зверхність Риму перейшла Мала Азія, і Римляне там потворили різні більші й менші держави під своєю зверхністю.

Таким чином уже в середині II віку Римська держава перетворила ся в величезну світову державу, яка обхопила майже всі побережа Середземного моря і стихійною силою загортала все нові простори, від побережа заходячи все далі в глибину суходолу. Протягом дальшого століття, до засновання Римської імперії, під власть і опіку Риму в різних формах перейшов Єгипет, Вавилонія, Арменія, чорноморські побережа, балканські землі, Галія заальпійська (теперішня Франція). Римські війська переходили за Рен і до Британії. Після Перського царства і держави Александра Македонського се була третя світова держава, ще в ширших розмірах і ще більшого значіння в історії людства.

Разом з сим неймовірним розростом Римська держава перходила через великі внутрішні зміни, які сильно змінляли її характер і фізіономію.

Пунійські війни страшенно спустошили Італію і в корень знищили те селянство, яке становило основу римського громадянства і римського війська. Селянське господарство в Італії потім так уже й не піднялось більше. Прилученне хлібородних провінцій як Сіцилія, Сардинія, Африка, що платили римському правительству свою данину продуктами, перед усім збіжем, затопило Рим дешевим хлібом: він коштував на римським торзі далеко дешевше, ніж могли продавати італійські селяне. Хліборобське господарство в Італії не виплачувалось. Селяне за безцін продавали свої господарства багатим скупщикам і переходили до Риму, де діставали від правительства

хліб по незвичайно дешевій ціні і різні грошеві підмоги від кандидатів на державні уряди.

Годованне і забавлюванне різними святами і видовищами римського плебса — бідного горожанства стає тепер одним з головних завдань аристократії, яка правила державою, розділюючи уряди в невеликім крузі своїх фамілій. Рівноправне в теорії горожанство розбило ся в дійсности на два світи, різко відмежовані економічно, політично і культурно — владушу багату аристократію (так званих оптіматів, кращих людей) і міську чернь прозваних пролетаріями (відси йде ся назва). Давній характер хліборобської мужицької держави, твердої, консервативної, суворої і простої в побуті, що мав Рим в перших віках свого історичного істнування, був страчений безповоротно. Провінції приносили величезні багатства державі й своїм правителям бувшим консулам і преторам. Кандидати на сі уряди видавали величезні, міліонові суми на „дарунки“ римському горожанству, входили в довги, знаючи, що потім з лихвою повернуть собі сі трати, коли відбувши преторський чи консульський рік, підуть потім „проконсулами“ і „пропреторами“ (так звали ся консулі й претори, що посилали ся в провінції після свого урядовання в Римі), правити якоюсь великою провінцією. Крім сього роздавання грошей виборцям, вони, і взагалі сі аристократичні фамілії, годували великі юрби своїх так званих клієнтів з незаможних горожан, які служили їх фамільним інтересам. Рим і римське громадянство таким чином фактично годували ся своїми провінціями, ставали паразитами на них і на державнім організмі.

З сим зміняв ся і характер римської армії, сеї підстави воєнної Римської держави. Давнійше, як ми знаємо, римські горожане служили в війську власним коштом, і війни вели ся так, щоб дати їм змогу не занедбувати свого господарства, не відривати вояка від рилі. Війни і походи через те бували звичайно не довгі, з перервами, і військо після походу розпускало ся до дому. Тепер в різних кінцях держави приходило ся війну вести без перестанку, безнастанно держати військо в різних неспокійних областях. З другого боку все зменьшала ся маса того заможного горожанства, яке могло

нести військову службу власним коштом. Се все привело до великих змін в військовім устрою—особливо важні були реформи Марія переведені при кінці II столітя перед Хр, в звязку з натиском на Італію германських народів—Цімбрів (Кімврів) і Тевтонів.

Військо стає наемне. Вояки дістають плату і звичайно роблять військову службу своїм ремеслом на все жите. Прослуживши кількадесять літ, такі „ветерани“ звичайно дістають земельні наділи в котрійсь колонії, заснованій на відібраних у тої людности землях яким небудь вождем для своїх заслужених вояків. Легіони, з котрих складалось військо, тепер не розпускали ся з кінцем походу, вони існували з року на рік в тім самім складі, звязані особисто з своїм вождем, котрому служили, і від успіхів котрого всього надіяли ся для себе. Через се честолюбні вожди і політики тепер всі свої плани будують на двох підставах: на симпатіях римської черни і на вірности своїх легіонерів. Се приготовляє глибокі зміни в усім укладі держави.

25. Проби реформ, внутрішні замішання, панованне одиниць. Не бракувало серед римської владущої аристократії розумних і уважливих людей, які помічаючи сі позначки виродження римського громадського і державного ладу, щиро захожували ся коло відродження і поправи його. Вони силкувались перевести різні реформи для того, щоб відродити римське селянство, наділивши безземельних наділами з державних земель, з „народнього поля“, що давало ся по дешевій ціні аристократичним фаміліям. Хотіли розширити круг римського горожанства й оживити його свіжими, здоровими елементами, наділивши горожанськими правами італійських союзників.

Але сі реформаторські заходи розбивали ся о зручну опозицію більшости владущої аристократії. Вона приладила ся до сучасних відносин, уміла користувати з самих його хиб, з самого розкладу житя і за краще вважала всім правити самовільно і безконтрольно іменем голодної, продажної, римської черни. Тому реформатори звичайно накладали кінець кінцем

18. Римські терми (реставрований вигляд).

головами, а повстання черни чи союзників задавлювали ся без милосердя.

Особливо замітні своїм змістом і трагічним кінцем реформи братів Грахів, що оден по другім в рр. 133—121 виступили з проектами законів на користь безземельного люду. Самі будши аристократами походженням, споріднені з найпершими фаміліями, вони сміливо й різко пішли против аристократії. Вибрані народніми трібунами, вони провели закони про обмеженне панської аренди народньої землі й нарізку землі безземельним. Не спинились для проведення сих законів перед вчинками революційними, які потім послужили небезпечним прикладом для ріжних амбітників. Але кінець кінцем і оден і другий наложили головою в сутичках, піднятих против них розгніваною аристократією.

Частійш одначе знаходились люде, які опираючись на закуплений, але вічно невдоволений пролетаріят, або на віддані їм легіони забирали в свої руки правління і правили всупереч волі аристократії і прийнятим нею звичаям, не задаючи ся якимись принципіальними завданнями, а маючи на гадці лише свої особисті інтереси і амбіції.

Від початку I віку перед Хр. Рим живе майже без перерви в атмосфері таких напружених відносин, де по одній стороні стояв сенат, зложений з членів богатих і заслужених аристократичних родів і бувших високих урядників, а по другій—демагоги (так звані „популяри“), які опирали ся на столичній черни, — або заслужені вожди з проконсулів, що в управі провінціями зібрали великі богацтва, в великих війнах вишколили і тісно привязали до себе великі армії і розпоряжали ся всім, накидалочи свою волю сенатови.

Сенатови зіставало са тільки по можности противставляти одного такого чоловіка другому, користувати з їх конкуренції. Але часом кілька таких честолюбців входили в спілку між собою, щоб по волі своїй ділити між собою уряди, армії і провінції, і тоді сила і власть їх справді бувала безмежна, а кінчило ся воно звичайно тим, що один з сеї спілки, почувши себе сильнішим від своїх товаришів і не хотючи ділити ся далі своєю властю, подолав їх і забрав в свої руки всю

державу. Такий був так званий перший тріумвірат, з котрого потім вийшло самовластне правління Цезаря, і другий—з котрого вийшла імперія Авґуста,

Старий устрій видимо переживався і старі уряди страли своє давніше значіння. Давні республіканські форми містили в собі зовсім новий зміст, відмінний і з ними суперечний. Сі форми міської республіки, очевидно, не годилися для великої світової імперії, якою став Рим з II століття. Але аристократія гальмувала перебудову її на основах дійсної демократизації — тому кінєць кінцем мусіло прийти до монархії.

Енергічні, талановиті люде вже з початків I віку перед Хр. починають се відчувати і змагають до власти над усею державою. Ся перша половина століття проходить в кривавих смутах. Побідники чинять криваву розправу над противниками і віддають державу на жир своїм прибічникам. Нарешті Юлій Цезар, геніяльний політик і вожд, подолівши всякі супротивні сили в 50-х роках, фактично став володарем держави. Він носився з гадкою прийняти царський титул і перетворити республіку в монархію не тільки фактично, але й по імені й формі, на взірець східніх геленістичних царств. Але громадянство не було ще приготоване для сього. Аристократично-республіканські понятя в нїм були ще занадто сильні. Республіка вважала ся запорукою сили і могутности Римської держави. вона, мовляв, державу виростила і тільки з республікою держава могла істнувати. На всі випадки панування того чи иньшого дивили ся як на прояви упадку старих порядків, як на скороминущі замішання. Колиж Цезар виявив заміри формального скасування республіки, то зараз же й згинув за се: його вбито в сенаті в день, коли мало відбутися проголошення його царського титулу (44 р. перед Хр.).

Пляни Цезаря перейняв зараз його пасерб, ним усиновлений, Октавіан, прозваний пізнійше Авґустом. Тільки він повів свою лінію обережнійше. Навчений кривавим кінцем свого вітчима, він прикладав всі старання, щоб його фактична власть як найменше колола очі прихильникам старих республіканських традицій. По смерті Цезаря він удавав з себе вірного слугу сенату, а й пізнійше, подолівши в кривавих війнах иньших

конкурентів і претендентів до влади (сі війни потягли ся до 31 р. перед Хр.), Октавіан пильно вважав на те, щоб ніби то не виходити з рамок тих урядів, якими наділяли його, сповняючи його волю, народні збори. Старанно підчеркував, що він ніби то не має більше влади, ніж скільки дають сі республіканські уряди, і завляки сій обережній тактиці справді скріпив своє становище й своїм наступникам передав фактично дуже трівку монархічну власть.

26. Римська імперія. Засноване Августом цісарство (імперія) проістнувало кілька століть. Офіційним початком його сам Август уважав 30 рік перед Христом, формальним кінцем його вважають ся 476 рік по Христі—але з кінцем IV віку по Хр. се вже була сама аґонія—упадок і розклад. Та й відкинувши кінцеві часи все таки імперія прожила повні три століття дуже інтересної історії.

За кілька літ по своїй побіді над противником Антонієм, Август заявив, що складає з себе всі надзвичайні права, які мав під час своєї диктатури, за боротьби з противниками, і передає всю власть сенатови і народови. Народні збори і народні права одначе лишились і після сього порожньою декорацією, натомість за сенатом Август і його наступники пильнували зіставити можливу видимість влади й на далі, для заспокоєння прихильників республіканських традицій. За собою Август зіставив власть над військовими силами держав—на се вказував його титул імператора. Се слово давнійше було почесним титулом без реального значіння, надаваним воєнним побідникам, від часів Августа воно стало терміном державної влади, означіннем нової форми правління. Крім того зіставив він за собою титул старшини, „прінцепса“ сенату (тому і власть його зветь ся прінціпатом), і власть трибунську, а від часу до часу брав на якийсь рік уряд консуля. Сю тактику ведуть і його наступники, а в дійсности вся фактична власть належала їм, і сенат сповняв тільки їх волю.

Імператор призначав урядників, в його розпорядженню був державний скарб, а годовно—в його виключній влади були всі військові сили держави. Він завідував безпосередньо всіми військовими силами, і тими провінціями держав, які жили

в воєнній стані—де грозив неприятель, де стояли війська. Провінції не воєнні стояли під управою сенату; в його ж руках була власть законодавча і судова. Він же проголошував імператорів, ніби то вибирав їх. — Але в дійсності цісарство переходило або в спадщину, коли у імператора було потомство або близькі свояки, або розпоряджало ним військо: перед усім імператорська гвардія, а також і провінційальні легіони, коли на чолі з'являвся популярний і честолюбний вождь. Військо було підставою цісарської влади і військова ж сила рішала в усяких критичних моментах.

Не вважаючи на захованне всякої видимости сенатської влади, аристократія римська не мирилася з цісарством. Її погляд на імперію, як на тиранію, як на виродженне законного, ідеального республіканського устрою, закорінився і в римській історіографії, що стояла під аристократичними впливами, і перейшов в новіші погляди. З другого боку в пам'яті християнської церкви з цісарством зв'язалися більш або менш суворі нагінки імператорів на християн. Це все сотворило римському цісарству репутацію якоїсь епохи упадку, розкладу, самоволі, деспотизму. Ця репутація в значній мірі несправедлива. Римська аристократія, дійсно, не раз сильно терпіла від деяких імператорів, що мстилися за її неприхильність цісарству суворими нагінками, карами смерті, висилками і конфіскаціями. Християнство стягало на себе репресії своїми противдержавними, з погляду сеї імперії, прикметами. Але загалом для широких кіл, особливо для областей—для Італії і для провінцій—часи імперії були часами розмірно великого спокою, опіки і добробуту—особливо в перші два століття цісарства.

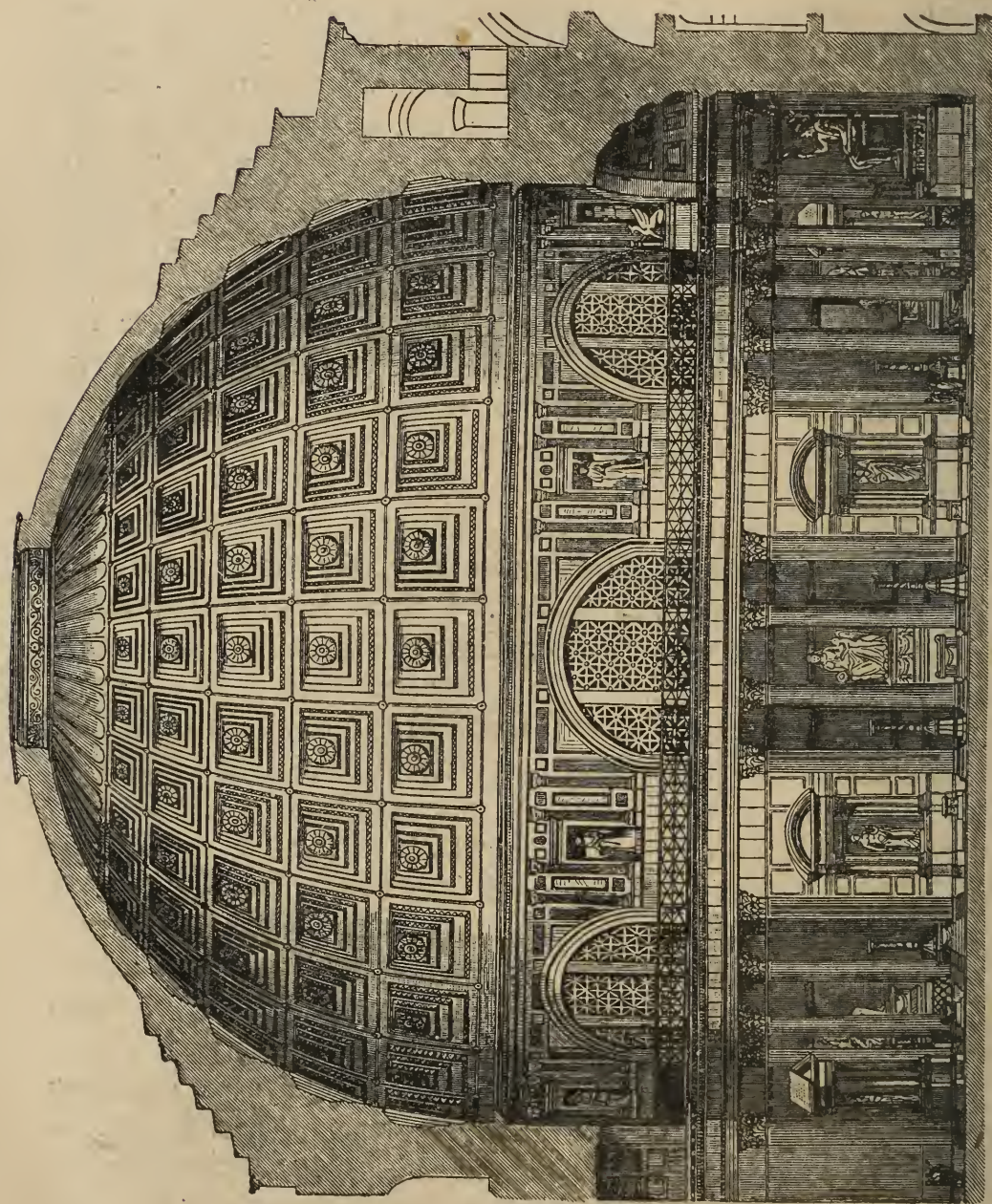
Імператори свідомо і серйозно дбали про добро людности. Між ними було не мало правителів дуже дбалих, розумних і перенятих бажанням загального добра. Крім самого Августа такими були особливо імператори з дому Флявіїв, в другій половині I віку по Хр. — Веспасіан і Тіт, потім Нерва—при кінці I віку, і його наступники в II віці — Траян, Гадріян, ще більш Антонін і його наступник Марк Аврелій. Це був філософ стоїчного напрямку, автор високим моральним почутем перенятих

міркувань „До себе самого“ — може найбільш ідеалістичний чоловік, який коли небудь засідав на троні.

Терігоріяльний зріст з часів імперії ще потягнувся якийсь час але загалом не був великий. Була прилучена полуднева Британія; подунайські землі, Арменія, північне Чорноморе приведені до тіснішої звязи з імперією. Останні великі здобутки були ділом цесаря Траяна (в початках I віку по Хр.), що своїми війнами на Дунаї і організацією тутешнього погранича зіставив таку глибоку пам'ять в тутешніх краях—у Славян і ще більше у Волохів (Румунів). Одначе ці військові справи були ділом самого правительства і не захоплювали громадянства. Після ж Траяна і римське правительство прощаєть ся з завоюваннями. Його гадки звертають ся виключно до оборони границь держави і упорядкування приналежних земель. І ся сторона історії Римської імперії мала глибоке цивілізаційне значінне.

27. Культурне значінне римської імперії. Імперія звязала в оден державний організм весь басейн Середземного моря, з деякими сусідніми краями. Не рахуючи деяких країв, котрих приналежність була скороминущою, в склад імперії крім Італії входила Іспанія, Балканський півостров, Галія і полуднева Британія, заренські землі Германії, Швайцарія, все Подунаве, Чорноморські побережа, Мала Азія і Сірія до Месопотамії на сході, Єгипет і північне побереже Африки. В понятях тутешнього громадянства—се був весь культурний світ. Імперія обєднала його і забезпечила йому спокій—улекшила йому взаємини і зносини. Всюди, куди сягала римська держава, вона несла з собою замирення всяких місцевих усобиць і війн—„римський спокій“ (pax Romana). Вона обгороджувала границі своїх провінцій системою укріплень, міцними валами, сторожевими пунктами і військовими городами, обсаджувала сильними задогами, розселяла своїх салдатів і ветеранів кольоніями. Її намістники і всякі представники, не мішаючись принципіально до місцевих відносин, полишаючи певну самоуправу їх містам і всяким громадським організаціям, грали ролю посередників в усяких конфліктах. Особливо уважано на свободу торговельних оборотів і безпечність зносин. Звання римського горо-

жанина (з часом признане за всею свобідною людністю імперії) відкривало скрізь дорогу, було гарантією особистої безпеки.

19. Римський Пантеон в середині (будова часів Гадріяна, реставрований вигляд).

Се одно вже значно винагороджувало людність за нелегкі побори і-всякі инші прикрі сторони імперського пановання. Але цісарство мало і чисто культурне, цивілізаційне значінне.

В провінціях появляли ся города, що були малими копіями Риму — прикрашені ріжними публичними будинками: храмами, статуями, театрами, цирками, базіліками—саями для судових і адміністративних справ, портіками для захисту публіки від спеки і дощу, публичними лазнями (банями) — се була невідмінна потреба тодішнього комфорту, і лазні такі були заразом клубами, будинками для спорту, деклямації і т. под. Проводили ся їздові римські дороги, акведуки—водопроводи, що місцями стоять іще й досі, завдяки своїй вічній, римській будові. Заводила ся громадська самоуправа по містах на римський взірєць і прищипляли ся римські понятя горожанського доброго тону й обовязку: заможні горожане справляли гри і представлення для свого міста, фундували просвітні і добродійні інституції, і т. ин. Появляла ся книжність, книгозбірні, письменська творчість.

Часи імперії були часами розцвіту римської культури. Як вище було сказано, Римляне не мали хисту і нахилу, до чисто духових і артистичних інтересів. Се був нарід практиків — вояків, урядників, юристів, банкирів, техніків, інжинерів, а не поетів, не філософів, не артистів. Тільки з II віку перед Хр. серед римської аристократії починає потроху входити в моду освіта і вихованне дітей на грецький взір, знайомість з грецькою мовою, письменством, інтереси до літератури й мистецтва. Все се було грецьке—грецькі міста полудневої Італії були ближшим огнищем сеї грецької культури, а для кращого зазнайомлення з нею молоді люде з кращих фамілій римських виправляли ся до більших культурних центрів Греції, щоб присвоїти собі глибше грецького духа,—хоч вони дивили ся на Греків з певним презирством (до того й давала деяку підставу влада грецької людности сих часів упадку). Далі на грецькі взірці починаєть ся літературна і артистична творчість і у самих Римлян. На взірці грецької комедії пишуть ся комедії римські, для потіхи ширших кругів публіки. На взір грецького епосу роблять ся проби звеличання національних героїв Риму.

Доба Августа вважаєть ся золотим віком римської літератури, і культури взагалі. Тоді справді являєть ся ряд тала-

новитих письменників, яких можна поставить поруч Греків (лірика Горация, національний епос Вергілія, легкий епос і лірика в александрійськїм дусі Овідія, національна історія Рима Тита Лівія). В мистецтві Римляне доходять також високого розвитку в скульптурі, декоративній штуці, і особливо в архітектурі. І пізнійше, в I—III в. по Хр. іде далі ся літературна й артистична творчість, даючи чимало цінного.

Верхів грецького артизму в поезії й мистецтві, грецької мисли в філософії Римляне, що правда, ніколи не дійшли. Лише в архітектурі вони сказали своє нове слово (римські базиліки і „центральні будови“ з округлим склепіннем в середині). Спеціальністю Римлян була наука права, юриспруденція, котра в перше дійшла тут незвичайного розвитку і значіння, виробивши певні основи права, і відіграла величезну роль в історії пізньої європейської цивілізації.

З грецькою культурою римська все таки не витримувала конкуренції, не вважаючи на своє державне становище, і з культурного погляду імперія досить різко ділила ся на дві часті: В східньо-полудневій, геленістичній частині, далі панувала мова грецька і культура грецька (полуднева частина Балканського півострова, передня Азія і східня частина африканського побережа),—в північно-західній, романській, ширилась латинська мова й римська культура (Італія, Іспанія, західня частина африканського побережа, Галія, ренські й дунайські землі). Римське правительство взагалі було дуже толерантне (терпиме) до всяких місцевих відмін життя, місцевих культур і релігій і не накидало ні своєї мови ні державної культури. В східній половині держави через те далі ширила ся й заглиблювала ся в маси людности культура грецька. Але поза областю її впливів римська культура без примусу, силою самої цивілізаційної сили, так само як грецька, або й ще сильнійше, проходила в людність.

Найкращий доказ—романізація, златинщення кельтських і иньших народів Іспанії, Галії, Швайцарії, Подунавя. Не вважаючи на пізнійший залив германськими і славянськими племенами тутешня людність заховала у себе латинську мову в її місцевих наріччях, з котрих пішла нинішня іспанська, порту-

гальська, провансальсько-катальонська, французька, нарiччя швайцарські (так звані лядiнські, себ то „латинські“), також мова румунська: румунські (волоські) краї недовго й належали до імперії, про те задержали її мову й iм'я Римлян (Румуни—Romani).

28. Християнство. Одним з важних наслідків для історії людства від Римської імперії було поширення християнства в землях об'єднаних під пануванням імператорів. Часи її розцвіту були часами особливо швидкого й успішного розповсюдження християнства. Об'єднання різних народностей і культур в рамках імперії багато прислужилось йому.

По словам євангелій Ісус Христос проповідував в Палестині в 30-х роках по своїм уродженню, від якого рахують ся у нас літа. Діяльність його учеників-апостолів належить до 30—50-х років. Бувши всі Ізраїльтянами і держачи ся вірно закону батьків своїх, як і сам Христос по їх словам казав, що він прийшов не зруйнувати закон, а ствердити, — вони з своєю проповідю з початку звертались до Ізраїльтян же. Хіба випадково разом з ними приставали до нової віри іно-вірці. На початках серед апостолів було навіть вагання—чи можна бути причастниками їх віри, не приймаючи ізраїльського закону вповні, навіть з обрізанням. Заслугою апостола Павла було, що він переніс проповідь „в язики“: не тільки розширив її район, але й рішучо пішов в напрямі висвободження нової віри від юдейства, від усяких обмежень старого ізраїльського закону, які могли вязати її. Дальші покоління учеників і проповідників християнства з обох половин імперії довершили се діло сформовання християнства в релігію окрему від юдейства.

Обставини, в яких жив ізраїльський нарід в I віці по Хр., улекшили розповсюдження Христової науки і допомогли оцінити її універсальний характер. Уже від часів першого зруйнування ізраїльського і юдейського царства (в VII—VI віках перед Хр.) почалось розсiяння Ізраїля по ближших і дальших місцях передньої Азії і Єгипту. Поворот Ізраїля до Палестини з вавилонської неволі, після завойовання Вавилону Кіром (530-х роках перед Хр.), не спинив цього розсiяння. Ізраїль

не вернув ся до колишньої своєї виключности. Велика єврейська кольонія зісталась далі в Вавилоні і такі ж кольонії існували і розростали ся у всіх більших культурних, промислових центрах тодішнього світу. Тривожне жите, котрим жила Палестина, особливо від часів упадку Перської держави за Александра Великого—вйни за незалежність, повстання й погроми за часів Сірійського царства Селевкідів і потім за римського пановання давали все нові і нові приводи до виселення на чужину. В сїм розсіянню виробили ся характеристичні прикмети єврейської народности: при горячїм привязанню до свого народу і його традицій зрозумінне для всяких нових течій в сфері духового жита. Ширячи ся головно в геленістичній половині середземного басейну, сї єврейські пересельці присвоювали собі грецьку мову і культуру, не пориваючи з своєю, і стояли в тісних звязках з місцевою людністю.

Іх кольонії таким чином були незвичайно податним ґрунтом для розповсюдження християнства як юдейської релігійної доктрини і zarazом вигідним мостом для переходу його до иньших народностей. Християнські проповідники звернули ся від разу до грецької мови, як до міжнародного культурного знаряду. Євангелія, що викладали жите і науку Христа, були написані по грецьки, так само і посланія апостолів, що виясняли ріжні питання християнської віри.

Геленістичний світ взагалі краще був приготований для неї. Західні землі, що стояли в сфері римської культури,—не так то були пригожі для християнства, і римський державний уклад взагалі не сприяв новій релігії. В I—II віках християнство ширить ся головно в східніх частях держави. Хоч у Римі вже від перших десятиліть поширення у нього теж були прихильники, але головні центри християнства тоді лежать на сході, і тільки з кінцем II віку воно стає сильним і в західніх провінціях.

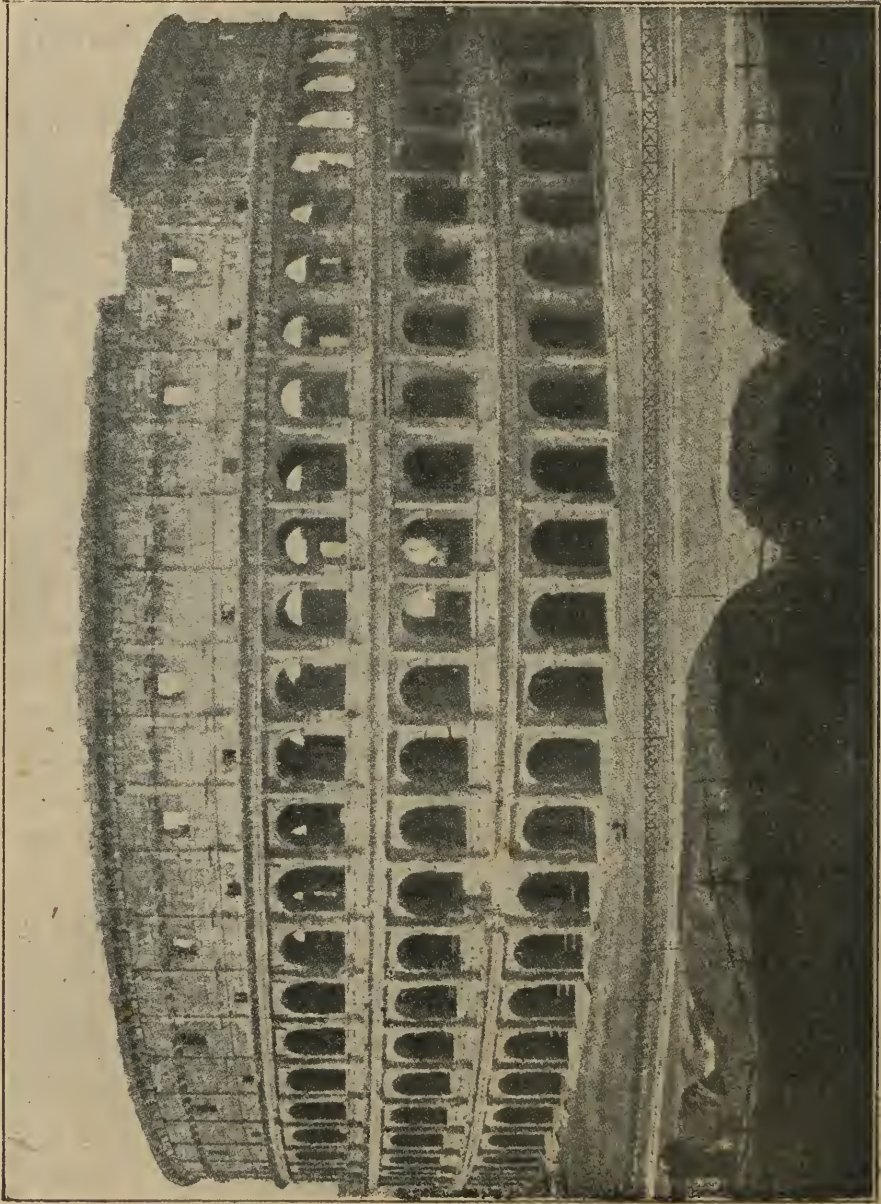
Від єврейських кольоній розсіяння воно переймає їх незрівняну солідарність і організаційний хист. Прегарно організуєть ся підмога і опіка над бідними одновірцями—се було незвичайно важно з огляду на те, що християнство здобувало прихильників головно серед низьких, біднійших верств—рабів,

слуг, робітників, захоплюючи їх своєю проповідю любови і рівності. Християнські громади скоро стали розпоряджати значними засобами і могли дуже добре підтримувати своїх членів, їх старшини—так звані пресвитери й єпископи мають незвичайний авторитет; вони об'єднують ся під проводом єпископів головніших громад, поступають солідарно і однодушно. В громадах панує незрівняна дисципліна, всяке прогрішення против морали, малодушне поведення в тяжких хвилях підпадає суровим моральним карам. Завдяки тому християнство з скромних початків—невеликих громад прихильників Христової науки серед бідних верств стає з III—IV віках великою силою, і се дає йому змогу вийти побідно з усіх трудностей і вибороти собі кінець кінцем признання в ворожій римській державності.

Насамперед великої солідарности й організації християнству було потрібно, щоб не розбитись на море сект в період вироблення системи християнської віри (догматики). Писання євангелистів і апостолів не мали на меті таку систему, і се припало в уділ їх наступникам в II і дальших віках. Тим часом уже в I віці по Хр. з геленістичних кругів, в яких розходило ся християнство, почали до нього входити ріжні нові погляди і течії; в сїм була небезпека поширення християнства в такій широкій, ріжнобарвній сфері. Уже Іоан, наймолодший з апостолів, котрому судилось пережити всіх інших, мусів виступати против таких поглядів. Дальше розробленне складних і тонких питань християнської догматики давало привід до нових „ересей“.

Не маючи офіційальної, признаної державою церковної організації, вожди і учителі християнства з великими трудностями мусїли вести свою роботу над виробленнем християнської релігійної системи. Належало з християнської літератури, яка зібрала ся за сї столїтя, вибрати те, що відповідало їй, вичистити все непевне, сумнівне, що давало притоку до вагань. Уже з II віку маємо перший „канон“—реєстр книг признаних церквою за святі. Дальша робота йшла в сїм же напрямі і була закінчена тільки по тім, як християнство стало державною релігією. Так само тільки тоді, і то з великими труднощами, з внутрішньою боротьбою уставлений був „символ віри“,

короткий виклад християнської догматики, на соборах скликаних в Нікеї в 325 і Царгороді 381 р. римським правительством. в інтересах церкви.

20. Амфітеатр Флявіїв в Римі (т. зв. Колізей).

З другої сторони велику пробу своєї солідарности і дисципліни християнська церква мусіла витримати в своїх відносинах до Римської держави.

Римське правительство дуже толерантно ставилось до релігій різних підвластних народів. Воно не тіснило їх, давало звичайно місце сим завойованим богам серед богів держави, але зате — вимагало, щоб його підданні поруч своїх богів шанували і богів імперії. Се не противило ся взагалі поганському світоглядові, бо він виходячи з шанування перед усім своїх богів-опікунів не відмовляє істновання, сили і значіння богам иньших народів, і допускає певне задобрюванне їх. Ізраїльтяне ж, і так само потім християне, викликали здивування і роздраження тим, що вони не хотіли шанувати офіційальних богів імперії.

З погляду римського правительства се вже була „безбожність“, річ гідна кари. Особливо ж дражливою справою було се, що християне не хотіли шанувати „генія імператора“, перший предмет офіційального культу. На практиці се звичайно було обожаннем особи цісаря, бо сей „геній“ його представляв ся в виді портретної статуї цісаря, перед котрою курили кадило, приносили жертви. Християне ні в яким разі не хотіли сього робити, і тому що служба в війську була звязана з ріжними такими поганськими церемоніями, вони ухилялись також і від військової служби, а се з становища римського правительства робило християнство незвичайно шкідною, протидержавною сектою.

Разом з тим до тайних зібрань і богослужень християн чіплялись також ріжні вигадки і брехні, які викликали підозріння і непевність до них; наприклад оповідало ся, що вони пють людську кров, убивають дітей для богослуження. Римське правительство взагалі було дуже неприхильне всяким суспільним орґанізаціям. Одиноке, що воно допускало—були товариства похоронні, і християне головно і використовували сю форму для своїх орґанізацій. Вони утримували кладовища для своїх вірних, збирали ся на їх могилах і правили богослуження. Але явно було, що на похоронних інтересах християнські орґанізації не кінчать ся, і се викликало шукання за укритими, потайними мотивами сих орґанізацій, і кари за „недозволені товариства“, і т. и.

На сїм ґрунті виникають кари і нагінки на християн уже з I віку. З початку вони мають характер більш припадковий, частинний, але часами вони бували дуже тяжкі, починаючи з першого гонення, за Нерона. Колиж протягом II віку християнство поширилось ще більше, пішло в маси і стало перед очима владущих уже не як незначна юдейська секта, якою християн уважали зпочатку, а як самостійна велика сила, многолюдна організація, незвичайно уперта й імперії ворожа, „протидержавна і безбожна“,—сї нагінки на християн стали особливо суворими й кривавими, огорнули великі провінції, масу людей. Християн засиляли в далекі краї, на тяжкі роботи, стинали, віддавали на тяжкі муки, кидали звірям під час великих циркових представлень для народу. Але все се не зломлю християнства. Навпаки, що далі переживались і трапили віру старі релігійні погляди, слабла й зникала грецька й латинська культура, вироджувалась і упала організація імперії, тим більше людей горнулось до християнства, шукало потіхи в її надїях і обіцянках, горнулось під охорону і опіку християнських громад.

29. Упадок Римської імперії. II вік по Хр., коли імперія рішучо зрікла ся дальшого розширювання своїх границь, а ще сама не терпіла дуже від нового натиску сусідніх народів, і була ще в повній силі своїх матеріяльних засобів, був добою розцвіту імперії. (Особливо часи Антонїна, прозваного побожним, Pius, зістались в пам'яті як золотий вік імперії.) Але з кінцем II віку все сильнійше дає себе відчувати Римській державі натиск „варварських народів“, в зв'язку з колонізаційними переїздами, які діяли ся в глибині північно-східної Європи, в передній і центральній Азії.

З північного сходу з новою силою стали тиснути на подунайські і ренські краї германські народи. Наступник Антонїна Марк Аврелій ціле своє правління (в 160—170 рр. по Хр.) провів на середнім Дунаї, в неустанних війнах з племенами, що з теперішньої Чехії, Моравії й північної Угорщини силували ся продерти ся за Дунай (резиденцією його служила одна з тутешніх колоній Віндобона, теперішній Відень). В III віці сей натиск поновив ся з новою силою на Рені й Дунаї, і скін-

чилося се тим, що Римляне опорожнили землі на північ від Дунаю (теперішній Угорщині), але оборонну війну мусіли вести далі.

На сході, в Месопотамії в звязку з новим припливом іранської людности, римська держава здобула страшного сусіда в іранським воевничім племени Партів (Парфян). Таких страшних погромів, які задавали вони римським арміям, Рим давно вже не знав. З 220-х років в звязку з сим же припливом організуєть ся нова перська національна держава, яка віновлює традиції старого перського царства, його культуру, релігію й політичні пляни, розвиває великі сили й захоплює землі від Евфрата до Інду. Римська держава зріклась Месопотамії й Арменії, але се теж не ослобонило її від тяжких війн на східнім фронті, бо нова Перська держава перейнявши традиції старої, мріє про панованне над усею передною Азією.

Сі тяжкі війни, що приходилось вести цілими віками на всіх фронтах, будова і утриманне укріплень, великої граничної сторожі і пограничних армій швидко вичерпують економічні засоби імперії. Людність починає угинатись під тягаром податків і всякого рода обовязків. В звязку з сим переходять глибокі внутрішні зміни — в економічних і суспільних відносинах: Упадає промисел, торгівля й міське жите взагалі і міська людність від незносних податків і повинностей починає розтікатись, так що правительство для забезпечення правильного відбування повинностей переводить закріпощенне міської людности: забороняє їй змінити занятя, переходити з міста до міста. Ще більш різке поневоленне заводить ся серед селянської людности, за недостатчею рабських рук, яких ставало все меньше з тим, як маліли побідні римські походи.

Не ставало людського матеріалу й для війська. Італія, що тільки віків постачала його для римських армій, вичерпала ся до решти вже давнійше, а тепер не ставало на се і провінцій. Все в більших масах приходило ся набирати до римського війська варварів, особливо з германських племен і ними ж приходило ся обсаджувати границі для оборони. Імперія затоплюєть ся поволі варварським елементом, ледво зачіпленим римською культурою, або й зовсім не зачіпленим; вони про-

ходять і на вищі уряди, в вищі верстви громадянства. Се понижає культурне жите, вносить до нього багато варварської грубости.

Греко-римська культура упадає, гасне, особливо духова. Завмирає творчість літературна, мистецька. На місце грецької та римської ширять ся нові релігії. Особливо велику популярність мала якийсь час перська релігія сонця—Мітри, що багато мала подібних прикмет в віруваннях і обрядах з християнством. Вона якийсь час робила йому сильну конкуренцію, тим більше що не викликала таких підозрінь і напастей від римського правительства, бо не мала тих „протидержавних прикмет“, що накликали нагінки на християнство. Але і християнство, не вважаючи на всі карі, здобуває собі все ширші круги вірних, особливо серед низших верств людности, і стає все більш могутньою силою в державі.

Виродженне старого укладу життя і розклад імперії з середини III віку стає вже на стільки очевидним, що в 280-х роках цісар Діоклетіан рішив дати їй зовсім новий устрій, і той факт що його реформи не викликали ніякої серйозної опозиції і прийняли ся (не вважаючи на те, що сам Діоклетіан потім зрік ся влади), показує, на скільки пережив ся старий устрій імперії. Діоклетіан відкинув до решти останки старого республіканського устрою, які ще держали ся; позбавив сенат участі в управі держави. Власть імператора стала вповні монархічною, особа його була окружена незвичайним етикетом і божеською повагою, на взір східніх геленістичних монархій: плян Цезаря, закинений його наступниками, аж тепер здійснив ся.

Разом з тим заведено бюрократичну управу державою, через імператорських урядників; поділено провінції на дрібніші округи; власть воєнну відділено від власти адміністраційної, щоб можливо обмежити самовласте воєнних вождів. На теж саме розділено імперію на чотири часті, заведено цісарських соправителів, цісарем вибираних, що правили разом з ними, з титулами авґустів (імператорів), цезарів (їх помічників). Переведено нове, дуже докладне оподаткованне, оперте

на періодичній оцінці й описи всіх доходів (катастри), в інтересах поправки державних фінансів і воєнних сил держави.

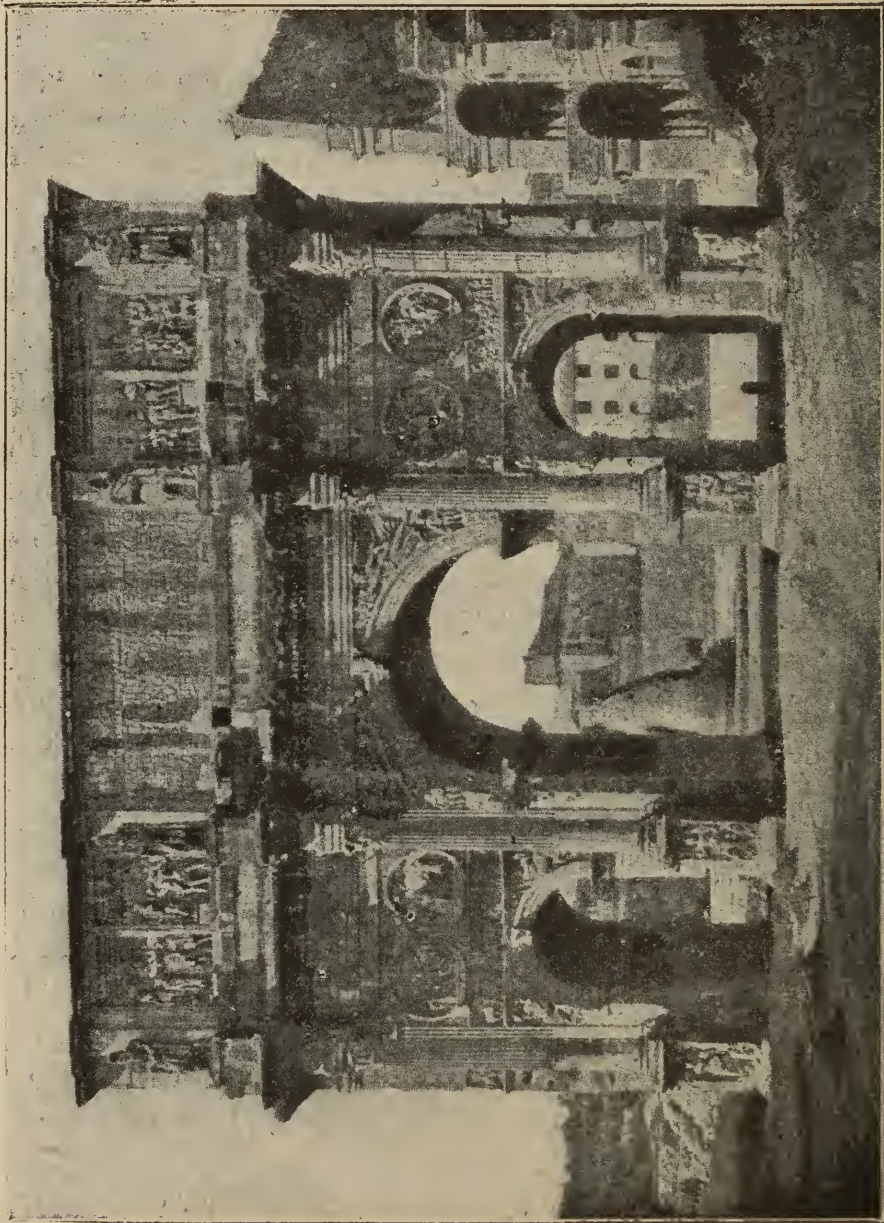
Всі ці реформи переведені Діоклетіаном й його наступниками особливо Константином Великим, скріпили державну організацію і дали імперії змогу ще якийсь час протистати натискови зовнішніх ворожих сил і внутрішньому розкладови.

30. Останні віки імперії Завдяки реформам Діоклетіана і Константина Великого імперія протягла своє існування ще на яких півтора століття. Але вона дуже мало була подібна до імперії Августа або Флявіїв. Крім того, що вона сливе без останку стратила всі ті зверхні республіканські декорації, які звязували її з старими республіканськими установами й традиціями, в самім укладі її устрою перейшли важні зміни.

Так дуже важне значінне мала ся практика, почата Діоклетіаном, що одні з співправителів-імператорів і їх помічників званих цезарами, мешкали в західніх столицях — Римі, Міляні, Равенні, иньші резидували в провінціях східніх. Константин Великий в 320-х рр. заснував на Босфорі, на місці старої грецької кольонії Бізантії, нову столицю. Назвав її Новим Римом, а також по своєму імени Константинополем (городом Константина) і приложив всяких старань, щоб надати сій новій резиденції розкішний і величний вигляд. Розпочав для того ріжні великі будови, перевозив сюди з иньших міст дорогоцінні пам'ятки. Завдяки своєму чудовому положенню над затокою званою Золотим Рогом і сим заходам Константина та його наступників місто стало справді швидко розвиватись, стало світовим містом. Правда, довго не могло зрівнятись з такими центрами геленістичної культури як Александрія, та Антіохія. Аж пізнійше арабське завоювання підтяло їх значінне, і тільки з то часу Константинополь — у нас званий Царгородом, став єдиним центром всього геленістичного світу, що від імени старої назви його в новійшій літературі зветь ся бізантійським, або візантійським.

Се перенесенне столиці і з нею державного центру імперії на схід, на геленістичний ґрунт мало важне значінне для неї. Воно тіснійше звязало з імперією східні провінції й видобуло з них нові сили для її підтримання. В східніх, геле-

ністичних провінціях культура сиділа глибше, засоби економічні й духові були більші, ніж в західніх, латинських краях, тому з перенесенням головної столиці до Царгороду центр ваги

21. Триумфальна арка Константина в Римі.

в життю імперії переходить на східні, геленізовані провінції і се до певної міри відновлює силу імперії. Але зарозом урядованне в сих східніх частях поволі тратить свій римський ха-

рактер, і перевагу бере грецька мова й грецькі елементи права й культури.

Ще більше змінила характер імперії корінна зміна релігійної політики, зроблена Константином. До його часів правительство імперії держало в своїй опіці стару римську віру, а християнство гнано, як секту безбожну і протидержавну. Діоклетіан за свого панування підняв особливо велике гонене на християн по всій імперії, бажаючи викорінити християнство. Константин вихований своєю матір'ю Єленою, християнкою, в прихильности до християн, навпаки рішив узяти християнську віру в свою протекцію й оперти ся на християнах в своїй боротьбі з авґустами й цезарами, що намножили ся за той час після Діоклетіана. Уже його батько, будши цезарем на заході, був до християн толерантним, Константин же заявив себе більш рішучо їх прихильником. Подужавши своїх противників, він з своїм співправителем Ліцінієм видав в Мілянї в 313 р. наказ, так званий мілянський едікт, котрим проголошував повну волю віри, а властиво здимав з християн і християнської віри (про котру говорить спеціально, багато разів) всякі кары, заборони й обмежання, котрі вона до того часу в чім небудь терпіла. Навпаки, і тепер, а ще більше пізнійше, коли він став єдиним паном цілої імперії, Константин фактично висував християнство на перше місце, як правдиву релігію. Не позбавляв прав стару римську релігію (сам він прийняв хрещенне тільки на смертній постели); будував храми поганські, заховував старі обряди, і сам далі носив титул римського первосвященника як і попередні імператори. Але всіми тими привілеґіями, якими користувалась стара державна релігія, він наділяв християнську церкву, і брав на себе навіть ролю її керманича, хоч сам приймав хрещенне тільки на смертній постели. Дуже живу участь приймав в релігійних спорах, що піднялись тоді в середині християнської церкви: підтримував ті погляди, які йому здавались правовірними, а проповідників иньших поглядів немилосердно гонив.

Таку політику опікування християнською церквою і кермування її справами продовжували й наступники Константина. Вони як з одного боку давали всякі привілеґії християнській

церкві й її духовенству, так з другого боку були йому нераз і прикрі, коли брались судити в релігійних справах, і міняючи свої погляди під впливами двірського оточення то що, брались сьогодні гнати тих, кого вивисили вчора, і навпаки. Се були часи незвичайно завзятих релігійних суперечок, які живо займали громадянство, і вмішування, таке різке, в сі справи імператорів ще більше розятрювало сю релігійну боротьбу.

На хвилю повсталала перерва в такій політиці правительства, коли братанич Константина, Юліян, надивившись на різні темні сторони релігійної політики своїх попередників і всякі хиби християнської церкви, задумав вернути стару привілеговану роллю поганській вірі—тільки зреформувавши її на християнський взірць: позичивши від християнської церкви різні гарні й користні порядки та приладивши їх до поганської релігії. Ставши імператором він відібрав від християнської церкви привілегії надані їй Константином та його наступниками, старій же римській релігії старався надати можливо величний вид, не жалуючи коштів на пишні свята та церемонії, в котрих сам виступав нераз, як первосвященик поганський. Але сі заходи не мали великого успіху. Стара віра видимо пережила ся й не приймала тих реформ, якими Юліан силувався надати їй нове жите. Правда, що й правив він не довго, скоро згинув на війні з Персами. Йогож наступники вернулись до політики Константина.

Особливо Теодосій, прозваний великим, що настав на царстві кільканадцять літ по Юліяні, рішучо повів справу на те, щоб скасувати стару релігію та зробити християнство єдиною релігією імперії. Всякі прикмети державної релігії, які ще зіставались за старою римською вірою тепер покасовано: винесено з сенату статую богині Побіди і загашено огонь богині Вести, сю найбільшу святощ Риму. Робили ся заходи на те, щоб вивести стару віру і з публичного вжитку: замикано поганські храми, заборонено жертви, богослуження і всякі прилюдні свята на честь старих богів. Стара віра після сього затримала ся тільки в глухих місцях, найбільше між простим народом. Вся людність волею чи неволею, пристала до християн-

ства, а хто відступав від християнської правовірности, тих карано сурово.

В політиці державній Теодосій закінчує собою ряд імператорів одновителів імперії, початий Діоклетіаном. В тім часі, з 370-х років, імперія підпала страшним ударам з боку германських народів, зрушених з місця походом гунської орди зі сходу. Готи залили балканський півостров; в битві з ними поляг оден з імператорів. Теодосій, досвідчений вояк, приложив старання до того, щоб почасти вивести їх з балканських країв, почасти замирити; се йому в деякій мірі вдалось, але германський потік ударив з тим більшою силою на західні краї імперії.

Одноцільність її закінчила ся з Теодосієм. Перед смертю він зробив двох своїх синів своїми співправителями: одному віддав східні землі, другому західні, і після його смерти (в 395 році) вони фактично розділили ся на дві імперії, східню й західню, які вже не обєднували ся більше скільки небудь трівко й певно. Східній імператор, той що сидів в Царгороді, вважав ся головним, і коли не ставало імператора в західній, до нього звертались за потвердженням на царстві нового кандидата. Але фактична власть його на заході розтягалась тільки на деякі невеликі країни.

Західна імперія взагалі під тяжким натиском германським і всяких иньших народів, що посунули сюди з смертю Теодосія, ледво існувала, й не дотягла до кінця V століття. Навпаки, імперія східня утрималась і проіснувала завдяки кращим географічним і всяким иньшим обставинам по Теодосії іще більше як тисяча літ. З початку вона задержує прикмети римської імперії, яких три століття, але що далі то місцевий грецький елемент все більше перемагає над римськими формами, і вона входить в історію середніх віків Європи як держава грецька, те що зветь ся в науці візантійська.

Середні віки.

31. Значінне сеї назви і сеї доби. Середніми віками в історії прийнято називати тисячолітє, яке минуло від кінця західньої імперії до тих часів, коли культура германо-романської Європи на руїнах римської виросла настільки, що могла собі вповні присвоїти античну культурну спадщину (головно римську).

Кінцем Римської імперії приймаєть ся рік 476. Тоді оден з германських племінних вождів, Одоакр, відібрав імператорський титул від малолітнього імператора римського, західньої імперії, Ромуля-Авґуста і відіслав знаки його цїсарської власти східньому імператорови до Царгороду, признавши його таким чином єдиним головою імперії, а для себе взяв титул короля, прикладом германських вождів. Факт сей, сам по собі не визначний, береть ся просто як граничний знак, щоб покласти межу між часами Римської держави і епохою варварських, германських держав, які засновують ся на її ґрунті. ✓

Заразом кладеть ся він границею, що ділить епоху римської культури (хоч як ослабленої в останніх століттях) від часів повного культурного упадку, спричиненого руїною і заниканням римської культури в сих нових державах.

Пройшло добрих пять століть, поки культурне жите в сих нових державах почало знову поростати, присвоюючи собі останки старої римської культури, та елементи культури арабської і геленістичної, яка далі жила в східній імперії. Верхом сього культурного зросту й свідоцтвом культурної дозрілости нових народів західньої Європи було італійське відродженне (ренесанс), що почавши ся з XIV вв. доходить свого повного розвитку в другій половині XV віку.

Ся дозрілість проявила ся тоді і в мові — в переході від поцсованої варварської латини до гарної мови клясичних

часів. Важнійша одначе була зміна в самім змісті культури — в переході від середньовічної християнської церковности до свобідного і жадного черпання з непосредніх джерел античної культури: в мистецтві, в літературі, в науці.

Се, як бачимо, культурна сторона історичного життя, як воно змінювалося за те тисячлітє. В громадськім і політичнім житю західна Європа за се тисячлітє перейшла також великий розвиток, і друга половина XV століття в області економічних, соціяльних і політичних відносин також внесла важні зміни. Особливо вплинуло відкрите Америки з кінцем XV століття в відносинах економічних, а в иньших сферах життя середньовічний устрій почав змінюватися ранійше, вже з XII, XIII, XIV віків.

Тим толкується таке розграниченне в історії західньої Європи. Воно і там дуже приблизне, бо як сказано — нові часи виявляють себе значно скорше ніж в XV віці. Житє ж Східньої Європи йшло зовсім иньшими дорогами. Східня римська держава не впала під натиском Славян і иньших сусідів і держалася, хоч і в сильно зменшених розмірах, ще дуже довго — аж до половини XV віку. Греко-римська культура, грецька по формі з перевагою геленізму в змісті, жила в ній далі і служила огнищем культури для нових народів східньої Європи. Поруч неї сформувався і державсь на полудні другий наслідник геленістичної культури — східній каліфат.

Таким чином в східній Європі не було такого різкого упадку — але не було потім і такого відродження як на Заході. Грецько-римська культура завмирала і завмерла як раз, коли на заході сходило сонце відродження і його промінне пробивалося на пограниччя Східньої Європи. Все ж таки упадок Візантії (східнього цїсарства) в половині XV віку і важні політичні й культурні зміни при кінці XV і в початках XVI в., почасти приготовані внутрішнім розвитком сих країв, почасти викликані впливами західніми, творять в житю Східньої Європи важні відміни в сїм часі, тому і тут його кладуть границею середніх і нових віків.

Дрібнійше середньовічні часи для західньої Європи поділяються на: 1) період германських держав, кінчаючи ім-

перією Карла Великого; 2) період феодалізму і клерикалізму — центральна доба властивих середньовічних відносин, до хрестоносних походів (себ то до кінця XI віку); 3) доба хрестоносних походів (віки XII і XIII), і нарешті—4) переходова доба від середніх до нових віків — початок нового життя (друга половина XIII і потім XIV і XV віки). Ся остання доба властиво вяжесть ся тіснійше з початками нової історії ніж з середновічем.

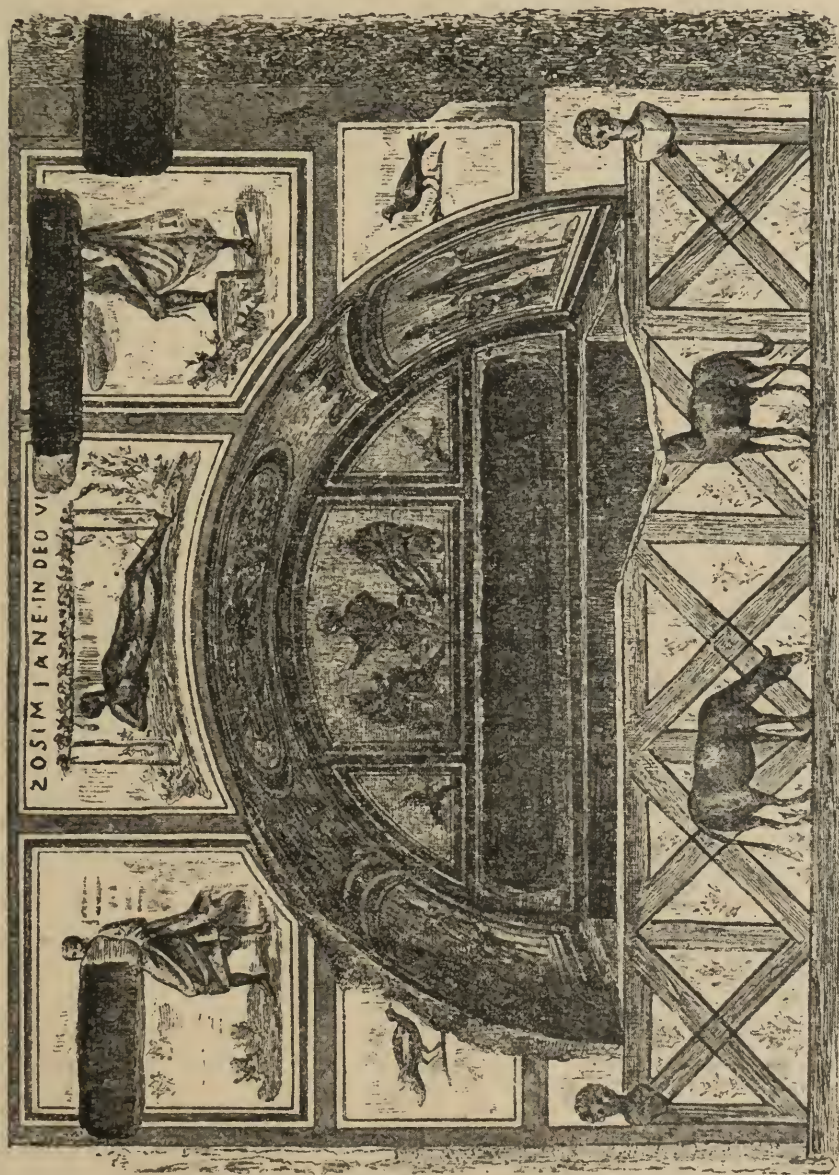
В історії східньої Європи межами можна покласти: першою — поширення християнства і формованне нових держав в другій половині IX віку, другою — розгром Візантії хрестоносцями на початку XIII в. і коло тогож часу монгольський погром в середині XIII столітя.

32. Кельто-германо-славянське розселенне. Натиск Славян і Германців. Середньовічна доба відкриваєть ся заливом Римської імперії германськими й славянськими племенами. Три великі хвилі індоєвропейського розселення ідуть одна по одній—на захід і полудне: Кельти, Германці й Славяне. Задні, себ то східні натискають на західних — передових, посуваючи їх все далі на захід і полудень. Був тут наслідок розмноження племен і — потягу їх до кращих, тепліших, і богатших земель на заході і полудні. Але впливи сих причин збільшали ся й загострювали ся ще натиском зі сходу воевничих і диких племен, що наслідком ріжних переворотів в центральній і східній Азії, приливали від часу до часу бурними хвилями до пограничних країв Європи і до самої Європи, та піддавали ще більшої сили тому індоєвропейському рухови.

Кельти відступили на захід Європи до нинішньої Франції, Іспанії, Британії й були почасті покриті хвилями германського розселення, почасті підпали римській культурі (романізації), по тім, як підбили їх Римляне (в північній Італії, Франції, Іспанії). Тому від них заціліли тільки невеликі останки — в Бретани в Франції, в Вельсі, Шкоції (Шотландії) й Ірляндії в Англії.

Германські племена втискаючи ся до країв кельтського розселення, з кінця II в. перед Хр. спирають ся з Римською державою: звістки про боротьбу Римлян з сим натиском і дають

деяку можливість слідити за сим розселенням. Тоді, при кінці II віку перед Христом племена Цимбрів і Тевтонів прорвали ся з-за Альпів до Італії й наробили тут великого страху, поки

22. Старохристиянське мистецтво, гробовець в римських катакомбах.

Марієви вдало ся їх знищити (§ 24). Коли в 50-х рр. Цезар заняв ся підбиванням Кельтів Галії, йому прийшло ся стрінутись вз натиском германських племен (головно Свевів—Швабі), що

з-за Рену тиснули ся до Галії. Цезар відпер їх і двічі ходив з військом за Рен щоб забезпечити Галію від нових нападів.

Але прилив не преставав і потім і з сього часу боротьба з германським натиском стала одною з найбільш важних справ імперії. Систему походів на Германців прийшло ся закинути: вони кінчали ся часом занадто нещасливо. Рим взяв ся за тактику оборонну—будови граничних міст і укріплень, приймання пограничних племен на римську службу і плату. Так Римська держава на якийсь час замирила й закріпила за собою великі простори германської території за Реном і Дунаєм, в I—II в. по Хр., і тут появили ся колонії й міста наоколо римських воєнних таборів, з котрих потім вирости центри середньовічного життя, як Відень, Регенсбург, Страсбург, Майнц, Кельн (саме ім'я його се римська назва: Кольонія).

Римське громадянство, не тільки що правительство, дуже інтересувало ся в тих часах Германцями, як цікавою новою силою, й славний римський історик Тацит при кінці I в. по Хр. написав цікаву книжку про побут і жите германських племен („Германія“). Він описує їх як нарід ще дуже мало культурний; хліборобство у них було в початках, жилили ся більше ловецтвом та худобою, в житю були дуже невибагливі, але свободолюбні, енергійні, воєвничі. Політична і воєнна організація була ще мало вироблена: були племінні старшини з невеликою властю, і воєнні начальники (герцоги, воеводи) на час війни. Але у деяких племен були вожди постійні, вибрані на все жите конунги, королі.

Протягом двох століть від часів Цезаря Римській державі вдавало ся стримувати германський натиск. Він загострив ся знову в другій пол. II в. по Хр., за Марка Аврелія. Тогочасний римський історик глухо згадує про якийсь рух „дальших варварів“ (з півночі — мабуть Славян, Литовців, а в дальшій лінії й Фінів), що натиснули на Германців з прибалтійських країв і змусили їх сунути ся на захід і полудне та добивати ся від Римської держави ґрунтів для оселення.

Кривавими війнами, напруживши всі сили, Римлянам удало ся тоді стримати германський натиск на середнім Дунаю. В сім

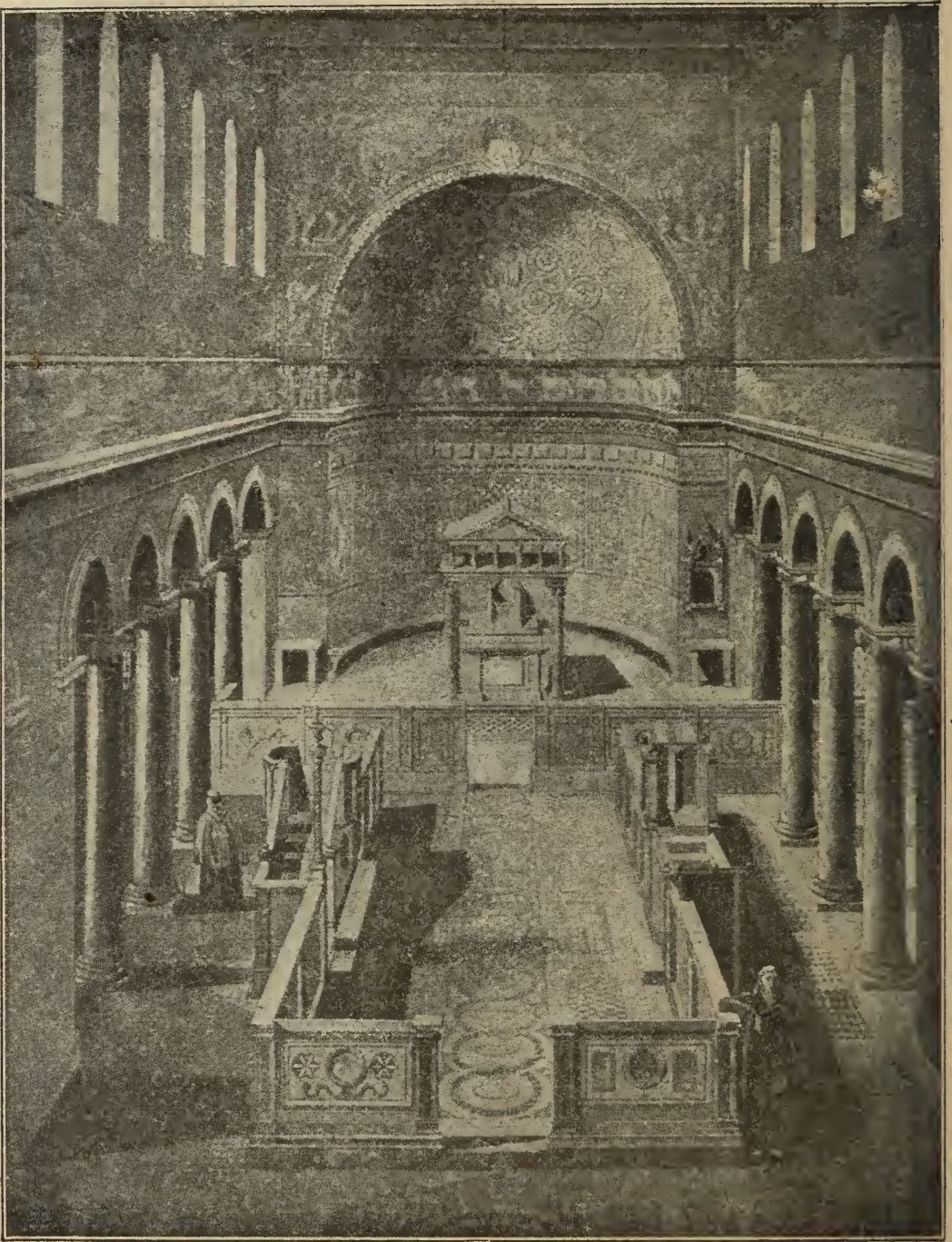
напрямі йшли з балтійських сторін Вандалї, пізнійше Геніди, Лонґобарди.

Иньша ґрупа східньо-ґерманських племен посунула більше на схід і пробивши ся крізь славянські племена, вибила ся на чорноморське побереже.—се були племена ґотські: Візіґоти, инакше Вестґоти, і Остроґоти, Остґоти, західні і східні Ґоти, також Герулї й деякі инші, дрібнійші. Осівши ся над Чорним морем сі ґотські племена займали ся морськими і сухопутними походами на римські землі, й війною з сусідними племенами; в памяти Ґотів зістали ся особливо війни остроґотського короля Германаріха з сусідами. Коли Рим забрав свої залози з середнього Дунаю (в III в.), Візіґоти поширили ся також в сю сторону, в нинішнім Семигороді (Трансільванії).

Опорожнені Ґерманцями простори в басейні Висли і Одри, в околицях Балтійського моря, зайняли племена славянські й литовські.

33. Гуннський похід і ґерманське розселеннє. Ту деяку рівновагу, що уставила ся в племінних відносинах східньої Європи після переселень II в. по Хр., порушив похід Гуннів на захід в другій пол. IV віку.

Се був відривок великої Орди, зложеної з ріжних, головно турецьких і північно-азійських елементів і звісної з китайських джерел ще за довго до Христа. Орда ся дуже давалася в знаки Китаєви своїми нападами; в часах ослаблення Китаю вони осідались на його землях і нищили людність, тому в часах коли Китай приходив, до сили, китайські імператори прикладали всі заходи до того щоб можливо ослабити й розбити сю хижу, орду та відігнати її як далі від своїх границь. Се й удалось їм в останніх століттях перед Христом, коли енерґійний імператор Шіхуанді, з котрого починаєть ся нова історія Китаю (він попавив масу старої літератури, яка могла служити інтересам старого феодального ладу, і від сього дуже утерпіла історія попередніх часів) витягнув Китай з роздроблення й упадку, в яким він жив в попередніх століттях. Всі засоби оновленої імперії він звернув на оборону від кочовників — не тільки погромив їх, але й на будуче постарав ся великими оборонними будовами зробити їх напади неможливими (попередні

23. Базіліка в середині (Св. Климента в Римі).

укріплення він велів звязати мурами, валами й твердинями в одно, і так повстала славна китайська стіна, від північно-західнього

кута до моря — гігантська робота, яка вимагала страшного напруження і зістала ся на довго в народніх споминах). За-разом він і його наступники старались з середини ослабити небезпечні орди,—вони підняли на Гуннів різні сусідні народи, внесли розділ в середину їх орди, погнали ворожу частину на захід, до Туркестану, а далі витиснули їх й звідти, поширюючи свою власть і впливи (се були часи сміливих плянів Китаю на заході — укладались проекти походу на Римську імперію, оден з китайських генералів в 70-х рр. по Христі пройшов походом до Каспійського моря, а дальший похід перервала його смерть).

Якийсь час сі вибиті на захід Гунни мешкали в степах між Азовським і Каспійським морем, аж десь коло 370 року рушили на схід. Напали насамперед на іранську орду Алянів, — останню, найбільш східню з іранських орд Чорноморя, яка лишила ся тут після середньо-азійського натиску до арало-каспійських степів. Розгромили Алянів і прилучили частину їх до своєї орди (иньша частина їх зістала ся й потім на Подоню, і досі живе в кавказькім народі Осетинів). По сім кинули ся на Готів.

Готи теж не витримали в сій боротьбі. Візіготи з частиною Остроготів подали ся після сього в краї Східньої римської імперії, иньші Остроготи зістали ся якийсь час під властю Гуннів. Але самі Гунни не довго після сього попасали на Чорноморю — вони теж посували ся далі на захід, в степи середнього і долішнього Дунаю, тягнучи з собою й иньші чорноморські народи, германського, іранського, славянського і всякого иньшого кореня,

Тим часом Готи рушивши за Дунай, до теперішньої Болгарії, розгромили римське військо й осіли в балканських краях, далі непокоячи імперію. Вестготи з Балканського півострову під приводом Аляріха перейшли до Італії, здобули і пограбували Рим; нарешті імперії удало ся намовити їх, що перейшли за Альпи, і розгромивши там германські ватаги Вандалів і Бургундів, що грабували тутешні краї, осіли ся в полудневій Франції й Іспанії, ніби то як сторожі й охоронці країв імперії. Бургунди одначе таки зістали ся в східній Франції. Вандалі

з частиною Алянів задержали ся на якийсь час в полудневій Іспанії, відти перейшли до північної Аффрики. Так зявили ся перші германські держави на ґрунті Західньої імперії — Вестготська в полудневій Франції й Іспанії, Бургундська в східній Франції, Вандалська в Аффриці.

Новий похід Гуннів в середині V в. викликав нові заворушення. Головні маси Гуннів сиділи тоді над середнім Дунаєм і Тисою. На чолі гуннської орди в 430-х роках виступає проводир великої енергії Атіля (Аттіла). Він обєднав гуннські орди, підбив під свою владу краї передньої Азії, а в 451 році рушив в похід на захід до Галії з величезним військом (рахували його на 600 тисяч). Римляне і Германці, що осіли на римських ґрунтах, виступили против і на Каталюньських полях сталась величезна битва, якої ще доти не знала історія. Після неї Гунни залишили дальший похід і вернули ся з великою здобичею до дому. Потім вони вирушили на Італію, але хвороби перервали сей похід. Атіля потім скоро помер і об'єднані ним орди знову розпали ся на окремі племена на Подунавю і Чорноморю.

Сі походи Атілі задали останній удар Західній імперії; напад на Рим Вандалів з Аффрики, що немилосердно його пограбували й знищили, довершив міру її бід. Процес розкладу Західньої імперії й освоєння германськими племенами поступає по сім дуже швидко. Після того, як останні римські війська були виведені з Британії для охорони Італії на початку V в., Британію опановують германські ватаги Англів і Саксів, найїджаючи на кораблях з теперішньої Данії й північної Німеччини. Північну Галію займають Франки. В самій Італії усадовили ся Герулі з Одоакром, що нібито признавали владу східнього імператора (західнього вже не було), але на далі розпорядились тут зовсім самовільно. Щоб позбути ся їх звідти, східній імператор напустив на них Остготів, що сиділи в балканських сторонах. Під проводом свого короля Теодоріха Остготи справді вибили з Італії Герулів і коло 500 р. запанували в Італії. Західня імперія до решти була розібрана германськими народами.

34. Славянське розселення і рух орд. Рух Германців на захід і полудень опорожнив великі простори для розселення

їх східних і північних сусідів Славян, бо дуже розрідив людиність давньої германської території.

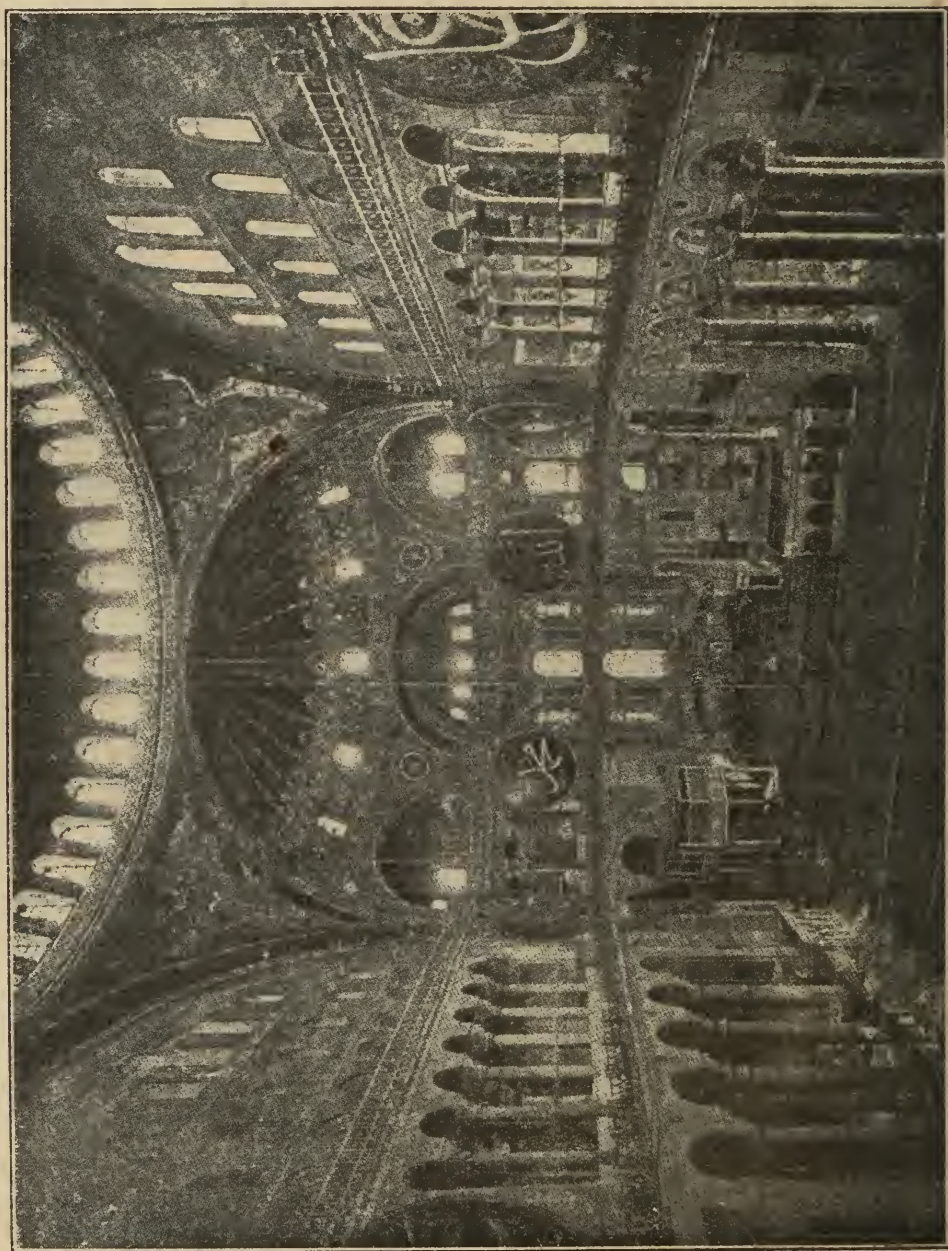
Славяне західної групи — предки Чехо-Словаків, Поляків і знімечевих тепер Славян полабських і поморських, займають поріччя Висли, Одри, Лаби (Ельби), заходять навіть в сусідство нинішньої Тірингії й Баварії.

На полудні рух Гуннів і погром Готів розворушив славянську колонізацію і вона посунула в краї чорноморські і подунайські. В готських переказах заховала ся пам'ять про війни з Остроготами східних Славян (Антів, як їх звано в тих віках), що вели ся при кінці IV віку. Гунни тоді взяли в оборону Антів і зупинили нападників Готів. Се очевидна познака тодішнього розселення на Чорноморю східно-славянських племен, предків Українців. Протягом дальших трьох століть ці українські племена опановують Чорноморе, від Дунаю до Азовського побережжя і середнє Подніпрове та Подністрове — племена Полян, Сіверян, Деревлян, Дулібів й інші менше звісні. В верхнім Подніпровю, на опорожнених просторах розселяють ся племена, з котрих сформувалась пізвійша білоруська народність — Кривичі, Дреговичі й Радимичі. З Подніпровя славянська колонізація йде на північ, де бачимо стару славянську колонію Новгород Великий, і на схід, в басейн Волги, де серед фінського розселення з сих славянських колоністів поволі наростає нова народність, великоруська.

Полуднево-славянські племена, предки пізнійших Болгарів, Сербів і Славян середодунайських, панонських) розселили ся в краях середнього і нижнього Дунаю і звідти потім переходили в балканські землі, а на їх місце поступали племена східно-славянські (українські).

В V і VI вв. і ті і усі разом з різними турецькими ордами, що зістали ся з гуннської орди Атілі, запускали ся в балканські краї Східної імперії для добути, а далі почали й оселяти ся там. Часто й сама імперія, прикладом давніх часів оселяла на своїх ґрунтах різні славянські ватаги, поручаючи їх охороні свої провінції від їх земляків та різних турецьких орд. Таким чином протягом VI і VII в. Балканський півострів був залитий славянською колонізацією, і звідти

вона переходила за море, до Малої Азії. Тільки тут, на землях Східньої імперії, Славяне не творили таких самостійних коро-

24. Св. Софія царгородська, в теперішнім вигляді.

лівств, як Германці на землях Західньої імперії, бо здебільшого їй не були завойовниками.

З VI віку, коли славянські племена прийшли в близшу стичність з імперією, маємо докладніші відомости про них,

у візантійського історика Прокопія. Він і інші Візантійці, розуміють ся, знали головню ті воевничі вагаги полудневих і східніх Славян, які набігали на імперію, та осідали на її землях. Вони й описують їх як воевничий нарід, дуже не вибагливий, витривалий, лихо узброений, майстерний в дрібній війні, в заїздах і підїздах. В дійности Славяне в тих часах, в обставинах більш спокійних і нормальних, займали ся вже і хліборобством і ремеслом, хоч побут їх був взагалі дійсно ще бідний і не вибагливий. Релігійні вірування були мало вироблені: погляди головню натуралістичні — шанованне сил природи, віра в духів природи і — в духів предків. Політичний устрій ще слабший ніж германський. Виробленої власти у Славян бракувало: тільки в виключних, военных обставинах організували ся більші державні союзи, і на чолі їх ставав хтось з найбільш впливових старшин. Такі організації, досить скороминуші, бачимо і у східніх Славян, Аутів, і у західніх. В джерелах зісталась глуха звістка про державу, яку організував в теперешній Чехії й Моравії в 620-х роках якийсь Само, для боротьби з Аварською ордою. Він щасливо воював з нею і з Франкськими королями, що наступали на західне славянське розселенне з заходу. Але по його смерті, в 640-х роках се державне об'єднанне знову розпалось.

Розселенне і політична організація Славян в полудневій часті їх території довго не могла ще стверднути через рух кочових, турецько-фінських орд, що по розпаді гуннської орди товпили ся в чорноморських і дунайських степах, а до них прилучали ся з Азії ще нові. Так в половині VI віку через чорноморські степи бурею пролетіла орда Аварська з середньої Азії. Перейшовши в степи середього Дунаю вона звідси довго непокоїла своїми розбійничими нападами землі західні й балканські (розгромив її до останку аж Карло Великий).

В азовських степах кочували останки гуннської орди, звісні потім під назвою Болгарів. Вони відси довго ходили з Антами й Славянами на балканські землі, а коло р. 670 перейшли за нижній Дунай. Осівши ся між тутешніми Славянами і загорнувши їх під свою власть, вони скоро злилися з ними,

пославянили ся і так положили початок Болгарській державі — турецькій по імені, славянській в дійсности.

Після того, як болгарські орди вийшли на захід, за Дунай, панами азовсько-каспійських степів зістались Хозари, орда також фінсько-турецького складу, як і болгарська. Вона одначе не була така воевнича і розбійнича, і поширивши ся в степах нижньої Волги й Каспійського побережа та підбивши тутешні останки иньших орд, на якийсь час загородила дорогу потокови орд з Азії до Європи. Ся Хозарська держава, організована в VII віці, таким чином не перешкаджала, а навіть до певної міри помогала славянським племенам (особливо полудневій, українській групі) розселяти ся й обживати ся на нових займанщинах.

Але вповні спинити кочовий потік вона була не спроможна. Так в IX віці продерли ся в чорноморські степи Угри (Венгри або Мадяри), дуже воевнича фінсько-турецька орда, і кілька десятиліть просиділа в наших степах, грабуючи й нищачи сусідні краї. Потім, з кінцем IX віку пробила ся иньша чисто турецька орда Печенігів і погромивши Угрів, змусила їх забрати ся над Дунай, а з нижнього Дунаю в степи середньодунайські, до теперішньої Угорщини, на місце Аварів. Їх місце в Чорноморських степах на півтора століття зайняли отсі Печеніги, орда незвичайно хижа і воевнича, яка страшенно знищила славянську колонізацію Чорномор'я.

35. Східня імперія. Східня Римська імперія (так вона весь час себе називала офіційально — Римською, або імперією Римлян, Ромеїв по грецьки, хоч тепер в науці зветь ся звичайно Візантією по старому імені своєї столиці Візантії) не потерпіла так під натовпом германських і славянських племен, як Західня. Вона встигла ріжними способами викурити з своїх країв Візіготів і Остроготів. Против натиску ріжних турецьких орд і славянських племен боролася, напускаючи одних на других. Одним словом, відмолжена і перебудована реформами Діоклетіана і його наступників — Константина Вел. і Теодосія Вел., вона з успіхом уживала далі старих методів, котрими Римляне обстоювали себе від варварського натиску I—III вв. по Христі.

Славянський вплив в південній частині Балканського півострову навіть більше скріпив ніж ослабив сили імперії, бо вплив до її вже пережитого організму свіжого мушкетерського елементу, чудового воєнного матеріалу. Не організуючи себе політично, ці славянські поселенці, що втискалися самі, або з'являлися на заклик імперії, послухливо несли владу її і згодом приймали грецьку національність. Думають, що нинішні Греки далеко більше мають в собі славянської крові, ніж грецької і в мові їх, віруваннях і звичаях між простим народом багато зісталося славянського. Пропали для імперії потім тільки північні частини Балкану, залюднені Болгарами і Сербами. Далекі болотні удари задавали з півдня Перси, відриваючи римські провінції в Азії.

Але поносячи територіальні втрати, імперія прикладала тим більше старань, щоб з тих земель, які їй зіставалися і становили її осередок (південний Балкан і Мала Азія) видобути якомога більше засобів і енергії. Воєнно-адміністративний устрій, створений Діоклетіаном і Константином, старанно підтримувався і підправлявся, відповідно до змін в умовах життя. Богато уваги віддавалося воєнному ділу — воно стояло тут дуже високо. Але разом з тим правительством пильнувалося й інтересів своєї робочої маси — селянства: воно оцінювало його значіння.

Незвичайно високо підносилося авторитет імператора (по грецьки василевса): сей напрям, що веде свій початок від Діоклетіана, все кріпше і зростає, неважаючи на часті зміни династій, заміщення і дворські революції. Церква в Візантії теж усею повагою своєю скріпляла повагу царської влади. А вона мала не тільки духовний авторитет, а й величезний вплив на все жите, неважаючи на внутрішні невзгоди, які розривали її, і те усвященне, яке вона давала цісарській владі, значило дуже. І чим гірші були зверхні обставини, чим більше приходилося імперії стягати з неї тулити до купи, тим більше скріпляла вона сю внутрішню свою цупкість і дисципліну.

Переломовим моментом в її життю було правління імператора Юстиніана, в середині VI віку. Це була епоха найбільшого

блеску і сили Східнього цїсарства. Юстиніан приложив всі старання, щоб скріпити підвалини державної будови. Він замкнув останні поганські школи, гнав останки поганства, дбав про тісні звязки з церквою, прикрасив державу церковними будовами. Збудована його веліннем св. Софія в Царгороді зісталась на всі віки найкращою памяткою сього пізньоримського (так званого романського) будівництва (се тепер мечет Ая Софія). Ще більш монументальне діло було зроблене в иньшій сфері — се була кодифікація права римської держави, тисячилітньої спадщини її; в сих Юстиніанових зводах воно стало підставою всеї пізнійшої науки права, основою цивільного права Європи.

Реставрацію старої імперії хотїлось Юстиніанови перевести і в сучасній політиці. Скріпивши свою позицію в Царгороді, загородивши думайську границю десятками кріпостей від Славян, а на полудні ріжними способами купуючи згоду у Персів, Юстиніан забрав ся до привертання західніх провінцій. Героєм сих війн був славний Юстиніанів воевода Велїзарій. Одним ударом знищив він державу Вандалів і вернув імперії північну Африку. Досить легко також удалось йому відібрати середземне побереже Іспанії від Візіготів. Тяжку, довголітню війну прийшло ся видержати з Остроготами в Італії, але в кінці її здобуто.

Відновлено таким чином стару Римську імперію Сходу і Заходу, хоч у зменьшених розмірах, — але вона не довго пережила Юстиніана: здобутки сі були зроблені занадто великим напруженнем і удержувати їх не ставало сил. Італія була страчена зараз же після смерти Юстиніана, иньші західні провінції пішли за нею; від західніх володінь зістались тільки бідні уривки. Імперія мусїла замкнути ся в своїх геленїстичних межах на завсїгди, і сей час, кінець VI віку, і вважаєть ся кінцем Східньої Римської імперії, яка ще жила римськими традиціями і підтримувала по змозі свою латинську форму. Починаєть ся властива Візантія, візантійська доба імперії, яка вже зрікла ся претенсїї на універсальний грецько-римський характер і замкнула ся в своїм грецьким елементі — все більше розмішуванім східними впливами і домішками (сірійсько-пер-

ськими). Тим більше, що за політичним розділом Сходу і Заходу прийшов потім і духовний—церковний, християнський, і відділив латинську церкву від грецько-славянської.

По блискучих назверх часах Юстиніана Візантія з кінцем VI і ще більше в першій половині VII в. спадає в глибину бід. На півночі не пускали їй житя Авари й Славяне — власне в сім часі славянські пересельці починають масами осідати в балканських землях. На полудні не давала дихати Персія. Се були часи найвищого розвою перської держави, політичного й культурного. В ній знаходять захист всі, кому не було місця в Візантії й останні прихильники поганства, вигнані Юстиніаном, і неправовірні християне, особливо несторіяне, що заснувавши свій патріархат в перській державі, поширюють свою проповідь на всю Азію, включно аж до самого Китаю. Персія таким чином стає грізним конкурентом Візантії, і в початках VII в. наступає на неї незвичайно грізно. Цар перський Хозрой заволодів Сірією і Єгиптом, а коли страшенними усилями на-решті вдало ся вирвати сі землі з рук Персії, налетіла арабська буря і сі землі в середині VII віку були втрачені безповоротно:

За імперією зістали ся тільки полудневі балканські землі з Малою Азією і деякими уривками Італії (і то більш номінально залежними). Та й сі землі не були безпечні від Болгар, Аварів та Арабів, що з своїми кораблями підступали не раз під сам Царгород.

В середині державу далі розривали релігійні спори — як почались вони ще з часів Константина, коли церква, дійшовши безпечности й охорони, могла зайнятись упорядкуванням своїх внутрішніх відносин та релігійних догматів, так і йшло весь час. На Заході не було таких догматичних суперечок, там брали нову релігію більше з формального боку, не заглиблюючись дуже в такі питання. В краях же грецької культури, де інтелігенція здавна виробила й витончила свою мисль на всяких філософічних питаннях, виникали все нові гострі суперечки: про те, чи вважати Бога Отця і Бога Сина рівними між собою; чи рахувати в Христі дві іпостати, божеську і людську, чи одну тільки; чи вважати, що кожда іпостать мала свою

волю окрему, чи була у них одна тільки воля, і так далі. Сі погляди ділили імперію на часті — напр. александрійський богословський напрям сильно відрізняв ся від антиохійського, і в одній частині імперії людність трималась одного напрямку, друга протимежного. Суперечки загострювались надзвичайно. Правительство, імператор, двірські круги старались їх утихомирити, але вмішанне імператора і всякі посторонні впливи, правила віри, які складало правительство і кари на супротивних, котрими воно їх старалось напутити на праву віру, тільки загострювали справу. Нераз роздражнена сими релігійними гоненнями людність з радістю піддавалась ворогам імперії — Персам або Арабам, аби тільки вийти зпід Візантії й позбутись всяких репресій за свої погляди, незгідні з правительственным ісповіданнем.

Економічне й культурне жите розстроювалось і занепадало серед сих внутрішніх замішань і вічних зусиль для оборони від зовнішніх ворогів. Від державних і воєнних тягарів, небезпек і трівог жита люде масами йшли до монастирів, так що правительство журилось, що прийдець ся йому зістатись без війська й без податків. Сила монастирів виникає в сім часі. Намножаєть ся ченців незвичайно, вони стають великою силою в державі, їх голос починає переважати в усяких справах. Натомість підупадає письменство, культурне жите взагалі. VII вік був з сього погляду найтемнійшим часом в житю грецького сходу. А сама імперія мусіла напружувати всі свої сили — воєнні, духові, економічні, против нового грізного ворога, що повстав на сході — против ісламу і арабського завоювання.

36. Іслам (магометанство). Як ми бачили свого часу, Арабія протягом кількох тисячиліть представляла собою великий резервуар, з которого в моменти переповнення виливались маси воевничого кочового люду і затопляли собою сусідні культурні краї, почасти руйнуючи їх, почасти оживляючи новим, свіжим матеріалом. Але таку ролю грала Арабія північна і особливо центральна (Наджд), дика і некультурна, властиво і досі не досліджена зовсім. Натомість побережа її, особливо західні, здавна ввійшли в сферу культурних впливів

вавилонських і єгипетських і розвинули у себе і міське жито і певну культуру. Вже в середині II тисячоліття перед Хр. існувало тут багате царство Мінейське, з столицею Маїном, а пізніше, в середині останнього тисячоліття, царство Савське або Сабейське, котрого слава була перенесена потім і на попередні часи: так з'явилась легенда про царицю савську, що приїздила до Соломона, спробувати його премудрости.

З різними змінами се царство існувало довго, до VI віку по Хр., коли шукаючи оборони від нападів африканських Ефіопів, піддало ся під владу Персії. Центром його було місто Маріб (Саба). Як і інші міста тутешні, воно довго грало ролю посередника в торгівлі з Індією, Персією, Сірією, Єгиптом. Ся торгівля притягала до тутешніх міст і чужоземні купецькі колонії, особливо з Євреїв і сирійських християн. З впливів єврейських і християнських — з їх сполучення з елементами арабськими тут наростає своерідна культура і певний релігійний сінкретизм — сполучення релігійних вірувань, з котрого і виростає пізніший іслам. Сталось се так, що на початку VII віка по Хр. в святім місті Аравії — Мецці виступив чоловік, який на с'ім ґрунті, з елементів арабських і ізраїльських, сотворив релігію, яка дала могутний початок об'єднанню розрізнених племен і колін Арабів. Вказала релігійну мету їх воевничій енергії і вивела їх на шлях державної організації, великих завоювань і розвитку нової арабської культури на культурних підвалинах тих підбитих країв.

Сим творцем арабської релігії і арабської нації був Мухамед, або Мухамед (Магомет), арабський купець з Мекки. Він походив з одної з тутешніх значних купецьких фамілій, родив ся коло року 570. Займав ся торговими ділами, але його дух мрійний і містичний тягло в иньшу сторону — релігійної творчости. Під впливами тих видінь, які представляли ся йому, він на сороковім році життя рішаєть ся виступити з релігійною проповідю, як божий пророк, речник нової, вищої релігії, щоб нею заступити примітивні вірування і ідолопоклонство своїх земляків.

Перед його очима була національна святиня його рідної Мекки — Кааба, як мовляли її сторожі — заснована Авра-

амом, що положив там „чорний камель“, принесений йому від Бога, і наоколо сеї святощі зібрані були ідоли ріжних арабських божків і всякі предмети пошани. На поклін отсим святощам сходили ся до Мекки на прощу арабські племена, так що Кааба служила її релігійним центром. От її перед усім Магомет задумав очистити від проявів старого арабського фетишізму і зробити святинею єдиного бога, котрому служить Авраам. Сю ідею єдиного бога — прийняту ним більше в ізраїльській ніж християнській формі, кладе він основою своєї проповіді, відкидаючи всякі давнійші форми богослуження, які могли-б іти на зустріч ідолопоклонству. Взагалі зводить релігійний світогляд і богослуженне до можливо простих, елементарно-сухих форм, відповідно до складу мисли Араба, до арабської психології, сухої і реалістичної в основі — хоч і охочої до гарної, хитрої форми. Так себе проявляє арабська творчість однаково в мишленню, в поезії і в мистецтві — в гарнім і хитрим, при певній елементарній простоті властивого змісту, рисунку (через те і прозванім „арабескою“).

Такою-ж елементарною простотою визначаєть ся Магометова моральна наука життя, що займає головнійше місце в його проповідях. Часта, але коротка і легка до запам'ятання молитва, п'ять разів на день; святкування п'ятниці, проща до Кааби, і свята війна для розповсюдження віри, — найбільш інтересний пункт для воевничих Арабів, — от і всі форми богослуження Магометової релігії, як вона зложила ся в результаті діяльності Магомета і його найближчих учеників.

До юдейства і християнства він ставив ся з певною прихильністю: вважав їх релігіями також відкритими Богом; Адама, Авраама, Мойсея й Ісуса признавав великими пророками, але себе — пророком більшим і релігію свою — вищою. Тому з християнами й ізраїльтянами вважав потрібною певну угоду, а тільки інших невірних треба було нищити, або поневолювати.

Так зложилась — не відразу розумієть ся — нова арабська релігія, прозвана ісламом (що значить богослуженне або покору богови), инакше магометанською, або мусулманською вірою. Її основою лягла збірка поучень, поезій, заміток, зібрана

в доволі випадковім порядку, його учениками і прозвана Кораном. Вона стала єдиною святою книгою Магометан, джерелом їх релігійного поучення, канонем нової віри, яка відіграла величезну роль не тільки в життю свого племені, але стала взагалі релігією воевничих пів-цивілізованих племен. Її примітивна простота і ясність, елементарність і невибагливість незвичайно добре підходила до такого степеня культури і завдяки тому магометанство незвичайно поширилось—особливо між степовими народами центральної Азії, так само потім між півкультурними народами центральної Африки, і зайняло місце між найпопулярнішими релігіями нашого світу. *)

Заразом воно відіграло й величезну політичну роль, давши сим воевничим ордам релігійний прапор, під котрим вони об'єднувались і творили великі політичні сили, могутні держави.

Перед усім таке об'єднання, перше на пам'яті історії, іслам дав арабським племенам і привів до заснування великої арабської держави.

37. Заснування арабської держави й її зріст.

Серед найблизших земляків проповідь Магомета в початку не мала успіху. Він мусів в 622 році утікти з Мекки до сусіднього міста Ятріба, прозваного Медіною. Місто се було конкурентом Мекки, тому в Медіні Магомета признали пророком і прийняли його науку; через се рік його утечі до Медіни вважається його вірними початком нової віри, і від неї Магометане рахують літа й досі.

З своїми прихильниками в Медіні і з сусідніх арабських племен Магомет розпочав боротьбу з Меккою і змусив її піддатися, а також став приводити під свою владу, чи владу нової віри, иньші краї й племена Арабії. За десять літ, що пройшли від утечі до Медіни до смерті Магомета, йому вдалося дуже багато зробити в сім напрямі. Проповідь „святої війни“ найбільше потягала арабські племена. Ще перед смертю Магомета вони розпочинають війну в пограничних візантійських

*) Головні сучасні релігії обраховують ся приблизно в таких круглих цифрах: християн звиш 600 мільонів, буддистів до 480, магометан до 240, брахманців коло 220.

володіннях в Сирії. Далі повели се діло наступники Магомета— так звані „каліфи“ (намістники), що вибирали ся старшинами арабських племен, як голови нової релігії і нової держави. Вони сполучали в своїх руках власть державну і военну з вищою релігійною властю проповідників і толковників віри, так що нова арабська держава була теократична.

Другий з сих каліфів, Омар, великий завойовник, вже за Магомета був властивим провідником військової політики нової держави, а ставши на її чолі не тільки організував військові сили Арабів, а взагалі був властивим творцем нової арабської держави. По його мисли Араби мали сотворити нову владушу народність і загалом—наряд війовників. На підтримання його мали йти доходи з підбитих країв, з земель відібраних у народів, які не піддавали ся добровільно новому володінню. Але при тім самі Араби не мали змішувати ся з підбитою людністю, не повинні були осідати на ґрунті, та бавити ся господарством, а зіставити ся в воєнних оселях-таборах серед підбитих країв, маючи готовий дохід з підбитої людности.

Таке привілеюване становище дане арабській людности було секретом незвичайної військової енергії її в сих десятиліттях, а увільнюванне магометанської людности від податків викликало масовий перехід на іслам підбитої людности, змученої всякими попередніми тягарями. Завдяки тому протягом кількох десятиліть арабський каліфат поширив ся на величезну просторінь від Інду до Атлантики.

Дуже багато в сїм напрямі зробив сам Омар. Поруч воєнних операцій в сирійських провінціях Візантії, розпочатих ще його попередниками, він підняв війну з Перською державою і не вважаючи на її військову славу задав їй ряд болючих ударів, протягом кількох літ розгромив її військові сили і підбив собі величезні перські володіння.

Ще легше йшло в Сирії й Єгипті. Східня Римська імперія (Візантія), до котрої вони належали, переживала часи розстрою й упадку, людність була невдоволена тягаром податків і релігійними нагінками, в звязку з тодішньою боротьбою з ріжними ересями християнської церкви. Крім того арабські війська знаходили тут як і в Персії великі колонії своїх земляків, дав-

нійших виселенців з Арабії, що приставали до них. Здобувши Єгипет, їх вожди пішли африканським побережжям на захід, підбиваючи собі багаті побережні городи і прибережні маврські племена. В момент смерти Омара (644), яких двадцять літ від перших воєнних виступів Магомета, Араби стали панами великої держави від Перської затоки до Тріполі.

Замішання в каліфаті по смерті Омара, боротьба партій, династій, задёржали дальші успіхи, але не приспали воєнної енергії Арабів. Їх ватажки пройшли все побережжя Африки — до Гібральтара, що дістав своє ім'я від одного з них — Таріка („скеля Таріка“), і з початком VIII віку перенесли свої операції до Іспанії. Вона була завойована вся, крім північного побережжя. Арабські війська перейшли й за Піренеї, підбили полудневу Францію до Льоари. На сході вони здобули собі Малу Азію, Туркестан — їх війська пробили ся до Інду на полудні й приступили під Царгород на півночі. Арабська фльота — сих недавніх кочовників, що не знали иньшого корабля крім верблюда, — захопила Балеари, приступала до берегів Сіцилії й Сардинії й скінчила завоюванням полудневої Італії.

Але з сим незвичайним поширенням держави зміняв ся зовсім її характер, і характер самої державної народности. Заникали суворі, побожні, звичай часів Магомета, зявляла ся розкіш, пишнота. Богаті двори каліфа і його намістників нічим не нагадували простоту старих часів — жите пророка і його ближних товаришів. Араби покидали воєнне ремесло, займали ся торгівлею, промислом, та й розпливали ся все більше в масах інородців, що приймали іслам і входили в ряди його війська і державної народности. Навіть невірні — християне й ізраїльтяне займали високі місця в управі держави, центр котрої перейшов на Сірію, до нової резиденції каліфів — Дамаску.

Се викликало опозицію прихильників старини против заступників сих нових течій — династії Омаядів, що засіли каліфат з 660 р. Прихильники старини відмовили послуку каліфам, що зрадили традиціям іслама, але Омаяди без церемонії розправили ся з сим повстанням. Їх сирійські війська відвдчали ся за колишні погроми їх батьків від Арабів: Мекку і Медіну немилосердно спустошено, тисячі Арабів з найслав-

нійших родин, товаришів і свояків пророка побито, інші мусіли тікати в світ за очі.

Араби після цього втрачають всяке значіння в державі. Нова арабська національність ставала арабською більше по імені, „арабська“ культура так само: вона мало що мала спільного з старою Арабією — крім мови уживаної в письменстві, крім деяких елементів поетичного і артистичного стилю. Широко відкриває вона двері геленістичній спадщині античної культури, особливо науці й письменству. З другого боку з під арабської поволоки виступає культура перська — новоперської держави. Араби підбили її, викорінили її національну релігію, змусили людність перейти на іслам. Але з під ісламської поволоки вийшла на верх перська стихія й подала свій зміст східньому каліфатові.

38. Італія й папство. Хоч Західня імперія була розгромлена, а Італія вже з початку V віку почавши тільки переходила з рук до рук різних ґерманських вождів, в ній довго держалися традиції Римської імперії, а до решти вони властиво не вигасали ніколи.

Як проба сполучення ґерманського володіння з традиціями Римської імперії особливо інтересне Остготське королівство Теодоріха — прозваного Великим за сю власне ідею широкого сполучення ґерманської і римської стихії, яку він переводив в кождім разі дуже талановито. Йому хотіло ся, щоб його Готи, не втрачаючи свого почуття і самоповаги, разом перейняли ся поважаннем і до римської культури. Він виявляв незвичайну пошану римському сенатові, був протектором римського мистецтва й письменства. На дорозі його плянів ґермансько-романського зближення стояла однак важна перешкода — релігійна. Готи були християнами не правовірними, а аріянами, і тому правовірні Римляне дивили ся на них як на проклятих еретиків. Ся обставина дала почути все своє значіння, коли по смерті Теодоріха імп. Юстиніан задумав знищити Остготське королівство і взяти Італію під безпосередню владу своєї імперії. Римляне католики потягли до імперії.

Неважаючи на завзяту боротьбу Теодоріхових наступників Юстиніанови удало ся перемогти Готів. Але не довго попану-

ала в Італії імперія: не минуло й п'ятнадцяти літ по тім як
млено до решти Остготів, як до Італії посунуло нове гер-
манське плем'я, Лангобарди, з-над середнього Дунаю. Дуже
воєвниче і зовсім свобідне від тої пошани для римської куль-
тури, котру старав ся прищипити своїм Готам Теодоріх, воно
страшенно знищило Італію і розселивши ся серед завойованої
людности вважало за краще не мішати ся з нею. Але воно

25. Базіліка Св. Аполінарія в Равені, з надвору.

ні само не обетвало ся в сильну одноцільну державу, ані не
довело до кінця завоювання Італії. Рим з своєю околицею і
деякі інші області признавали далі власть імператора, хоч
вона й не могла себе проявляти тут: дуже скоро після Юсті-
ніана західні землі фактично вийшли з власти імперії, й іта-
лійські провінції теж дуже слабо були звязані з нею й не
мали від неї помочи.

Але в сих тяжких обставинах, серед загальної руїни і знищення наростала в Римі нова сила, котрій належала будучність західньої Європи. Був нею римський єпископ або як його звали звичайно — папа (батько).

Християнська громада в Римі розвинула ся пізнійше, ніж в різних східніх центрах, але розвинувши ся, здобула великий авторитет — і вона й її старшина, римський єпископ, уже в перших віках. Значінне Риму як столиці, традиції проповіді апостолів і иньші обставини зложили ся на те, що римський єпископ зайняв згодом перше найбільш почесне місце в християнській церкві, особливо на Заході, і задержав се почесне першенство і з упадком Риму.

Тут відбились основні різниці в розвою християнства на сході і заході. Геленістичний Схід, з його високою духовою культурою і сильнішими інтересами до глибоких релігійних питань переживав в IV—VIII вв., як ми бачимо, і болісну епоху розроблення християнських догматів. Тут суперечки розбивали громадянство на ворожі табори, страшенно його до глибини релігійними усобицями, що на другий план збивали найважніші справи політичні, суспільні, економічні. Римський же Захід, неохочий до складних і глибоких питань, вихований в ясних і коротких юридичних формулах, в практичних інтересах Риму, величав ся тим, що він в вірі твердий, держить її нехибно, в ереси не вдаєть ся. Спеціально римська громада хвалила ся тим, що на її єпископськім престолі ніколи не було еретиків і віра трималась завсіли твердо. Римські єпископи — папи на сій підставі жадали для себе рішачого голосу в усяких релігійних спорах, на соборах, що скликались для рішення суперечних питань, і в певній мірі сї претензії признавались церквою.

Але чисто релігійним авторитетом не кінчалось. Папи поставили себе дуже самостійно від імператорської влади в своїм далекім Римі, на власне призволенне облишенім імператорським правительством. Се вирізняло їх зпоміж иньших патріархів, східніх голов церкви, що стояли в тісній залежності від правительства й привикли вважати нормальним такий порядок річей.

Більше того — папа в с'ім покиненім імперією Римі в-ростав взагалі на властивого й одинокого правителя. В тих бідах, які Італії і Римови спеціально приходилось переживати в V, VI, VII віках, під час германських нападів і завойовань, у папи, в його опіці і авторитеті шукала і знаходила римська людність єдину поміч і ратунок.

26. Романсько-візантійське мистецтво. Катедра св. Марка в Венеції.

Так клали ся підвалини під світську власть і державу папи в Римі, а закінчило сей процес формальне надання папі Римської області королем франкським Піпіном (754 р.). Пізнійше ж утворено легенду, що надання папам римської власти

взяло свій початок навіть ще від Константина Великого („Константинів дар“).

Разом з тим моральний авторитет пап перетворював ся в формальну і обовязкову власть над иньшими єпископами, західньої церкви розумієть ся. Григорій Великий (або Двоєслов), оден з творців нової папської власти й авторитету (правив при кінці VI в.), добив ся того, що під його впливом вестготські королі Іспанії з аріяства перейшли на католицтво й іспанська церква після того признала авторитет і власть церковну папську. Він же вислав проповідників християнства до Англії—вони положили початок англійській церкві, яка також стала залежною від папського престолу. Століте пізнійше англійські місіонери з благословення папи заняли ся проповідю в германських землях на схід від Рену, і місіонери сї були zarazом проповідниками папської зверхности і власти над католицькою церквою в Німеччині.

Так на руїнах римської імперії виростала нова світова сила — римського папства. Але коли вона під впливом сього зросту заявила претензії на певні права також і супроти східньої єрархії — в Візантії се викликало опозицію і кінець кінцем привело до розриву між церквою східньою і західньою. Бо Візантія дивила ся згори на Рим і Захід, вважаючи себе більш свіченою, більш культурною спадкоємницею греко-римського світу і не хотіла йти під накази Риму, дарма що він знову запанував над заходом.

39. Західні держави. З держав заснованих Германцями на ґрунті старої імперії поза Італією найбільш важні були — держава Франків в північній Франції, Вестготів в Іспанії й Англьо-Саксів в Британії.

З них англьо саксонська, відділена островним своїм положенням, розвивалась найбільш окремішно, хоч в історії її розвитку є чимало прикмет спільних з иньшими германськими державами — спадкоємницями імперії. Тому що римська культура не зіставила тут таких глибоких слідів, як в Італії або Іспанії, Англьо-Сакси не підпали її впливам і заховали свою германську національність. Але підбивши собі протягом місцеву кельтську людність нинішньої Англії (крім Уельса тільки)

і організувавши ся після довгих усобиць в одно англо-саксонське королівство на початку IX в. (найсвітлішою добою його було правління Альфреда Великого в другій половині IX в.), Англо-Сакси в тім же IX в. попали в огонь нового германського натиску. Данські ватажки (вікінґи) з початку грабували англійські береги, нападаючи з моря, а з початком XI в зовсім підбили собі англо-саксонське королівство. Англія вийшла в велику державу Канута Великого, данського короля, котрому належала Данія, Норвегія і Англія. Одначе се панування Данців не було довге, і кілька десятиліть пізнійше (1066) Англію завойовують, мовляв в інтересах останнього потомка англо-саксонських королів, земляки Данців з Французької Нормандії, уже офранцужені Нормани (себто „північні“

27. Св. Софія в Трапезунті.

дюде, Скандінави), і з того починаєть ся нова епоха в історії Англії.

Окремим житем жила Іспанія. Після того як Вандалі вийшли до Африки, а вестготські володіння західньо-південної Франції відобрали королі Франків, в Іспанії організувала ся національна держава Вестготська. Побережа, як уже знаємо, вернула собі на якийсь час імперія за Юстиніана, але не на довго. Вестготи панували на півострові до початків VIII в. і за сей час встигли вповні підпасти римській культурі, змішавши ся з романізованою кельтською людністю.

Але з початком VIII в., як уже знаємо, Іспанію заливає арабський потік. Він переходить і за Піренеї, але Франки погромили Арабів і положили границю їх дальшому походу, а потім Карло Великий переніс війну і на полудне від Піренеїв і відвоював від Арабів північно-східні землі, по ріку Ебро. Отся іспанська марка Карла Великого, та північно-західній кут, де держалися останки вестготського королівства, послужили потім вихідними пунктами для нового походу на полудне.

Війна, що велася звідси з Арабами, мала властиво розбійничий характер супроти більш культурної і мирної, промислової і торговельної арабської людности — особливо в початках. Стара войовничість скоро зникла в сій арабській (чи властиво мавританській) державі. Режим її був досить м'який, толерантний для инівірців: християне й Євреї спокійно жили тут, і навіть доходили високих урядів (особливо в історії єврейського культурного життя ся мавританська держава зістала ся світлою сторінкою). Але власне ся більша культурність і не давала змоги витримувати Маврам боротьбу з християнськими нападниками. Тим більше, що по своїм відокремленню від східнього каліфату, мавританська держава Іспанії (звана Кордовським каліфатом) звичайно не могла рахувати на поміч зі Сходу, а потім ще й стала розпадатися на ряд дрібніших володінь. Тому християнські володіння з півночі все посувалися далі на полудне, творячи завязок нової Іспанії.

Ширше, універсальніше значінне мала зпоміж германських держав держава Франкська. Творцем її був король Хльодвіг з династії Меровінгів, сучасник Теодоріха Великого. При кінці V віку він знищив останки римського володіння в північній Галії й положив початок її об'єднанню, а його наступники закінчили зєдиненне Галії з германськими землями за Реном в однім Франкським королівстві. Внутрішнє об'єднання германського і місцевого кельтсько-романського елемента улєкшено було тою обставиною, що християнство було прийняте Хльодвігом не аріянське, а правовірне.

Але політична організація нової держави була дуже слабка, і вона скоро стала розлазитися, через поділи земель між членами династії. Ярать ся страшенні усобиці й приводять до

крайньої дикости місцеве жите, та нищать останки римської культури. Династія вироджується, повага королів упадає, фактичну власть захопили управителі королівського двору

28. Церква Св. Зенона в Вероні.

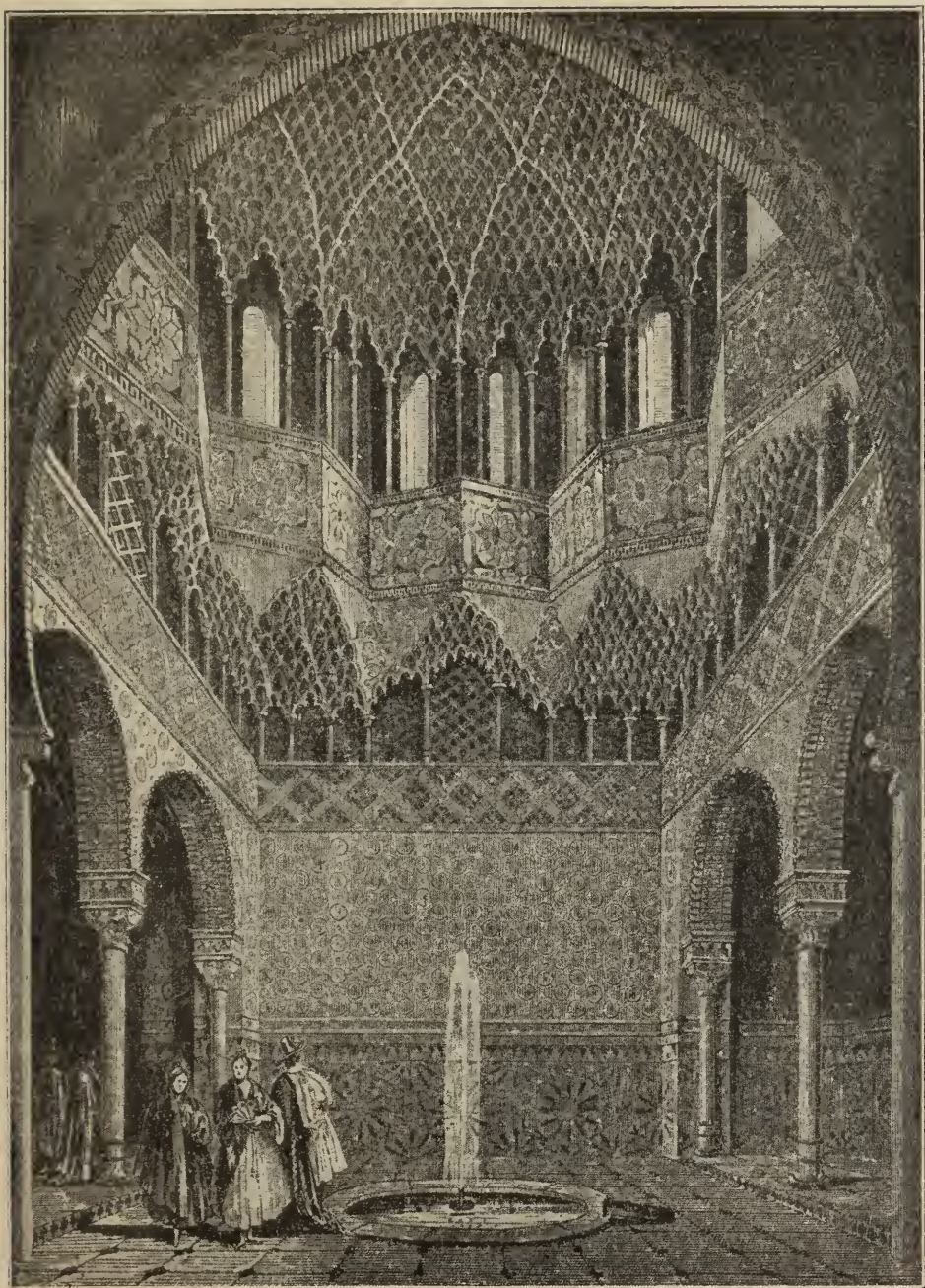
і королівських маєтків, так звані майор-доми (старшини дому). Разом з тим зарисовується розлом між західньою, романізованою половиною держави (Нейстрія, Бургундія й Аквітанія)

і східньою, так званою Австразією, що заховала свій германський характер (краї по Рену і за Реном). Енергії майордомів Австразії держава завдячала свій ратунок. З кінцем VII в. вони обєднали державу в свій фактичній власті і зробили свою династію, прозвану потім Каролінгами, властивими володарями держави.

З них Карло, прозваний Мартельом, прославлений побідою над Арабами під Пуатьє, що загородила дорогу їх походу в Францію, особливо високо підняв авторитет династії. А його син Піпін Короткий за згодою папи прийняв уже й королівський титул, а останнього номінального короля-Меровінга замкнув в монастирі. Папа попірав на царство Піпіна й його синів і за моральну піддержку Піпін віддячив ся відборонивши від Льонґобардів Рим, і передав римську область і Равенну в папське володінне. Се закріпило їх союз з папством, завязаний уже ранійше — тою протекцією, яку робили Каролінґи в своїх володіннях папським місіонерам і єрархії.

Вінчав сю політику своїх попередників, і разом — на найвищій ступені могутности й слави поставив Франкське королівство син Піпіна Карло, прозваний Великим. Ставши єдинодержавцем королівства з 770-х рр., він незвичайно поширив державу. Знищив Льонґобардів і взяв в свою власть Італію. Далеко посунув своє володінне в середину Європи — підбив тут решту германських племен і сусідні славянські землі, заснував в них укріплені воєнні границі, так звані марки (з котрих потім виросла Австрія, Саксонія й Бранденбург, пізнійша Прусія). Знищив розбійничу державу Аварів і витиснув Аравів з північної часті Піренейського півострова.

Сі безнастанні війни, що зайняли все довге правління Карла й вели ся завзято й криваво, й великі успіхи, ними осягнені, здобули Карлови велику славу й повагу. Досить вказати, що у славянських народів імя його стало назвою для найвищої влади—Краль, Король—се імя Карла, що стало титулом, так як у Римлян се було з імененем Цезаря й Августа. Серед західніх держав він зайняв місце признаного голови й старшини, і з більшими можливостями й зособами міг відновити старі пляни Теодоріха про продовженне старих римських

30. Альгамбра (Гранада).

традицій германськими руками і переймленне колишньої власти імперії на себе. Не вважаючи на вічні війни й походи, в котрих він сам брав участь, він прикладає енергійні заходи до вну-

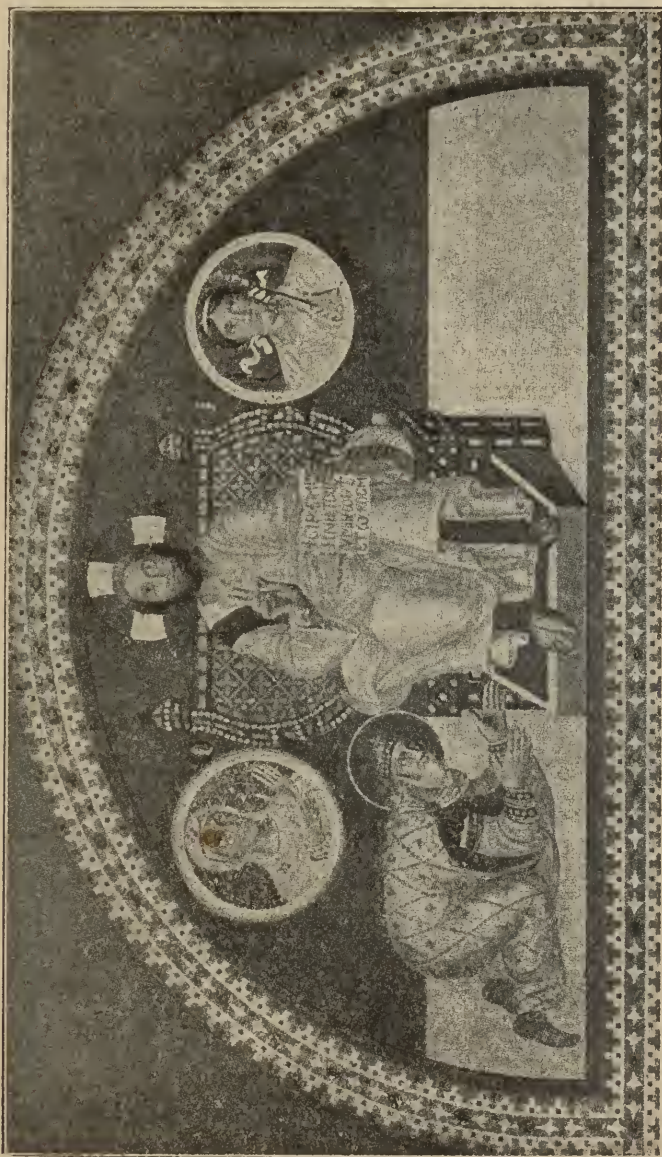
трішнього упорядкування держави й піднесення культури. Громадить з усіх сторін учених людей, мистців і майстрів усякого роду. Заводить у себе на дворі рід наукової академії і при ній школу вищого типу. Заходить ся коло різних будов, церковних і світських, коло всякого мистецтва. А в політичній сфері робить великий переворот відновленням імперії.

40. Імперія Карла Великого й її розпад. Зріст папства. Найтемнішими віками, часами загальної руїни й повного занепаду останків старої римської культури й організації на заході були століття VI і VII. Потім підіймають ся потрохи нові організаційні сили, вже з самої германської стихії, що встигла все таки до певної міри уцівілізуватись під впливами нового, папського Риму, католицької церкви, й присвоїла собі дещо з останків римської культури. Засновані на руїнах західньої Римської імперії германські держави встигли дещо стверднути, прийти до якогось, хоч дуже невеликого ладу. Являеть ся деяка відвага, деяка певність своїх сил, своєї здібности налагодити й упорядкувати жите. Коли перед тим тільки з жахом дивили ся на руїну старого життя й тратили всяку надію на будучність, чекали кінця світу і страшного суду, — тепер починають думати про життя на ново, на нових підставах.

Символом отсього перелому в настроях і гадках являеть ся ідея відновлення Римської імперії. Нові королівства виростили як підвластні імператорові місцеві політичні організації, вони потребували свого завершення в імперії. Церква католицька, папство звикло мати зверхника, протектора й оборонця в імператорі, і так дивила ся на східнього, візантійського імператора, як зверхника Італії після того, як не стало імператорів західніх. Але з часом сі візантійські імператори ставали все більш чужими Італії й папам, і все більше прикрими в своїх претенсіях. Вони не тільки що часто настановляли й скидали пап по своїй волі, присилаючи часом навіть Греків, зовсім чужих місцевій людности й церкві, але й накидали Римови свої догматичні погляди й формули, і коли папи не згоджувались їх прийняти тому, що вони були нові і римській церкві чужі, імператорські висланці таких непокорних пап і інших духовних тяжко мучили, вбивали, вязнили, засилали. Помочи-ж

папам против їх неприятелів місцевих і сторонських ворогів не спроможні були дати.

Кінець кінцем в 750-х роках, попавши між двох небезпек — від льонґобардського наступу і від візантійського

31. Мозаїка, Св. Софія царгородська.

гоненя, папи пошукали собі помочи й опіки, як то ми бачили, у франкських королів. Але король був не то що імператор — він не мав тої поваги, тої традиції, усвяченої історією церкви. Тому от, як у франкській династії зявивсь такий могутній

блискучий представник як Карло — оповитий славою й легендою, признаний голова Заходу, — заявила ся гадка поставити його на се місце, що стояло порожнем кілька століть: поставити імператором. ✓

З початку, в 790-х роках був проект оженити його з удовою, візантійською цісаревою, щоб він таким чином об'єднав в своїй особі колишню західню і східню імперію. Потім рішено поставити Карла імператором Заходу. ✓ Про се завели ся переговори з царгородським правительством, щоб воно признало Карла імператором західних земель. ✓ В Царгороді не похочували сього, переговори протягали ся, й тоді під час коли Карло пробував в Римі, щоб оборонити папу від його ворогів, 1800 р., на Різдво, що було початком нового року й нового століття, папа під час богослуження, приступивши до Карла, положив корону на голову його, й присутні достойники й люде окликали його „боговінчаним імператором Римлян.“

Біограф Карла, близький йому, оповідає, що Карло не був задоволений сею формою проголошення, і вона була для нього несподівана. Мабуть йому не подобалось, що таким чином корону цісарську він прийняв з рук папи. Сам він пізнійше коронував свого сина цісарем сам, без усякої участі духовенства. Справді, в сій ніби то дрібній церемоніальній подробиці лежало глибоке принципіальне значіння.

Проголошення франкського короля імператором ставило його на позицію, котру занимали супроти західньої церкви від часів Константина колишні імператори західні й новіші східні — вони вважали себе не тільки протекторами церкви, але сторожами її ладу й порядку, і до певної міри таки її зверхниками. Так дививсь на себе й Карло Великий. Він боронив пап від їх ворогів, але вважав себе господарем Риму і папського престолу. Він уважав, що папи вибрані по старим порядкам „клиром, достойниками і народом“ Риму потребують його потвердження, як перед тим потвердження східнього імператора. Він брав на себе ролю судії в суперечках папи з місцевими достойниками чи претендентами й признавав за собою

право відставляти пап, коли вважав їх негідними. Але наступники Карла не вміли задержати на такій висоті своєї відности.

Величава будова Карлової монархії не довго пережила свого фундатора. За його наступника піднялась усобиця, яка не тільки що закінчила ся поділом монархії на три головні часті — Італію, Францію і Германію, але й дуже захитала повагу імператорської і королівської власті. Ріжні держателі провінцій забрали велику силу та стали перетворювати ся на фактичних малих володарів — се роздробленне власті й характеризує всі дальші часи. Ріжні лінії Каролінгів почасти вимежують протягом ІХ століття, почасти тратять всяке значінне, і їх витисняють на далекий плян більш енергічні й здібні люде з провінціяльних володарів, які кладуть початок новим династіям.

Серед сих усобиць і упадку авторитету Каролінгів, підіймаєть ся власть і авторитет пап, що за Піпіна і Карла Великого стояли під їх впливами і авторитетом. Супроти підупалих наступників Карла папи претендують на вищу власть, не тільки релігійну та моральну, але й політичну. Вони користують з їх ріжних прогрішень і помилок, з їх слабкого, неавторитетного становища, судити діла королів-імператорів і за провини виключати їх з церкви й проголошувати негідними правління а далі присвоюють собі права взагалі розпоряжати ся коронами королівськими й імператорськими, що мовляв, тільки від церкви дістають своє усвяченне і силу. Особливо такий погляд на вищу власть папи і супроти королівської власті і всякої иньшої — як от соборної, підносив папа Николай, в другій половині ІХ в. і серед вищого духовенства Заходу він знаходив своїх горячих оборонців.

41. Нормани. В чім особливо проявляла ся безсильність і безрадність Карлових наступників — і змушувала громадянство, а особливо всяких провінціяльних держателів радити про себе — се були напади сусідніх народів, що стали в ІХ в. з ріжних боків допикати імперії. З полудня наступали Араби; заволодівши Сіцилією, вони усадовили ся пізнійше і в полудневій Італії і в полудневій Франції. Зі сходу набігали Славяни, а особливо Угри, що зайняли місце Аварів і проривали ся

аж за Рен і до Парижа. З півночі напали Нормани — і сі допікали найгірше.

Була се нова і остання хвиля германського розселення, що йшла вже не сухопуть, а морем з північних країв — особливо з Данії й Норвегії, слідами колишніх Англів і Саксів.

Тісні й тощі тутешні краї не могли прогодувати природу людности, й молодші члени тутешніх королівських і княжих династій, і всякі переможені в усобицях претенденти звичайно пускали свою спадщину й взагалі всякі достатки на те, щоб зібрати собі ватагу з кілька сот, чи кілька тисяч добровольців, узброїти їх, спорядити кораблі й пустити ся з ними в світ, добувати собі щастя в нових краях. Особливо в IX і X в., коли в сих північних краях формувались більші королівства, й багато старих королівських і княжих родів зіставались без волостей, намножилось таких ватажків, „вікінгів“, що на чолі збройних дружин пускали ся в світ для торговельних і добичницьких подорожей, робили з них своє ремесло, а кінчали його часто осіданням то в ролі завойовників, то в ролі служебних воєнних дружин в нових краях з сими дружинами.

На сході ареною їх подвигів було балтійське побереже, з якого вони пускались і в глибину східньо-європейських країв. Там сі „Варяги“, як їх звали, скандинавські вояки, головно з Швеції, відиграли важну ролю в сформованню Київської держави.

На заході ми вже бачили сих нападників Данів в Англії IX, X, XI віків, де вони завоювали з початку східне побереже, а потім і ціле англьо-саксонське королівство. Норвезькі вікінги підбили собі значну частину Ірляндії, а відти — північні острови, включно з Ісландією (потім вони заселили звідти Гренляндію й дійшли до Америки — прозваної ними Вінляндією, коло теперішнього Нью-Йорка).

Разом з тим скандинавські ватажки, — як тут їх називали „Нормани“ (люде з півночі), осідали ся на теперішнім голяндським та французьким побережу, найчастійше закладали свої табори на островах, і лишивши в них охорону при човнах, пускали ся ріками в глибину краю. Так пустошили вони

Францію й страшенно винищили, заходили навіть в Іспанію; такої бідн, як від них, тутешня людність іще не бачила. Нарешті оден з їх патажків осівсь на долішній Сені, й заснував тут своє князівство, дукат (герцогство) Нормандію, як її називали — ніби то признав над собою власть французького короля й дістав від нього згоду, щоб він володів сим краєм (911 р.).

З сеї своєї „Нормандії“, як вона й досі зветь ся — гарної, родючої країни, укріпивши ся й зміцнивши ся новими ватагами з Скандинавських країв, Нормани стали пускати ся на дальші завоювання. В першій половині XI в. вони засіли в Сіцилії, завоювали її цілу а також і полудневу Італію: вибивши відти Арабів, вони заснували там своє королівство, і звідти стали протягати руки і до візантійських володінь. А в другій половині XI в. (1066) нормандський князь (герцог) Вільгельм Завойовник, як ми вже знаємо, завоював Англію.

Так широко розпростерли ся сі сміливі морські вовки! Протягом двох століть вони були грозою і пострахом всього заходу. Їх напади, швидкі і несподівані, змушали людність до спеціальних способів оборони, до будови кріпостей і замків, і вплинули дуже сильно на весь той военний уклад західньо-європейського життя, який складаєть ся в отсю добу.

42. Середньовічне жите на заході. Феодалізм.
Як сказано, при різних відмінах, залежних від того, наскільки сильна була римська спадщина і як ставили ся до римського елементу Германці-завойовники — чи старали ся можливо зблизити ся з ним (як Остґоти), чи трактували його як елемент низший і негідний для себе (як Ланґобарди) — все таки було багато спільного в укладі і розвитку тих германських держав і народів, що оселяли ся і порядкували ся на старім римським ґрунті.

Скрізь римські часи полишили по собі не тільки певні культурні засоби в виді доріг, мостів, водопроводів, укріплень, публичних будівель, але й певні форми громадського й економічного життя — як городи з їх устроєм, церкву з її органами і властями, великі маєтності з їх господарською організацією, і т. п. Людність місцева, вирости в формах і нормах рим-

ського життя, далі жила традиціями римського устрою і права. Германські королі й старшини, розумієть ся, не збороняли їм цього; подекуди нове, германське правителство захожувало ся навіть зібрати й списати головніші основи цього римського права на дальший ужиток, щоб воно не нарушувалось.

Їх першим ділом було економічно забезпечити своє плем'я — його свобідних членів і старшину — аристократію. Для того звичайно відбирала ся частина земель від тубильної людности і з того і з давнійших державних маєтків, що переходили в розпорядженне нового германського короля, роздавали ся землі своїй старшині й людям.

Далі треба було визначити їм привілеговане становище супроти місцевої людности — особливо людям, які були близшою опорою нового германського правління — близшим товаришам, служебникам і дворянам короля. До цього головно й служили записи нового, германського права. Роблені на латинській мові під назвою „закона“ (lex) того чи иньшого народу, вони визначали особливо тяжкі кари за обиду сих привілегованих.

Головним же завданням нової влади була організація воєнних сил, в яких перше місце займала германська свобідна людність. Періодичні збори оружного племені перед лицем короля мали служити ревізією воєнної справности його та давали змогу контролювати й право, яке сі воєннослужебні люде мали за свою воєнну службу.

Але де далі все більш заникали культурні і економічні підвалини, передані римською добою, на яких спочивала будова сих германських держав. Не кажучи про страшенне знищенне, задаване кривавими усобицями і війнами сеї суворої, воєвничої доби, — вигасали самі джерела культури і добробуту. Згнула торгівля, упадали міста, гинув промисел серед загального убожіння. V, по части VI віки ше могли жити ся римською спадщиною, VII і по части VIII, як ми вже бачили, було часами повного виродження й незвичайного здичіння західньо-європейського життя.

Вироджували ся також і германські елементи нових держав. Германська людність не витримувала воєнного тягару, що

спідав на неї через сі неустанні війни. Зібрати військо для походу і утримати його ставало все тяжше. Верстви свобідних Германців, що мали давати головний контингент, все маліли. Свобідні тратили свої маєтки, не витримуючи сих тягарів, і переходили в півсвобідний стан: попадали за довги в залежність від богатих власників та монастирів, або добровільно переходили під їх владу, щоб тільки збутись обовязків, які лежали на свобідних.

Королям все більше приходилось опиратись у всім на своїх „вассів“ або „васалів“, себто людей, які піддавали ся в їх владу, службу і опіку, а яким вони давали ріжні доходи з обовязком певної служби—так звані бенефіції (се значить властиво—добродійства). Найчастійше вони давали їм для прожитку землю, часом доходи з людности, з мита, з якого небудь промислу. Таких же васалів, для своєї служби, заводили собі й богатші властителі й васалі: на них теж опирала ся їх сила і значінне, гарантія їх незалежности і права.

От у сім лежали початки середньовічного феодалізму (феод—пізнійша назва для того, що ранійше називало ся бенефіцією, або німецькою назвою—леном).

Але перше ніж сей новий устрій вповні розвинув ся, великий реформатор середньовічного життя Карло Великий по-пробував ще відродити старі підстави германських держав—загальне військо свобідних, що мало збирати ся на майські збори на воєнну контролю, а заразом на потвердження важнійших постанов, предложених імператором. В осени відбував ся зїзд правителів і єпископів—імператор приймав їх справоздання, рішав трудні питання з їх практики, виробляв постанови (закони), з яких важнійші вносились потім на весняні, загальні збори. Щоб зміцнити владу короля (імператора), Карло усунув всякі влади, незалежні від його іменовання (напр. племянних герцогів), завів скрізь своїх управителів—графів (*comites*, відти французьке *comte*). Щоб обмежити їх самоволу, завів участь громади в суді, й контролю адміністрації згори, через своїх „господарських післанців“. Приложив також старання для упорядкування державного господарства—королівських маєтків.

Але ся реформа і весь сей порядок держались тільки залізною енергією Карла Великого, і вже при кінці свого панування мусів він бачити, як все тяжше обертаєть ся споряджена ним державна машина, а по його смерті—пішов далі процес розкладу тою дорогою, якою йшов перед ним.

Управителі областей—всякі графи, маркграфи, ляндрграфи і т. д. поробили ся дідичними володарями своїх округів і слухали ся короля (чи імператора) постільки, поскільки він міг виявити фактичну силу і власть. Всенародне військо вийшло з уживання, і король міг рахувати тільки на своїх васалів, звязаних з ним, як своїм сеніором, васальним обовязком за даний фео́д. Державний звязок заступаєть ся тепер звязком васальної умови, і держава поволі переминяєть ся в систему фео́дів: на горі король, під ним герцоги, графи й иньші володарі, які вважають його своїм сеніором, а себе його васаліями, а мають під собою знов своїх васалів, які не вважають себе вже нічим звязаними з королем, а тільки з своїм безпосереднім сеніором, від которого мають свій фео́д. І сі васалі також можуть мати ще своїх васалів.

При тім маєтности всіх значнійших власників і держателів, духовних і світських, звичайно бувають увільнені від всякої державної власти. Вони мають всі права держави супроти своїх підданих, а самі відповідають тільки перед судом своїх „перів“, „собі рівних“, себто васалів того самого сеніора. Держава розбиваєть ся таким чином на величезну мозаїку більших і меньших маєтків-державок, звязаних тільки системою васальних обовязків, а й ті кождий може свобідно зложити з себе, зрікши ся одержаного фео́ду.

Голова сеї держави, король чи імператор, часом бував меньш сильним, чим декотрі з його васалів, бо розпоряжає тільки силами своєї безпосередньої області—своїх безпосередніх васалів. З другого боку—наслідком того, що всяка державна власть заникла, було незвичайне поневоленне низших верств людности, відданих вповні на волю їх дідича — поміщика, шукати на нього бо якої небудь управи і помочи нема де, нема у кого.

Сей феодальний устрій, котрого елементи стрічають ся дуже часто в ріжних державних організаціях, являєть ся особливо характеристичним для Західньої Європи X—XIII, а найбільше XI—XII віків. Він наложив незгладиму печать на все західньо-європейське жите і в значній части також на славянське.

43. Державне організованне славянських народів і поширенне християнства. Вище була зазначена основна ріжниця в вихідних пунктах державного жита германських і славянських народів. Германці відразу підбивають собі римські землі й організують свої національні держави на римських ґрунтах. Східня ж імперія держала ся міцнійше, а славянське розселенне на її землях не мало такої агресивної, завойовної енергії. Тому славянські ватаги, оселяючи ся в володіннях Східньої імперії, не творили тут сильніших політичних організацій. Тільки переселенне болгарської орди дало почин організації славянської держави на долішнім Дунаю. Інші ж славянські держави організують ся в глибині Славянщини, по-за володіннями імперії.

Після того, як упала держава Само, в першій половині VII в., аж війни Карла Великого — зруйнованне Аварської орди та завоюванне західнього славянського погранича на Дунаю розворушили тутешне славянство з західньої ґрупи і в 830-х рр. раптом виростає державна організація, центром котрої була Морава на середнім Дунаю. За князів Мойміра і Ростислава Святополка, в середині й другій половині IX в., вона поширюєть ся, прилучаючи племена пізнійшої Чехії, також польські й панонські, й сильно та успішно боронить ся против німецького натиску.

Притокою до поширення своєї влади над славянськими й иншими пограничними землями німецькі князі та єпископи брали собі поширенне християнства між ними. Щоб відхилити сю притоку, моравські князі заходять ся поширювати християнство в своїй державі з своєї руки. Але щоб не дати німецьким єпископам закорінити свої політичні впливи разом з християнством, кн. Ростислав рішив звернути ся за місіонерами до Східньої імперії; видко гроза німецького натиску на за-

хідню Славянщину в сім часі ставала ясна самим Славянам. З Візантії на сей поклик відізваля ся дуже радо. Справа поширення християнства серед славянських народів візантійськими місіонарями задля утримання сих народів в політичнім впливі Візантії, дуже займала тоді візантійське правительство. Серед балканського славянського розселення, у Болгарів і Сербів тоді навзаводи працювали місіонарі візантійські й римські, і від того, хто візьме гору, місіонарі папські, чи патріярха царгородського, очевидно залежало, чи Болгари й Серби вістануть ся під політичними впливами Візантії, чи перейдуть під власть і впливи німецьких королів та князів.

Для лекшого поширення християнства серед Славян візантійські місіонери звертались до славянської мови. Оден з визначнійших тодішніх візантійських місіонарів, Константин, (по постриженню в монахи наречений Кирилом) з Солуня (Сальоник), з словенської країни, для кращої передачі славянської мови, зложив нову азбуку, з значками для тих славянських звуків, котрих не було в азбуці грецькій (бо грецька азбука вже й ранійше вживалась для славянської мови). За помочи сеї нової азбуки він разом з своїм братом Методієм зайняв ся перекладом Святого письма і богослужебних книг на славянську мову і зробив в сіх напрямі багато. За свою проповідь між Славянами і за сі переклади, що стали підставою славянського письменства, вони прозвані були просвітителями, апостолами Славян, стали патронами славянства. Їм от і доручив царгородський патріярх місію на Мораву, в 860-х роках.

Завдяки знанню славянської мови, славянському богослуженю, славянськими книгам, проповідь християнства у Кирила й Методія пішла дуже успішно, і на Мораві, і в сумежних славянських землях. Але вона викликала страшенне роздраження в німецьких кругах. Католицькі німецькі єпископи, що рахували сі славянські землі за приналежні до своїх єпархій, занесли до папи скаргу на те, що до їх єпархій вдирають ся грецькі місіонери. Крім того вони признавали недопустимим богослуженне на славянській мові, бо мовляв, святе письмо може подавати ся тільки на мові єврейській, грецькій і римській, на тих трьох мовах, на котрих зроблено напись на хресті, як

розпинали Христа. Се був час розлому між римською і грецькою церквою, про котру буде мова далі. Папа викликав Кирила і Методія до Риму (Кирил і помер в Римі), потвердив Методія в правах і дозволив славянське богослуження — воно було відправлене і в Римі.

Але католицькі єпископи пограничні не переставали воювати з Методієм, і німецькі князі підтримували їх, бо й тут як у балканських землях, ся греко-славянська проповідь мала значінне політичне: візьме вона гору, се скріпить незалежність від німецьких королів західньо-славянських князівств і звяже їх з Візантією, візьмуть гору німецькі єпископи, се звяже славянські землі й політично з німецькими. Святополк кн. моравський, поставлений Німцями на місце Ростислава, не хотів їх гнівати, не підтримував Методія — прийшлося йому висидіти і в німецькій вязниці, а коли він умер, в 885 р., його ученикам і наступникам прийшлося се тяжше, вони не витерпіли нагінок, які впали на них, і перейшли до Болгарії. Ся уступка одначе не спасла Моравську державу. Бажаючи зломити сю заслону славянства, німецький цісар напустив на Мораву Угрів, що при кінці IX в. перейшли на середній Дунай, розселивши ся серед тутешньої славянської людности. Угри з початком X в. дійсно знищили Моравську державу. Розпочали потім страшенні напади і на Німеччину (в битві з ними згинув останній Каролінг Німеччини). Але кінець кінцем королі з нової, саксонської династії загородили їм дорогу до Німеччини, погромивши їх орди і зібрали овочі з розгрому Моравської держави.

На руїнах її в X в. засновало ся Чеське князівство, але як васальна держава, залежна від німецької імперії. Воно одно й заціліло тут: все инше славянське розселення на заході, від Адріятика до Балтійського моря, по Дунаю, Лабі й Одрі було підбито Німцями, в X—XI вв. Організовано тут военні німецькі марки і кольонізовано їх вімецькими осадчими.

В сім часі, наслідком розмноження німецької людности, розвивається ся поворотна хвиля німецької кольонізації — назад на схід, в землі покинені Германцями під час їх руху на захід, а заняті Славянами. Угорська орда улєкшила Німцям се діло.

Угри не злилися так з славянською людністю, як Болгари, не ословянилися, а задержали свою національність і утворили свою національну державу. З початком XI в., за короля Стефана вони прийняли християнство від німецьких місіонерів (головно з сусідньої Австрійської марки), вийшли через те в тісніші звязки з німецьким католицьким світом і таким чином утворили глибокий клин, який перегородив дорогу візантійським впливам до західного славянства і віддав їх в виключний вплив герmano-латинський. Хоч візантійське правительство і пробувало взяти Угорщину під свій вплив, але зайняте на полудні воно не вело сеї політики енергійно, і Угорщина зісталась в сфері латинської культури.

З другого боку, угорський клин, вбитий в саме серце словянства, ослабив його сили, позбавив можности об'єднання його полудневих і західних частей і паралізував його енергію сопроотивлення німецькому натискови. В результаті західня славянська колонізація — від адриатицьких Словінців до балтійських Помор'ян і Кашубів була затоплена німецькою хвилею. Не допомгла і героїчна боротьба деяких славянських племен. Маленькі князівства, які пробували організувати ся серед них, не устоялись. Удержалась тільки, як сказано, Чеська держава — завдяки добрим фізичним умовам, та держава Польська — завдяки свому віддаленню, яке дало їй можливість зорганізувати ся і зміцнити свої сили перше, ніж німецький натиск дійшов до неї.

А Візантія, упустивши з своїх впливів славянство західне, нагородила собі сю страту, поширивши свої церковні і культурні таї політичні впливи на славянство східне.

44. Візантія і Балканські землі. З тяжкого упадку, в котрім опинилась Візантія в VII віці, стративши під арабським натиском свої найцінніші, найбогатші, провінції — Єгипет і Сірію, свої найбільші культурні центри — Александрію й Антіохію, — підняли її в VIII віці енергійні імператори з нової сірійської (чи як звать її — ісаврійської династії). Лев III ісаврійський, що зацарював з другого десятиліття VIII в. і його син, Константин, твердо повели боротьбу з Арабами. Лев відгромив їх від Царгорода, організував добре військо, побив

в кривавій битві під Акроїном, майже в тім часі, як Карльо Мартель погромив іспанських Арабів під Пуатьє, і так спинив їх похід на Сході, як той спинив на Заході. Богато зробив для упорядкування імперії, її адміністрації й фінансів, видав новий збірник законів, не йдучи вже за традиціями старого римського права як Юстиніан, тільки рахуючись з новими обставинами життя: помічаєть ся в тім і рахування з порядками принесеними славянським розселенням. Сильно боровсь він з надмірними впливами монахів, котрі вони забрали в життю церковнім і навіть в політичнім.

В звязку з сим стояла його церковна політика, котра не була так щаслива, і викликала нові релігійні замішання, які мали важні наслідки й на будуче. Іслам на Сході, в Сирії, поширював ся під окликом поборювання ідолопоклонства, і під таке понятє підводилось і те надмірне шанування ікон, немов самого божества, яке завелось особливо між монахами, а під їх впливами і між людом. Лев, стараючись ослабити успіхи ісламу, та й впливи монахів, став з початку обмежати се шанування образів, а далі й зовсім велів усувати скрізь ікони. Се підняло величезний рух, на чолі котрого стали монахи. Против патріархів, поставлених Львом, що підтримували його розпорядження, вони шукали помочи пап, які рішучо висловились против Львового іконоборства. Лев пробував зломити сю опозицію ріжними суворими нагінками на монахів, і на супротивних пап, — між иньшим се й змусило пап шукати опіки франкських королів, і потім висунути шлях відновлення римської імперії на заході. Боротьба ся іконоборців й іконопоклонників, як їх називали, в гострійших чи слабших формах потяглась більше як століте, й сильно ослабила імперію, особливо як після Льва й Константина не стало таких енергійних і здібних імператорів. Араби знову почали натискати на імперію з полудня, а на півночі з її ослаблення скористала Болгарія.

Протягом двох століть, що проминули від оселення її на Дунаю, Болгарська орда встигла вже ословянитись майже без останку, внесла одначе свою енергію і воевничість в вищі верстви сеї держави — фінсько-турської по імені, славянської по мові і побуту. Болгарські князі стали в IX в. дуже успішно

поширювати свою владу на візантійських землях, пересякених славянською кольонізацією. Ціною різних уступок візантійському урядові вдалось досягнути тільки те, що Болгарія зісталась під церковними й культурними впливами Візантії. Вона вагалась між проповіддю грецьких і латинських місіонарів, зверталась то до папи, то до патріярха, але кінець кінцем зісталась в церковнім звязку з царгородським патріярхатом. З 860 р. тут почало поширювати ся християнство на добре, ученики ж Методія, перейшовши сюди з Морави в 880-х рр., положили міцні підвалини для славянської церкви, книжності й культури. Болгарія стає культурним центром славянства, і центр стояв вповні під впливами геленістичної культури Візантії. Але політично Болгарія організувалась від неї незалежно, і навіть ішла з нею навзаводи.

Часи ці були найбільш світлою епохою в політичній історії Болгарії. Візантія саме тоді переживала період ослаблення своєї балканської політики, бо вся енергія її була звернена на оборону своїх азійських провінцій від натиску Арабів. Отже в правлящих сферах болгарської держави родять ся сміливі пляни опановання Балканів, здобуття Царгорода, створення славянської балканської імперії на місці грецької. З тими плянами виступає з кінцем IX в. болгарський цар Симеон. Його правління становить найбільш блискучу сторінку в історії південного славянства. Рядом походів він розширив сферу свого володіння майже на цілий Балканський півострів, присунув ся під сам Царгород, й прийняв титул „царя Ромеїв“, себто римського імператора (слово цар — скорочена, стягнена форма латинського цезар, цісар, імператор).

Одначе зовсім таки витиснути з Європи грецьку імперію йому не вдало ся. З його наступником Греки прийшли до згоди, признали за ним право на царський титул, згодили ся на особний болгарський патріярхат, навіть на річну дань з Царгороду, — одначе се не було те, чого хотіло ся Симеонові. Все таки його часи зістались вершком слави Болгарії, політичної і культурної: Симеон прикладав теж старання коло розвитку болгарської культури, заохочував до перекладів грецької літератури на славянське.

Але ся величава будова славянської імперії не була трівка. Насамперед в самій середині її зазначили ся небезпечні симптоми — невдоволення селянства на владущу аристократію, яка держала його в тяжкім підданстві. Воно проявило ся і в опозиції православній церкві — поширенню маніхейства, занесеного з Персії де воно виробилось із старої перської релігії (секта Мані — в Болгарії сі маніхеї називають ся богомилами). А тим часом як Болгарія слабла, Візантія виходила з своєї пасивности на Балканах. В другій половині X в., при наступнику Симеона вона відмовляєть ся від зроблених уступок, і щоб знищити сили Болгарії, напускає на неї руського князя Святослава. Коли Святослав дійсно знищив Болгар, візантійський імператор виступив в ролі оборонця Болгарів против Руси і війною змусив Святослава зрікти ся Болгарії. Потім, за Володимира уложивши союз з Русю, Візантія в початках XI в. задала останній удар Болгарії і майже на два столітя підбила її собі.

З кінцем IX віку взагалі починає Візантія підіймати ся з свого упадку. Релігійні замішання, викликані іконоборством, були закінчені в 840-х рр.; шанованне ікон було привернене. В 860-х р., з Василем Македонянином власть бере нова, македонська династія, яка потрималась дуже довго, сливе два віки, и дала чимало енергійних і талановитих правителів і вояків. Багато значило також і се, що через більш менш правильний перехід трону імперія позбулась двірських, династичних переворотів, які шкодили їй дуже багато. З початку вся енергія її була звернена против Арабів, котрих натиск і вдалось їй зломити. Потім завзятою, нелюдською боротьбою з Болгарами імперії вдало ся вернути панованне на Балканах. В першій половині XI в. вона доходить давно небувалої сили і могутности, вернувши собі Малу Азію і Сірію. Сі успіхи були осягнені незвичайним розвитком военного характеру держави.

Чимале значінне мало також поширенне політичних і культурних впливів Візантії в Східній Європі, в новій Руській державі, що від часів Володимира ввійшла в союзні відносини з Візантією, прийняла звідти грецьку ерархію і в візантійських кругах уважалась немов васальом Візантії. Се до певної міри

винагородило Візантію за утрати її впливів на Заході, в зв'язку з розділом церков.

45. Розділ церков. Ріжні справи, про котрі була у нас отсе мова, як нагінки від іконоборців, як конкуренція латинських і грецьких місіонерів в славянських землях обгострили старе напруження, яке від давна вже існувало між вищою єрархією грецькою і римською. Підклад до того давав старий поділ імперії на частину латинську і геленістичну. Після того як західня імперія впала, затоплена германськими народами, в грецьких кругах стали дивити ся на латинські краї, як на краї, варварські, на західне духовенство, як на грубих неуків — бо таки справді з погляду загального культурного і богословського підготовання західня єрархія стояла значно низше від грецької, се вона сама признавала. З другого боку, з того часу, як східня імперія скинула з себе останню римську поволоку і набрала вповні грецького характеру, для заходу вона стала вповні чужа всім своїм духом і складом, і такими-ж чужими дня східньої інтелігенції стали краї західні. Цікаво наприклад подивити ся в „бібліотеку“ Фотія, де сей Грек, оден з найбільше освічених, записував короткий зміст перечитаних книг: все се тільки книги грецькі; найбільш очитаний Грек книголюбець уже не заглядав більше до латинських книг. Се дуже характеристичне для зрозуміння тодішнього духового відчуження обох колишніх частин імперії.

Духово відчувившись, візантійське правительство тим прикрійше давало відчувати свою тяжку руку, силоміць змушуючи до своїх догматичних формул, мішаючись до місневих справ, там де могло, і тяжко, нелюдсько караючи за непослух, де спромогалось до того.

Але що зносила єрархія римська імператорам — поки не постаралась мати свого, — того рішучо не хотіла терпіти східнім патріярхам. Здавна римські єпископи привикли вважати себе першими між усіма єпископами заходу і сходу, і такими признавали їх в церкві справді, як єпископів столичного міста, римської християнської громади, з котрою зв'язувались такі шановні й славні спомини. Тим часом царгородські патріярхи, як єпископи „Нового Риму“, нової столиці й цісарської ре-

зіденції, стали претендувати на перше місце в церкві й прийняли титул „вселенських“ патріархів. На се папи ніяк не годились і обстоювали своє першенство.

Дуже послужила їх повазі справа іконоборська. Супроти того, що царгородські патріархи, ставлені цісарями-іконобор-

32. Візантійська мініатура. Давид пророк.

цями, підтримували іконоборство, монаша іконопоклонна партія висувала авторитет пап, противників іконоборства. Підносила їх повагу як верховних судіїв в догматичних справах, як голов церкви. Саме правительство царгородське, рахуючи ся з політичними впливами пап в Італії й на заході, готове було робити

всякі уступки їм в питанню про першенство, щоб не доводити до розриву. Але серед грецьких патріотів такі претенсії пал на верховне становище в цілій церкві, західній і східній, викликали роздраження і опозицію.

Справа потім обгострилась, коли в Сербії, Болгарії, Моравії стрілись грецькі і латинські місіонарі, і між ними почались сварки і докори в неправовірности. Патріархом царгородським був тоді згаданий Фотій. Людина дуже освічена, але світська, військова (він служив в прибічній цісарській гвардії), він був поставлений не дуже правильно на патріарха. Його попередника, загально шанованого патріарха Ігнатія, цісар скинув за те, що той виступав против його нехристиянського життя, і на місце його висвячено в кілька день Фотія. Ігнатіяне звернулись до папи, як до найвищого судії, й папа дійсно признав поставлення Фотія неправильним, жадав його відставлення, а разом жадав, щоб відкликано грецьких місіонарів з славянських земель, щоб вони не перебігали дороги місіонарам латинським. На часи Фотія припала особливо жива діяльність сих місіонарів — в Болгарії, взагалі на Балканських краях, також на Мораві, на Руси. І тут ні Фотій, ні грецьке духовенство не хотіло вступатись перед папами, і правительство, хоч готове було пожертвувати особою Фотія (він таки був відставлений на якийсь час, потім привернений, і знов відставлений — так і вмер в монастирі), в справі місій не хотіло уступати, бо тут зачіплені були політичні інтереси імперії — особливо її впливи на Болгарію.

Против папських претенсій Фотій висунув обвинувачення римської церкви в неправовірности. Вперше зібрано всі ті ріжниці, в котрих римська церква одійшла від старого християнського віроучення й церковних порядків і в 867 р. проголошено, як доказ неправовірности римської церкви. На першій місці стояло тут так зване Filioque, „і від Сина“, додаток до символу віри, що Дух Святий сходить від Отця і Сина, як то приймала римська церква. Далі вже менші ріжниці, як уживанне при евхаристії оплатків замість квашеного хліба, піст в суботу, і таке иньше.

Римська церква, що так пишалась своєю правовірністю, була дуже вражена сими закидами, що були підняті грецьким

духовенством. Хоч Фотія було кінець кінцем відсунено, як я вже сказав, але сі обвинувачення, і те, що в справі проповіді між Славянами царгородський патріархат далі стояв твердо на своїй позиції, не вигладили сього розлому між обома церквами. Напруженне тягло ся далі, і нарешті в 1054 р. прийшло до відкритого розриву між західньою й східньою церквою. Папські висланці проголосили в Царгороді, що папа роклинає й відкидає патріярха з усіма хто його слухає, патріярх з своїм собором оповістив своїх вірних, щоб вони більше не входили в ніяку релігійну спільність з членами римської церкви.

Таким чином християнська Європа, вже перед тим з культурного погляду доволі різко поділена на частини грецьку і латинську, на сфері впливів культури візантійської й римської, тепер поділилась і з релігійного погляду на грецько-православну і латинсько-католицьку. Тим ще більше поглибила ся прірва, що їх ділила. Але тим часом як романські й германські народи в цілости зістались в сфері римсько-католицькій, славянство було розірване, бо частина його одійшла в сферу римсько-католицьку — як славянство західне, частина зісталась під впливами візантійсько-православними — як славянство східне і більшість славянства балканського. Навіть деякі народи славянські були розірвані в самій свої середині, бо скажім частина сербо-хорватського народу зісталась в сфері візантійсько-православній, частина в сфері латино-католицькій. Теж саме пізнійше сталось з Українцями й Білорусами. І се було особливо болюче для них і шкідливе.

46. Русь, Польща, Чехія. Українська, Руська держава зорганізувалась, очевидно, в однім більше менше часі з Моравською, вийшовши з залежності від Хозарської орди. Вже в першій половині IX в. вона входить в зносини з Візантією, то підіймаючи добичницькі напади на візантійські землі, то укладаючи з нею союзні відносини. Перші звістки про дипломатичні зносини Руси з Візантією походять уже з 830 рр. Багато приводів для зачіпок і зносин з нею давали кримські володіння Візантії, на котрі простягають руку руські князі.

Протягом IX і X в. вони підбили собі значну частину східної Європи, розширюючи ся головно по торговельним особливо річним дорогам від свого центра Києва, і крім східнославянських племен простирають свою власть також на сусідні фінські і литовські племена. В другій половині X в. за кн. Святослава Візантія, як уже знаємо, втягнула Русь в болгарську авантуру. Кн. Святослав сподівався при тім пересунути центр своєї держави на полудне, на Дунай. Мріяв, здається, поновити пляни Симеона — стати паном балканських земель, заволодіти Царгородом.

Сі пляни розбилися, і син Святослава Володимир змінює політику — входить в союзні відносини з імперією, свідомо вживаючи візантійської культури як цементу для скріплення своєї державної будови. Він поширює християнство на Русі, приймає єрархію з Візантії, письменство і книжність з Болгарії. Його діяльність в сім напрямі продовжує потім його син Ярослав. Кладуть ся міцні підвалини українській і взагалі східнославянській культурі.

Тим часом натиск кочових орд на Чорноморю змусив руських князів залишити до решти всякі пляни політичного розширення на полудне, на Чорноморю. Суперництво і взагалі зносини з Візантією через те слабнуть, а натомість на передній плян виступає суперництво з другою славянською державою півночі — Польщею.

Завязки Польської держави виступають пізнійше ніж Руської, — в так званій Великій Польщі, на півночі, на нижній Вислі, в другій половині X в. Тоді тамошній польський князь Мешко, з роду Пястів, приймає християнство від німецьких, католицьких єпископів і признає над собою зверхність німецького цїсаря. Полуднева, або так звана Мала Польща входила в склад Моравської держави, потім належала до Чехів, і тільки низнійше, за Мешкового сина Болеслава Хороброго, була прилучена до Польської держави. Панування сього Болеслава, найславнійшого з польських князів, було добою найбільшого політичного розмаху сеї нової держави. На об'єднання польських земель він не кінчив ся. Болеслав пробував заволодіти Чехією. й захопив деякі пограничні землі чеськословацького розселення. Вмішавши

собиці синів Володимира, забрав пограничні українські землі (пізнійшу Галичину). Нарешті коронував ся королем (925) — підчеркнув тим незалежність від Німецької держави.

Але по смерті Болеслава в польських землях починаеть ся внутрішня реакція против християнства і княжого режиму. Болеславова держава розпала ся, здобутки її були страчені, й Ярослав відібрав забрані Болеславом пограничні землі. Але він не використав сього моменту для ослаблення Польщі — навіть прийняв Болеславового сина в свою опіку, видав за нього свою доньку і помагав йому утвердити ся на престолі його батька.

По сім в системах польських і руських князівств чергують ся періоди більшої і меншої сили. Польська держава поділяеть ся на ряд князівств по смерті Болеслава Сміливого, внука першого Болеслава, а Руська ще ранійше — по смерті Ярослава. В періоді упадку Русі поширюють свої впливи й володіння князі польські, особливо в сумежних землях — українських і білоруських. Взагалі ж між обома групами князівств існували тісні взаємини, хоч їх ділила ріжниця релігії і культури: Польща входить в круг культури західньої, германо-латинської, Русь зістаєть ся в сфері культури візантійської, хоч західні землі українські (як Галичина і так само білоруські, Полоччина) підтримували тісні звязи і з житем та культурою західньою.

Ще в тіснішій звязку з західнім світом — з німецькою імперією й римською церквою стояло Чеське князівство, що відокремилось по упадку Моравії. За часів Методія тут почало було прийматись християнство в формі візантійсько-славянській, але по його смерті його покрила проповідь духовних німецьких, католицьких. Чеські князі звязали ся з німецькими королями й шукали їх помочи супроти реакції своїх підданих против нового княжого режиму й християнства. Коли Польща стояла тільки в слабшій залежності від імперії й часом виходила з неї зовсім, то чеські князі все зіставали ся васалами німецької корони (як і польські і руські, вони тільки часами носили титул королів). Вони стояли під виключними впливами германо-латинської культури, брали досить живу участь в німецьких політичних відносинах, як члени імперії.

Так як і в Польщі й на Україні, і чеські землі тільки обєднували ся в руках одного енергійного й здіє. князя, і тоді чеська держава набирала сили, і знов слаб. й упадала. В часах розділу й занепаду тільки географічні умови — сі гори що оточують Чехію й держать її в цілости, становлячи немов оборонний вал від німецького заливу — охороняли чеську землю від повного роздроблення й розпаду. В періоди сили, загорнувши землі моравські, чеські князі простягали руки й на польські — але німецькі королі не бажали утворення на своїх східніх границях великої чеської держави, і як свого часу підтримали чеських княжат против Болеслава Хороброго, так і тепер стримували розгін чеських княжат на польські землі.

Супроти таких тісних звязків з Німеччиною культурне жите чеських земель розвивало ся вповні в ґермансько-латинських формах. Тільки ота географічна і політична окремішність охоронила сі краї від повного знімчення, якому підпали иньші славянські племена на сім західнім пограничу.

47. Каліфат і Турки. Тим часом як для Візантії з кінцем IX віку починаєть ся остання доба світлости й ширших впливів — на сході Європи, її східній конкурент, каліфат, заснований арабськими завойовниками все більше котивсь до розпаду й упадку.

Вище було вказане, що вже від часів різні, счиненої Омайядами над арабською опозицією (§ 37), арабський елемент стратив в державі всяке значінне, і „арабська“ культура, яка творилась в ній далі, була арабською більше по імені, по мові, по деяким характеристичним прикметам, які лишились за нею від Арабів. З тим як в склад сеї держави війшли найбільш культурно сильні геленістичні краї — Сірія й Єгипет, в сю арабську форму широкою течією війшла ся геленістична культура і вона властиво дала їй зміст, — бо своєї ні науки, ні літератури, ні технічного знання Араби не мали. Вони присвоїли собі багато з грецької філософії, математичних наук, природознавства, техніки, і значінне арабської кльтури обох каліфатів, східнього і західнього для романсько-ґерманських народів з того й виходить що вони перейняли з „арабських“

рук багато того, що могли-б далеко простійше і скорше дістати просто від Греків — як би між романсько-германським заходом і грецьким сходом не виросло те відчуження, про котре говорилося уже та не ослабли безпосередні зв'язки між ними.

З другого боку в східній Каліфаті все сильніше стали виявляти ся впливи перської стихії та перської культурної, духової спадщини. Впливом реакції перської стихії против нового пановання проявив себе політичний переворот, що став початком розкладу каліфату—повстанню против правлящої династії Омайядів. Він підняв ся в 750-х роках в Мерві, в інтересах потомків Магометового дядька Абаса і секти „шіїтів“ — прихильників суворого магометанського консерватизму, чистої науки корана. Вважаючи перших наступників Магомета незаконними узурпаторами, вони відкидали все внесені ними і вертали ся до самої науки Магомета, тим часом як „сунніти“ признавали „сунну“ — традицію з діяльності, рішень і висловів не тільки Магомета, а й перших чотирох „праведних“ каліфів (пізнійше одначе власне така суннітська наука була признана правовірною і прийнята турецькими каліфами).

З указаних мотивів прихильники Абасідів виступали против правління Омайядів, закидаючи їм, що вони занадто ліберально ставили ся супроти Магометових традицій і опираючись на Сірію, в своїй дамаській резиденції, занадто давали волю християнству. Повстання скінчилось різнею Омайядів, і Абасіди, захопивши каліфат, оснували ся в Месопотамії (або як тепер вона звала ся—в Іраку). Їх столицею став Багдад на Тігрі, що виростає в сім часі на світову столицю, на центр величезної торгівлі, промислу і духового життя. Епохою найбільшої слави і блиску його, і взагалі каліфату, був кінець VIII віку—правління прославленого каліфа Гарун-аль-рашїда.

Але при всім отсім блиску, так пишно розцвіченим в пізнійших переказах, абасідський переворот послужив початком роздроблення каліфату. Одинокий з Омайядів, якому вдало ся втікти від різні, добив ся до Іспанії і був тут прийнятий як законний володар—його потомки пізнійше прийняли й титул каліфів (каліфат Кордовський). За Іспанією стали відпадати

одні по одному і краї північної Африки, творячи самостійні володіння — Мароко, Туніс, а нарешті, після ряду повстань, відокремився в особне володіння й Єгипет. Такий же процес розкладу йшов і на сході: в IX—X віках фактично відокремлюються в окремі держави Сирія, Туркестан, Афганістан.

Однак се політичне роздроблення покривалося до певної міри однаковістю культури. У всіх цих нових державах поруч ісламу, більше або менше правдивого, розвилася „арабська“ культура, письменство на арабській мові, мистецтво, — творчість об'єднана почуттям релігійної і культурної єдності — хоч би при деяких національних і культурних ворожнечах і відмінах. Політичне відолремлення вносить навіть тим більше оживлення в місцеве культурне життя. Кордова, Каїро, Дамаск, Багдад, Мерв, Балх в Туркестані стають визначними культурними центрами і між ними ідуть живі зносини. Від Атлантику до Індії арабський купець, поет, мистець, учений відчуває себе в своїй стихії. Трудно собі навіть уявити тепер, маючи перед очима сіре, скостеніле нинішнє мусульманство, — яке яскраве, буйне і головне — вільне було культурне і духовне життя в цих областях ісламу в останніх віках першого тисячоліття по Хр. Цвіла історія, географія, науки математичні, риторика і діалектика, пишались поезія, і буйно розвивалась релігійно-філософська думка. При всьому деспотизмі правління, виховані особливо в східній каліфаті, в традиціях перської держави, в сфері думки, навіть релігійної була велика толерантність.

Головною стихією в сьому культурному житті на сході, як уже сказано, була іранська, перська. Вона дала зміст сьому мусульманській формі, арабській по зверхньому вигляду, і потім пережила упадок самого арабського панування. З під арабської покривки видобулась перська літературна мова, незвичайно вироблена, вишкolenа. Воскресли старі іранські традиції в письменстві, зацвіла перська проза і поезія — найбільший перський поет Фірдусі в сам момент упадку арабського панування (при самім кінці X віка) обробляє героїчні перекази Персії в своїй Шахнаме („книга царів“ — національний епос Персії). Ще пізніше, під турецьким і монгольським пануванням розвивається

ся чудова перська лірика. Поруч інших визначних виступає ряд світової великості поетів. Омар Хейям (один з найбільш популярних на заході поетів за наших часів) Саді — найбільш популярний у Персії і прославлений завдяки Гете Гафиз.

Але вже з X віку починає заливати каліфат і несе свій культурі ослаблення й упадок хвиля турецька.

В глибині Азії турецькі орди виступають по уладку гуннської орди в VI—VII віках. Вони в тім часі доходять великої сили й могутности — з того часу заховані намогильні пам'ятки їх ханів над р. Орхопом, з VIII віку, прочитані недавно. Се найдавніші турецькі пам'ятки взагалі. Але панування їх тут не було довге: в середині тогож століття Китай взяв їх у два огні з союзними турецько-монгольськими племенами і змусив до мандрівки на захід. Приблизивши ся на границі каліфату в Туркестані й Афганістані ці Турки починають непокоїти їх своїми нападами, а заразом — як колись Славяне та Германці в Римській імперії, починають вступати до служби приймають ся радо, як дуже добрі вояки, та осаджують ся на землях каліфату для охорони. Уже в IX в. з Турків набирається гвардія каліфів, і турецькі начальники сеї гвардії скоро стають властивими хазяями каліфату. А в X віці турецькі султани захопили все в свої руки, так що каліф зівставсь тільки номінальним, релігійним головою держави, а фактично весь східній каліфат, Туркестан, Іран, Месопотамія, Сирія, Єгипет фактично опинились під турецьким пануванням.

Особливо і міцно укріпились тут потомки одного з турецьких ватажків, Сельджука, що осів ся в Бухарі, в ролі підручника і союзника каліфа в початку XI в. Протягом, сього століття його потомки поширили своє володіння в Ірані, підбили собі Арменію, Малу Азію й оселили тут турецькі орди. Приймавши іслам, в суннітській формі, вони завзято, по турецьки почали приводити до нього тутешню християнську людність, скріпили взагалі панування ісламу в каліфаті, привели до порядку його жите — взагалі до певної міри повторили ролю Арабів в сих краях.

Але арабсько-перська культура, і взагалі ніяка вища культура не мала власти над Турками. На землях каліфату

і Візантії вони ведуть далі своє кочове жите, й їх панованне було звязане з сильним упадком культурного життя, а згодом (в XIII віці) напади і спустошення Монголів підірвали його ще більше.

48. Хрестоносні походи. Латинська імперія. Світлі часи Візантії, що завдячала вона енергійним імператорам другої половини X в., скінчили ся в середині XI століття. Підіймали ся нові бурі: в оден час почав ся натиск на Візантію з полудня, від Турків-Сельджуків, що розгромили Арменію, захопили Сірію і майже всю Малу Азію, знищили візантійське військо і взяли в неволю самого імператора. І тогож самого року Нормани заволоділи останніми візантійськими землями в полудневій Італії й перенесли свої операції на Балканський півостров. Східня імперія, не вважаючи на всю енергію й здібности свого імператора, з нової династії Комненів, почула себе безсильною в сій тяжкій боротьбі. Кінець кінцем Норманам дала вона відправу з помічю Венеції — і за се заплатила великими торговельними привилеями Венецькій республіці. Але Турки присунули ся в саме сусідство Царгороду і з ними Візантія не могла собі дати ради.

Спробувавши помочи італійських міст проти Норманів, Олексій Комнен задумав звернутись до західніх володарів і за воєнними силами проти Турків. Листи, які він розсилав в сій справі, наслідком причин, про котрі буде мова низше викликали на Заході сильний рух, досить несподіваний — і не дуже бажаний для самої Візантії. Папа Урбан на соборі, скликанім в Клемоні 1095 р., оголосив хрестоносний похід для визволення Єрусалима і гробу Господнього з рук невірних і сей поклик мав величезний успіх: маса лицарства „припяла хрест“, себто заявила свою участь в поході (хто хотів іти, приймав хрест на знак своєї участі). Величезні маси ріжного неприкаяного народу, лихо узброєного і недісциплінованого, рушили в сей похід через Німеччину й Угорщину до Царгорода; по дорозі грабували, заводили бійки з людністю і здебільшого погинули дорогою. Але трохи згодом, рушили цілим рядом також більші й менші володарі і сеньори, з добре організованими полками для війни з невірними. Взяли участь в сій експедиції також торговельні італійські міста — з торговельних мотивів.

Але вони мали на меті не ратування Візантії від ворогів, а здобування собі володінь і доходів. Особливо великою небезпекою для Візантії було, що найбільш діяльну участь в сьім поході взяв оден з норманських князів Італії, Богемунд. Він заміряв повести далі пляни завоювання Візантії під покривкою сього хрестоносного походу, піднятого для ратування її від невірних. Імператорови прийшлося ужити оружних сил, щоб справити сих небезпечних союзників з Царгорода, де вони засягли, до Малої Азії. Се йому вдало ся, і небезпека сим разом обминула Царгород. Але ідея завоювання Візантії зісталась — і таки була здійснена століте пізнійше.

Переїшовши до Малої Азії, хрестоносні полки протягом двох літ тяжкої війни завоювали в Малій Азії й Сирії ріжні володіння для своїх ватажків. Їх операції улекшувала ворожнеча між Турками і Арабами — єгипетськими володарями, що тоді завоювали полудневу Сирію і Палестину. Нарешті хрестоносне військо збунтувало ся, змусило сеньорів до походу на Єрусалим, і після довгої облоги його здобуто в 1099 р. В завойованих землях організовано було чотири держави головнійших учасників походу, з єрусалимським королівством в головах. Відносини заведені феодальні, на французький взірець. Великі привілеї й володіння здобули собі за свою участь також італійські торговельні республіки Венеція і Генуя.

Сила Турків була сим разом зломана, і се дало Візантії змогу укріпити ся в Малій Азії. Але новозасновані хрестоносні держави скоро мусіли витримати тяжку боротьбу з новим натиском Турків і Арабів. Се змушувало їх раз-у-раз звертатись до помочи Заходу в імя інтересів християнства, і протягом цілого столітя все нові і нові рицарські полки спішили до них; кілька разів ходили туди і королі — англійські, французькі, німецькі. Найбільші походи, за покликом пап, під вражіннем успіхів невірних, були організовані в середині й кінці XII віку — се так званий другий і третій хрестовий похід. Але боротьба йшла невдало, християне сварили ся між собою, виступали незгідливо, і з кінцем XII в. за ними зістало ся тільки невеличке побереже в Сирії, ще на яких сто літ. Єрусалим же був страчений безповоротно.

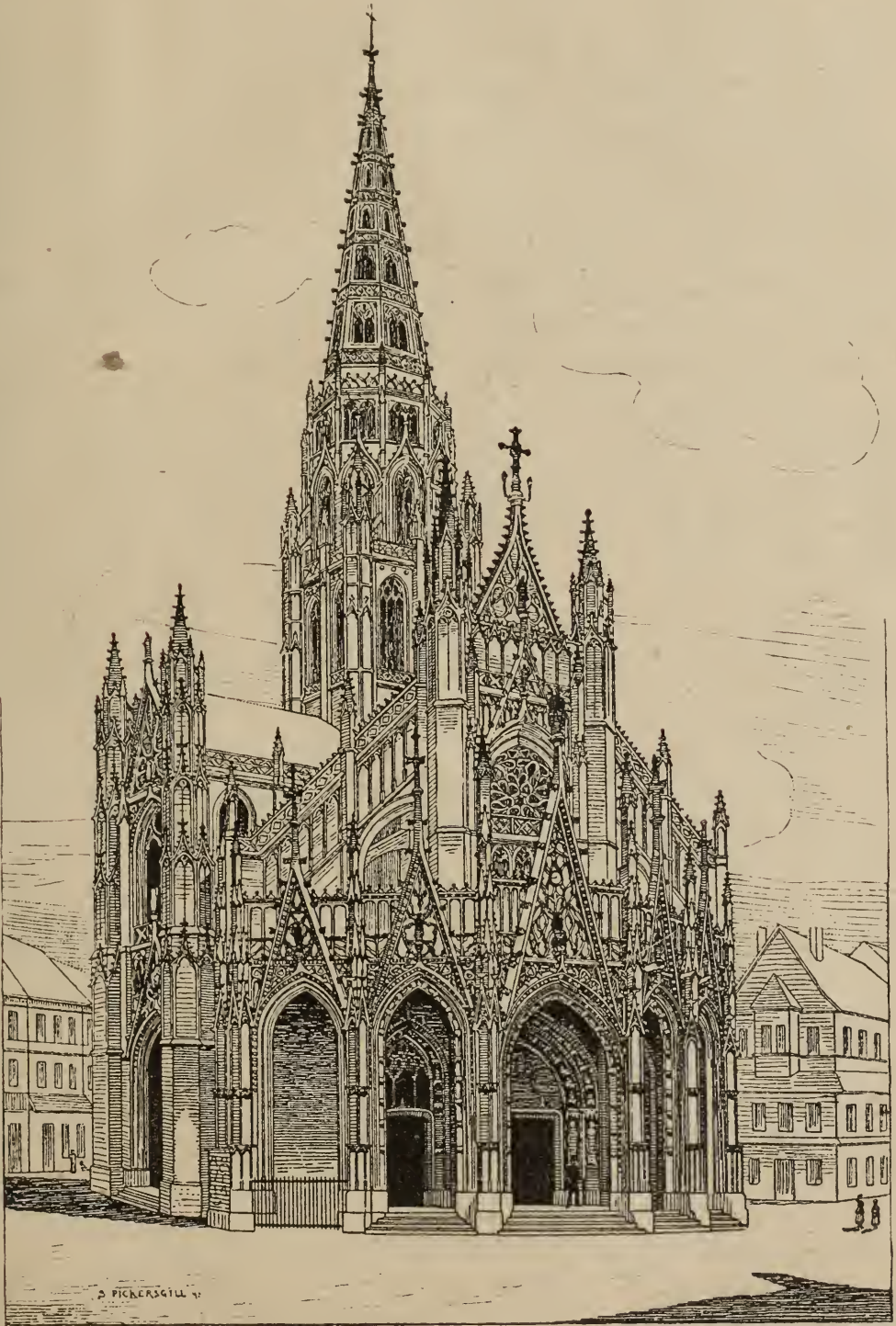
Лицарський і релігійний запал на заході за той час уже сильно простиг, і з тим більшою силою виступили наперед старі пляни завоювання Візантії, що в тім часі роздиралась династичними усобицями. Тим часом як папа закликав до нового походу, для відібрання Єрусалиму, Венецька республіка задумала скористати з візантійських усобиць, щоб заволодіти Візантією. Коли зібрались французькі й італійські лицарі, венецький дож намовив їх перед усім помогти вигнаному візантійському цісареві, що звернувся до них. Таким чином сей хрестоносний похід 1204 р. (так званий четвертий) скінчився тим, що сі хрестоносці захопили Царгород, безжалісно розграбували його і на місці Візантії заснували звою „Латинську імперію“, розділивши візантійські землі між собою, а в Царгороді посадили католицького патріярха. В руках Греків зісталися землі в Малій Азії („імперії“ Нікейська і Трапезунтська) та дещо на західнім балканським побережю.

Волгарія покористувалась тим моментом, щоб підняти ся з свого поневолення — нове (або „друге“) Болгарське царство, династії Асенів, що організувалося з кінцем XII віку, мало змогу тепер забезпечити своє існування. Скористали з цього перевороту також і Сербі: вони теж організували під той час свою національну державу, під володінням династії Неманичів, в нинішній Сербії, Черногорі і Старій Сербії.

Західнім володарям закорінитися на Балканах не вдалося, і півстоліття пізніше династія Палеологів, що правила в Малій Азії, за поміччю Генуї висадила їх з Царгорода і відновила імперію на старім корені (1261). Але се була тільки тінь колишньої імперії.

Хрестоносні походи для вирятуння Святої Землі й гробу Господнього ще організувались протягом XIII в., але вже все менше потягали лицарства і кінець кінцем без усякого результату урвались в другій половині століття, на походах організованих французьким королем Людовиком IX, що сам положив в них голову.

Організувались вони й для інших завдань, як ще побачимо низше, але не мали такого значіння в європейським життю як сі походи на схід, за Святу Землю.

33. Готичке мистецтво. Св. Марко в Руені.

49. Західня Європа в X—XII вв. Хрестоносні походи, котрі ми оглянули тут в звязку з їх з впливами на жите європейського Сходу, були характеристичним показчиком нових течій і сил західньої Європи. Не вважаючи на державне роздробленне і політичну безсильність, серед усобиць і замішань, що характеризують її з кінцем X і потім в XI столітю, в західній Європі наростали значні культурні й економічні сили, а з ними й суспільна енергія. Найтемніші часи її історії були пройдені безповоротно. Серед вічних війн і усобиць, які наповняють її політичну історію по розкладі й упадку Карлової монархії, нові течії все таки пробивали шляхи новому житю.

Політичне роздробленне і упадок були справді великі. Одиною сильною і одноцільною державою в сім часі була Англія — під данським, а потім норманським володіннем. Але вона жила своїм окремим житем, мало пливаючи на політичні відносини Європи, сливе не мішаючи ся до них. Норманське завоювання 1066 р. глибоко потрясло її внутрішні відносини, її суспільний і національний уклад, і внутрішнє формованне в нових умовах завоювання і принесеного ним французького феодалізму наповняє жите Англії в другій половині XI і потім в XII віці.

Франція була клясичним краєм феодалізму, де він розвинув ся особливо скоро, повно і широко, проточивши до решти останки старої монархії.

Королівська власть в руках останніх Каролінгів X віку упала до решти, їх володіння на останку зійшли до двох міських округів. З кінцем X в. королівський титул закріпив ся за дюком (герцоґом) паризьким, або як він називав ся — французьким, Гуго Капетом, що володів землями по середній Сені (Іль де-Франс) і по Льюарі (Орлеан). Але ся нова династія довго, протягом всього XI і навіть XII віку не мала ніякого впливу й значіння поза тісними межами свого володіння. Всю свою енергію вона звертала на те, щоб забезпечити королівську власть свому потомству, скупляла помалу поблизькі замки та боронила ся від сусідніх дюків. Тільки що з королівським титулом, а фактично сі Капетінґи зіставали ся все дюками французькими: їх королівська власть була зовсім не реальною і

вони не брали ніякої участі й ніякої ролі в голосних подіях, що наповняли жите Франції XI—XII вв.: в завоюванні Англії й південної Італії, або в хрестоносних походах. Дюки нормандський, бургундський, аквітанський, граф тулузький грали далеко голоснішу ролю в сучаснім політичнім і культурнім житю.

Піренейський півостров весь сей час зіставав ся ареною завзятої, неустанної боротьби північних християнських державок — з котрих потім виростають королівства Португалія, Кастилія й Арагон, з мавританськими державами. Перші здобутки християнських завойовників були страчені в XI в., коли на святу війну з невірними в поміч Кордовському каліфатови наплили одушевлені мусулманським завзятем дружини Альморавідів з Африки. Але в XII в. се мусулманське завзяте погасло, Кордовський каліфат розбив ся на дрібні князівства, і панованне християн почало знову поширюватись на півдні. З початком XIII в. Маврам задано рішучі удари і за ними зістало ся тільки південне побереже Іспанії (Гренада).

Італія з упадком Карлової імперії розбила ся на безконачний ряд більших і меньших політичних тіл. В південній Італії на руїнах візантійських, льонґобардських, арабських і імперських володінь кінець кінцем в середині XI в., як ми знаємо, організувало ся сильне норманське королівство — під панованнем офранцужених лицарів Нормандії. Центр півострова зайняли володіння папського престолу. Далі на північ — маса дрібних володінь ріжних графів, маркграфів і дуків, що своїм зверхником признавали королів з Карлової династії (з ріжних побічних ліній її), а властиво були самостійними володарями.

Між ними поволі завойовують собі самоуправу і самостійність міські громади — республіки. На перший плян виступають насамперед морські торговельні міста. — Венеція (ранійше залежна від східної імперії), Генуя й Піза, за ними такі подальші громади як Мілян, Фльоренція, Сіена.

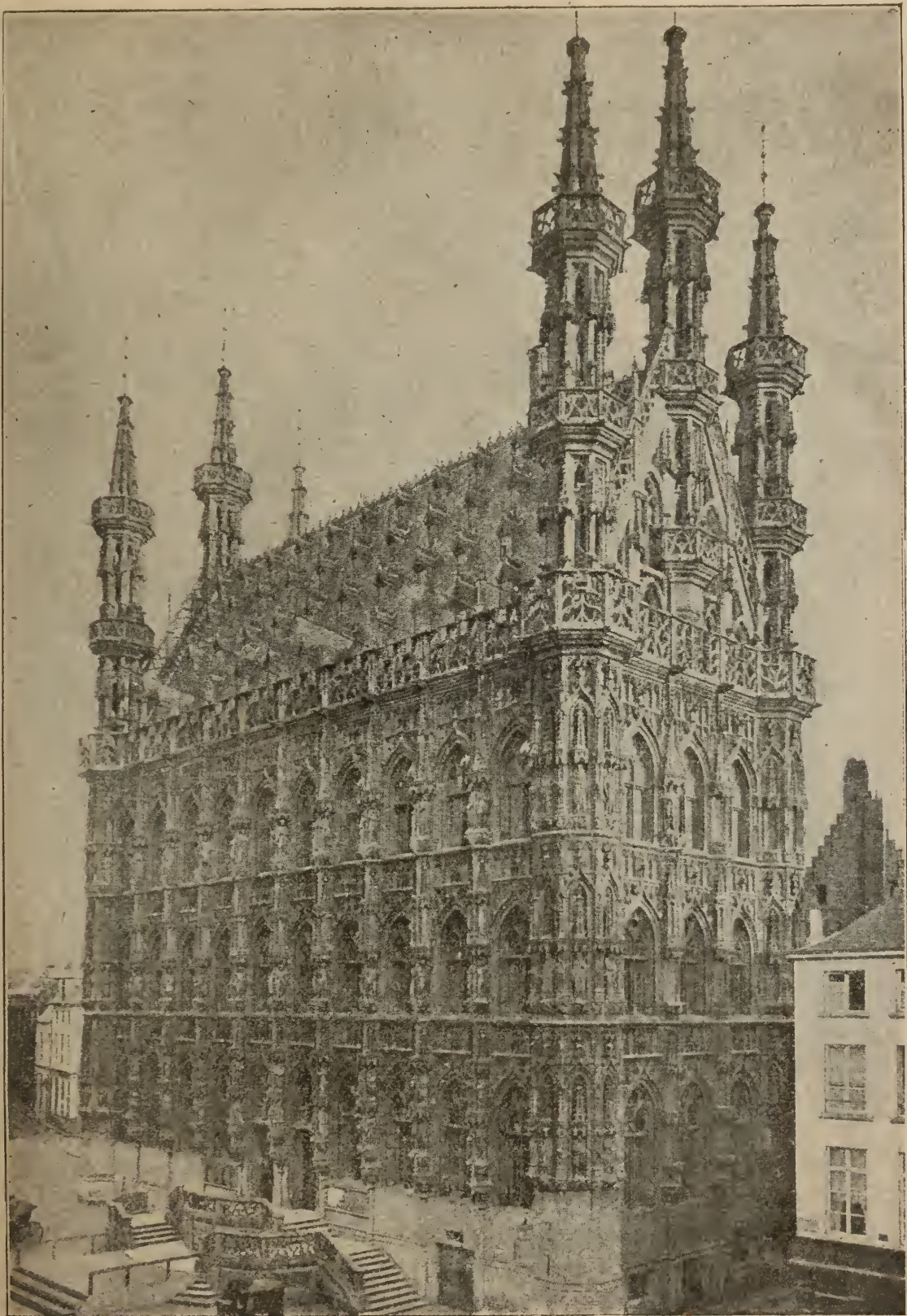
Нарешті Німеччина, відокремивши ся в середині IX в. від західної, романізованої половини Карлової монархії, розпадаєть ся в другій половині тогож століття на велике множество світських і дуровних (єпископських і монастирських) володінь. Вони залежали почасті безпосередньо від імператора (чи короля), по

частини від більших племінних князів — герцогів, що відновили ся знову з упадком Карлової системи. Були то герцоги баварський, швабський, франконський, саксонський. П'ятий був герцог льотарінгський: так прозвані були землі на правім боці Рену по імені свого володаря, Карлового внука Льотаря.

Після того як німецька лінія Каролінгів вимерла (з початком X в.), на королівство вибирали котрогось з тих герцогів. Звичайно вибирали ся вони дідично — син наступав по батьку з котроїсь герцогської лінії, поки вона не вимирала. Так протягом століття в X в. вибирали ся на королівство герцоги саксонські, потім, в XI в. герцоги франконські, в XII в. герцоги швабські, або так звані Гогенштауфени. Королівський титул приносив їм певні права зверхности — право судити князів, покликати їх в похід, і распоряджати виморочними ленами — обсаджувати їх своїми свояками і прихильниками. Се давало змогу деяким з сих королів в сприятливих обставинах, при здібностях і талані здобувати великі впливи, ставити собі великі завдання, хоч — фактичним володінням їх зіставало ся тільки їх дідичне, власне герцогство.

Такі були сі зверхні обставини, в яких розвивають ся парости нового життя.

50. Імперія і папство. Не вважаючи на короткі дні слави відновленої Карлом Вел. імперії, котрої зовсім не в силі були підтримати його безпосередні наступники, ідея ся на цілі століття запанувала над суспільністю. Ріжні політичні й церковні теорії, дуже характеристичі для середньовічної доби, звязали ся з нею й знайшли цілий ряд енергічних речників і оборонців. Після того як черга імператорів перервала ся в потомстві Карла Вел., в другій половині IX в., імператорська власть, її завдання й ідеали стають ділом німецьких королів. Починаючи з Отона Великого, що в 962 р. відновив імператорський титул, коронований папою в Римі, — імперія стає путеводною зорею кожного скільки небудь енергійного і талановитого німецького короля. Її ідеями живе сучасне громадянство, література, політика Германії, і роблять з них незвичайно ріжнородний ужиток — приводять часом до дуже несподіваних і далекосяглих виводів.

34. Ратуш в Лювені.

З одного боку понятє всесвітної, універсальної імперії, вироблене ще християнськими богословами перших віків, що бачили в старій Римській імперії політичну й суспільну форму, Провидіннем передуставлену на те, щоб у ній могло розвинути ся жите Христової церкви, надає божеське посвященне самій сій формі — імперії і власти імператора. З другого боку з нею оживають понятя повноти, необмежности й богоуставлености сеї імператорської власти, перейняті від старої імперії, ще з передхристиянських часів. Вони були розроблені і в систему зведені поколіннями старих римських юристів і тепер з них починають користувати оборонці нової імперії. За їх помічу підносять авторитет імператорської власти в Германії й Італії, в часах їх найбільшого роздроблення і упадку. Підіймають волю імператора над власть і право світське й духовне, роблять з нього не тільки сторожа інтересів церкви й віри, а і надають йому контролю над церквою, навіть її найвищим головою — папою.

З тих гасл, як сказано, робив ся ріжний ужиток. Наприклад, в імя інтересів віри підіймали ся ті хрестоносні походи на Славян, які кінець кінцем привели до кольонізації славянських земель Німцями й онімення славянської людности, й поширили володіння саксонських герцогів — дали отже наслідки властиво дуже мало звязані з інтересами віри. З другого боку права контролі й розпорядження папським престолом, присвоювані імператорами, мовляв в інтересах церкви і віри, приводили до боротьби з цісарською властю всіх, хто стояв за авторитет папського престолу і незалежність церкви. А претензії імператорів на зверхність над Італією, на всю повноту власти в відносинах до місцевих володарів і громад, обєднували в сильній опозиції против імперії папський престіл і італійські міські громади. Горнули до спілки представників нового жита і демократії з стовпами середньовічної мисли і культури під гаслом незалежности Італії від мішань до її справ німецьких королів.

Світська держава, котрою наділили папу франкські королі, потягнула за собою важні наслідки в його становищі. Римська аристократія старала ся теперь проводити на сю світську державу своїх членів, які зовсім не мали в собі нічого духовного і церковного. Їх лихе жите давало привід імператорам вмішу-

вати ся в справі папського престолу та висувати против пап авторитет собору, що мав право скидати негідних людей з папського престолу і настановляти нових. Власне з такого виступу — відставлення папи засудом сабору — почав Отон Вел. свою ролю опікуна й дозорця папського престолу. З другого боку світське володінне папи вводило його в ряди італійських володарів, звязувало його з ними певними інтересами політичними, краєвими (національними по теперішньому) против претензій імперії.

На ґрунті сих суперечностей і в боротьбі за провід, за першенство в католицькім світі, духовнім і світськім, вивязувало ся глибоке супереництво папства й імперії, що проривалось иноді в боротьбі звзятій, різкій, яка трясла всім сучасним життям, проходила як живий нерв через всякі політичні, культурні, національні питання, скрізь находячи своїх прихильників і противників.

Перша така боротьба розвинула ся в другій половині XI в., з приводу королівського права „інвеститури“ — роздавання духовних урядів. Се право для королів-імператорів мало величезне значінне, бо єпископи й абати володіли цілими малими державами. Тому можливість роздавати сі уряди своїм прихильникам по своїй волі, не питаючи ся ні папи ні духовенства, для імператора була незвичайно цінна. Але тим нарушалось церковне право, і против таких імператорських претензій, виставлених цісарем Генрихом IV. виступив великий реформатор папства і церкви Гільдебранд, потім (1073) вибраний папою під іменем Григорія VII.

Він стояв при тім, що духовні посади мусять обсаджувати ся духовенством, по церковним канонам. Щоб зробити духовенство можливо незалежним від впливів влади і громадянства, перевів постанову, що священники повині бути безженні (т. зв. целібат, безженість). А для забезпечення законного вибору пап уставив спеціальну колегію кардиналів, з духовних осіб — єпископів, священників і діаконів римської епархії, що мали вибирати папу самі, без участі світської влади. Боротьба за сі принципи потягла ся тоді пів столітя й прибирала нераз дуже різкі форми.

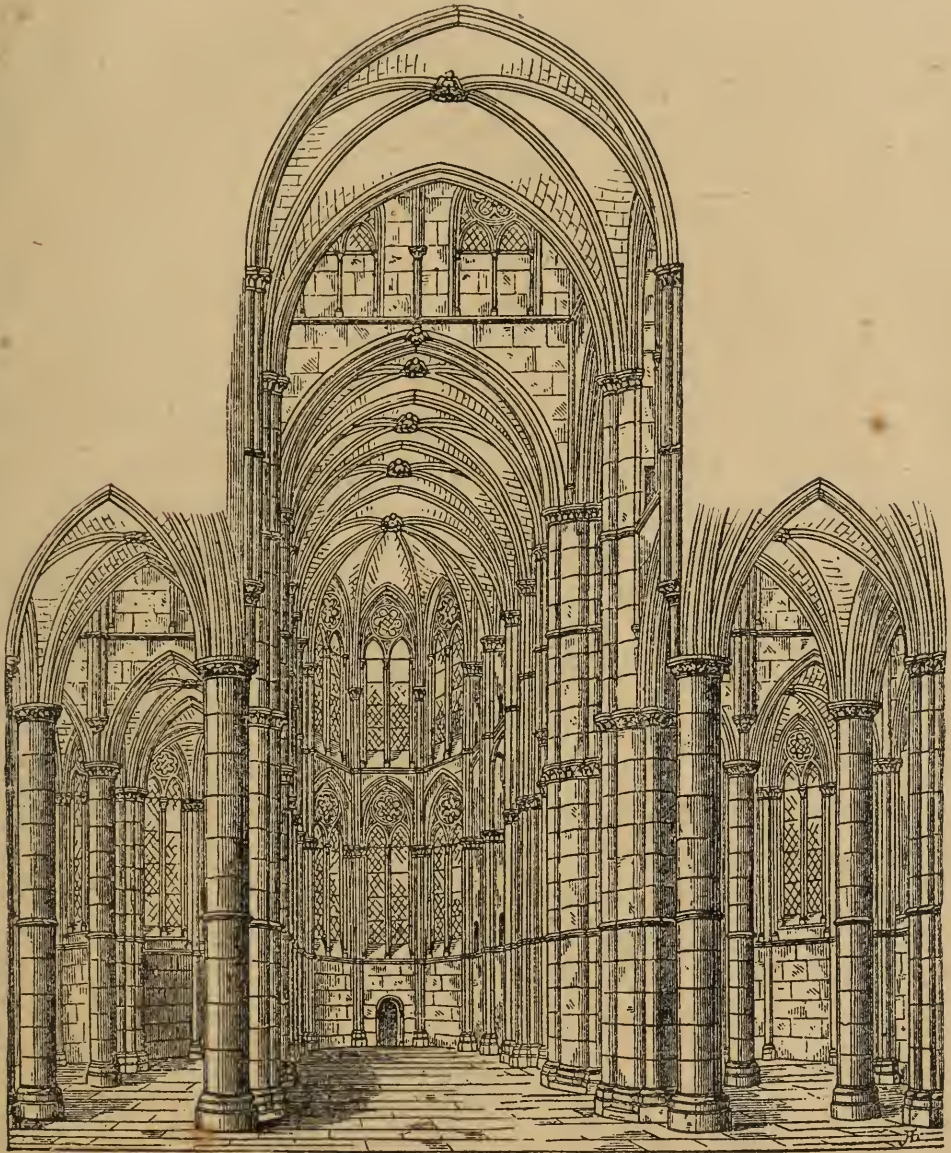
Вона поновила ся, але вже на иньшій ґрунті, в другій половині XII в, коли імператорську корону взяв Фрідріх Барбароса (з Гогенштауфенів). Він був перейнятий поняттями про виключну і універсальну ролю імператора, як джерело всякої власти. В сих поглядах його підтримували юристи новозаснованого болонського університету, на основі старого римського права доводячи, що власть імператора необмежена стоїть над законом, і воля імператора єсть закон. Виходячи з сих поглядів імператор хотів обмежити права італійських міських громад, і се викликало їх повстанне, підтримане папою. Боротьба таким чином прибрала характер війни за італійську свободу і незалежність від німецьких претензій.

Кінець кінцем імператор сю боротьбу програв, бо против нього підняв ся найсильніший з герцогів, Вельф баварський — відси пішла назва Вельфів, в італійській вимові — Гвельфів, противників імперії, тим часом як її прихильники мали назву Гібелінів. Боротьба сих напрямів довго потім ще йде на італійським ґрунті між місцевими елементами за місцеві політичні відносини.

Третя війна з папством зведена була в 1220-х р., коли папство виступило против внука Барбароси, Фрідріха II, що дістав по матери Неаполітанське королівство Норманів і сполучив його з цісарською короною і великими володіннями в Германії. Папство стояло тоді на незвичайній висоті. Блискучим представником сеї доби був папа Інокентій III на поч. XIII в. Він підіймав різні хрестоносні походи, роздавав корони, проголошував висшість папської власти над всякою иньшою властю на землі, яка від пали тільки одержує свої права — в тім числі й власть цісарська. Фрідріх II, цікавий тип сеї епохи — скептик в релігійних питаннях, прихильник арабської науки, протектор культури й письменства, при тім талановитий дипломат і правитель, був небезпечним суперником папства. Але папство кінець кінцем знищило його і вирвало від його роду Сіцилію й корону взагалі.

Воно побідило в своїй боротьбі з імперією, але надмірні претенсії, ним підняті, підтяли його авторитет, і слідом починаєть са незвичайний його упадок.

51. Лицарство. Епоха розцвіту папських впливів на громадянство й духового авторитету пап вилило ся між иньшим і в тім півторавіковім ряді хрестоносних походів, що припадає

35. Середина ґотицької церкви (Трір).

на сей час — з кінця XI до половини XIII в. Властивим ініціатором першого хрестоносного походу був Григорій VII — хоч він організував ся вже після його смерти. Папи хотіли

сими походами вирвати громадянство з атмосфери вічних війн, інтриг і насильств, що наповняли жите вищих верств в сі часи розцвіту феодалізму — поставити перед ними вищу, ідеальну мету в виді релігійної війни за визволення гробу Господнього.

Але поруч таких ідеальних мотивів лежали в тім і різні політичні завдання папства, перед котрими відступали на другий плян часом інтереси того ж визволення. Напр. хрестоносний похід був організований Інокентієм III на знищення секти Альбігойців в полудневій Франції, і залишивши справу гробу Господнього, їх винищено справді, з нечуваною нелюдськістю, з великою шкодою для культури. І коли поклики до походів знаходили сильний відгомін серед громадянства, то і тут проявляла себе не тільки власть тих релігійних ідей, до яких вони відкликали ся, але ще більше вплив иньших причин.

Походи в Святу Землю відкрили отвір тій останній хвилі германського розселення — або германського авантюризму, яке проявляло себе в норманських походах і завоюваннях X—XI вв. І серед лицарства і серед иньших верств набирало ся все більше різних елементів, які не знаходили собі місця на вітчизні, в рамках феодального устрою і клясових середньовічних організацій. Величезні маси воевничого, неспокійного елемента пішли за сі півтора століття на Схід і в иньші походи, організовані за сей час. Великі хрестоносні походи збирали тільки більші маси від часу до часу, але проповідь „святої війни“ йшла майже без перерви і ватаги хрестоносного воїнства йшли також майже безнастанно.

Кінець кінцем мета не була осягнена: всі зусилля були даремні, бо бракувало пляну, проводу, організації. Різні політичні рахунки ініціаторів і провідників часто поборювали себе посполу, навзаім: Характеристичне се було напр., коли Фрідріхови II удало ся здобути Єрусалим дипломатичними переговорами, а папа за се кинув клятву і на нього і на всю Святу Землю, тому що се зробив його ворог! Крах походів і розчарування по стількох тратах сил і енергії, викликали певну реакцію — неохоту до релігійних ідеалів, ослаблення папських впливів в громадянстві. При всім тим доба хрестоносних по-

ходів зробила великий слід, і мала величезне значіння в життю Заходу.

Сильні війни, проваджені лицарством з різних країв, перед усім багато зробили для вироблення й організації західно-європейського лицарства. Дали певні спільні основи лицарського кодексу і правил що до відносин, звичаїв, морали. Постанови Єрусалимського королівства — держави заснованої цвітом європейського лицарства, послужили взірцем і правилом для лицарського, феодального права Європи.

Сі правила влили справді певний і ідеальний зміст в жите, в поняття і погляди вищої верстви європейського громадянства, підняли її рівеня. Замилованне в грубій силі, в насильстві, в перемозі за всяку ціну заступають ся поняттями лицарської чести. Виробляють ся ідеї честних і нечестних, дозволених і недозволених способів війни. Складають ся погляди на лицарство як на службу справедливости і правди. Лицар повинен боронити слабших від насильств сильніших, міцно триматись свого слова, ні в чім не проступати ся против лицарської чести, нічого не боятись, і ні в чім не дати себе понизити. Сі поняття потім кладуть ся в основу суспільного виховання вищих громадських верств взагалі. Особливе місце при тім займає пошанованне жінки, як істоти слабшої, котрій лицар повинен служити і честь її оберігати над усе.

Найвищим висловом сього нового лицарства були духовні брацтва лицарські. Кілька таких брацтв або орденів, духовних лицарських чинів, засновано було в Палестині, для її охорони від невірних. Пізнійше на їх взірець заснували ся такі лицарські брацтва в иньших сторонах: в Іспанії для боротьби з Маврами, на балтійським побережю для боротьби з тутешніми литовськими племенами. Сі лицарі, вступаючи до брацтва, складали обітниці подібно як монахи. Але й світське лицарство вважаєть ся тепер певного рода духовним чином: воно здобуваєть ся не просто родженнем, а й посвященнем, в признане особливих заслуг, або відповідного лицарського виховання.

Школою лицарства служили двори королів і иньших значних сеньорів. Тут відбували ся лицарські гри, турніри під наглядом спеціалістів лицарських правил. Тут цвіла лицарська

ввічливість. культ дам вибранниць, котрим присвячували свою службу лицарі. Процвітала лицарська поезія і романична література, яка прославляла подвиги дійсних чи легендарних героїв лицарства, в приклад і науку молодшим поколінням. Особливо такими лицарськими дворами славилась полуднева Франція (в Франції, клясичній стороні феодалізму, культ лицарства взагалі найбільше розвинув ся).

Але піднявши так високо лицарський стан і його культуру (в дечім принаймні — бо з сими високими поняттями в одних пунктах мирила ся велика некультурність, грубість і простацтво в иньших сферах життя), хрестоносна доба викопала й могилу сьому лицарству. Далекі дороги походи вичерпали його засоби й маетки, вкинули в довги, змусили розпродувати свої права й привілегії — а з сього найбільше скористали иньші учасники хрестоносних походів: міста і міщанство.

52. Міста. Упадок старої римської імперії був упадком міст. Тільки дуже небогато з них пережили часи руїни. Варварська Європа перших віків по упадку імперії була Європою селянською і поміщицькою. Ремесло управлялось для потреб поміщицького або монастирського хозяйства, руками вивчених для того рабів або кріпаків. Торговлю привозними заграничними товарами вели мандрівні купці, що переїздили з резиденції до резиденції, а особливо приїздили на ярмарки, звязані з церковними святами. Товари їх знаходили покупців переважно в великім вищім кругу і в невеликій скількості. Грошей взагалі було дуже мало. Хозяйство було натуральне — вело ся не для збуту, а для прогодовання свого і свого двору та служби.

Але під кінець першого тисячоліття по Хр. західня Європа починає виходити з такого примітивного стану, засібність громадянства і рівень його потреб потроху підіймаєть ся. Розвиваєть ся ремесло, промисел, а з ним і торговля. Перед усім се помітно в одежі — в запотрібованню кращих матерій, убрання й узброєння гарнійшого на місце давнійшого домодільного. Тому помічаєть ся перед усім розвиток металічних і ткацьких виробів для продажі, особливо сукна. Оден такий центр сих виробів визначаєть ся в північній Італії, другий в північній Франції і Фландрії. Разом з тим розвиваєть ся й тор-

говля. Ростуть торговельні і ремісничі оселі в сусідстві деяких резиденцій, монастирів, на переїзжих шляхах, коло ярмаркових місць. Починаєть ся поділ праці, завязуєть ся грошеве господарство, обраховане на продажу, на обмін і вивіз. Зявляють ся початки купецьких і ремісничих орґанізацій (так званих гільдій, ганз, комун), за для оборони свого промислу і торгівлі від усяких перешкод.

Вони пускають для сього в оборот і збройну силу і грошеві свої засоби, які давало їм ремесло і торгівля. Володарі, сеньори, єпископи і монастирі охоче звертають ся до купецьких і ремісничих орґанізацій в своїх грошевих потребах, а мають їх часто. Особливо хрестоносні походи, спорядженне військових полків в далекий похід, перевіз і прогодованне їх вимагає великих грошей від учасників-сеньорів. Вони розпродають і заставляють маєтки, продають права і привилегії. Купецькі й ремісничі міські орґанізації за позички, за одноразові чи постійні оплати від них виторговують різні полегкості і уступки.

Міські осади, на чолі котрих стоять сі орґанізації купецькі й ремісничі дістають від сеньорів право оружноі самооборони, власного самосуду, звільняють ся за ціну певного грошевого чиншу від усяких иньших служб і обовязків на своїх панів. Вони окружають себе міцними мурами, заводять свою власну міліцію, вибирають своїх виборних старших і судів для управи і суду.

Так на місце неорґанізованих осад зявляють ся орґанізовані укріплені міста. Перші успіхи окрилюють їх все дальшими змаганнями. Добробут і безпека притягають в міські мури не тільки маси безправної людности, а й лицарські, сеньорські роди, які часто стають в перших рядах міської старшини. Міста змагають до повної незалежности від своїх давнійших сеньорів, входять в безпосередні відносини до імператора чи короля, в ряди тих сеньорій, з яких складаєть ся імперія чи королівство, та заводять своїх власних васалів обовязаних службою.

Часом при тім приходиться їм іти на оружну боротьбу з своїми сеньорами-єпископами чи королівськими намістниками.

Особливо замітна оружна боротьба міст північної Франції і Фляндрії за свої права в XII в.: їх змагання тягли ся не раз довгі літа — то перепомогала комуна і визволяла ся, то брав гору сеньор і тоді він позбавляв місто комунальних прав.

Для спільної боротьби і охорони своєї торгівлі і прав міста стали завязувати між собою союзи, що розпоряжали великими військовими і фінансовими засобами. Такий був славний союз льомбардських міст XII в., що боров ся в Фрідріхом Барбаросою. Такий був союз ренських міст і заснований пізнійше (в XIII в.) союз міст північно-німецьких, так звана Ганза.

На перше місце одначе видвигнули ся італійські міста що держали в своїх руках торгівлю з Середземним побережжям і східними краями, були також ініціаторами хрестоносних походів, брали в них дуже діяльну участь, і властиво вони й зібрали їх овочі.

Вони не тільки захопили в свої руки торгівлю зі Сходом — чого їм власне було треба, але й незвичайно поширили круг своїх володінь. Венеція і Генуя здобули цілий ряд місць на балканському, чорноморському і азійському побережжю, перетворили ся в сильні морські держави-республіки, на чолі котрих стояла міщанська, купецька аристократія.

Вони й інші італійські міські громади стали разом огнищами нового культурного життя. Піза, Фльоренція, Сіена — італійські міщанські республіки — вписують своє ім'я в історію раннього європейського відродження.

Але сей зріст торгівлі, грошових операцій, попиту на товари, на ремісничі й артистичні вироби не обмежаєть ся самими містами. Він захоплює міське життя західньої Європи взагалі, а особливо тих торговельно-промислових областей, згада них вище. і дає їм далші побудки економічного, а з тим і культурного зросту. І тут хрестоносні походи, самі будши в значній мірі виником сього першого зросту грошового господарства, приросту свободних економічних і суспільних сил, що гуртували ся в містах і шукали нового поля для своєї діяльності, — навзаєм вплинули сильно на зріст міського життя, поширення їх економічного, суспільного й культурного кругозору.

53. Селянство. Економічний зріст і розвій грошового господарства відбив ся також — хоч і не так значно, на селянській верстві, і положив початки її визволенню. Бо перша половина середніх віків була добою тяжкого закріпощення селянства.

Від старої імперії нові середньовічні держави дістали великі маси невільників і півсвобідних, закріпощених селян, так званих кольонів, що працювали по кілька день на панських ґрунтах під час оранки, полотя і жнив, були обов'язані до иньших відробітків на панських ґрунтах і підлягали у всім власти і судови свого пана. Германське завоювання ще збільшило сю верству півсвобідних. А тяжкі умови життя, як уже було згадано, заганяли в таке півсвобідне становище і маси свободної, повноправної германської людности: змушували її віддавати ся в службу і власть можнійших — панів і духовенства.

Вся отся залежна селянська людність звичайно означала ся одним іменем „вілянів“ (селян), хоч вона була дуже різно-родного походження — рабського, півсвобідного і свободного. Впливи нової християнської релігії дещо піднесли рабів морально, поліпили їх правне становище, але тим самим раби ще більше перемішували ся з давнішими свободними, закріпощеними і економічно залежними людьми, а перемішуючись переносили на них прикмети свого давнього несвобідного становища.

Найкраще становище було тих, які сиділи на чиншу (ся назва від латинського слова ценз — оплата). За своє користання землею — панською, чи такою що перейшла під панську протекцію вони платили тільки той грошовий чинш і були свободні від иньших робіт, вважали ся особисто свободними, могли по своїй волі покинути свого пана. Тяжше було становище тих, які працювали на панських ґрунтах, або платили ріжні данини з урожаю і прибутку свого господарства. Сі дуже часто звали ся рабами, „сервами“, хоч були і не рабського походження. Вони були кріпаками, не могли відійти з свого ґрунту, але й господар не міг зігнати їх з землі. Тяжко залежним також було становище безземельної челяди, що служили в дворах службою чи ремеслом. Вона не мала ніякого захисту, ніякої гарантії від самоволі свого пана, окрім „звичаю“ (що правда,

звичайно, мав досить велику моральну силу). (уд над підданими належав панови і на нього ніхто не міг дати управи. Лишалося хіба тільки тікати.

Тому коли почали рости міські громади, вони стали з незвичайною силою притягати до себе селянську людність — особливо ту, що відбивала ся від землі. Приймало ся за правило, що всякий чоловік проживши певний час в місті (напр. хоч оден день понад рік, як означувало ся часто в міських привилеях), ставав свобідним тим самим, яке б не було його давніше становище. Давнійший пан тратив всяке право до нього на завсіди, бо „повітре міста дає свободу“. Тим пояснюєть ся незвичайний зріст міст.

Але він впливав і на зміну сільських порядків і становища селян. Сильний вплив селян до міст подекуди змушував поміщиків-сеньорів давати пільги своїм селянам, щоб не лакомили ся так дуже на міське повітре. Зріст грошевого хозяйства і попит на хліборобські продукти в містах теж улекшував перехід селян на чинш.

З другого боку сей попит, ся можливість збільшити свої доходи, заохочували поміщиків до закладання нових хліборобських осель, до розширення хліборобського простору корчованнем лісів і оброблюваннем пустарищ. Щоб приманити нових осадників до сих осель, давано їм ріжні свободи на взірєць міст. В полудневій Франції вони так і звали ся „новими містами“ і на взір міст оґанізували ся. Теж саме практикувало ся в східній Німеччині, при заселенню земель на схід від Лаби і на балтійськім побережу, в відбитих від Славян краях. Тутешні володарі і сеньори (особливо саксонські) теж оґанізують села на взірєць міських громад, давали їм повну внутрішню самоуправу і самосуд, звільняють від усяких обовязків крім плати певного, на вік незмінного чиншу.

Се осадництво „на німецькім“ або „на саксонськім праві“ потім послужило взірцем і для угорських королів, польських князів, коли вони заходились заселяти свої землі по татарськім спустошенню. Воно перенесене було потім польськими панами і на Україну — хоч у формах змінених, на польськім ґрунті звироднілх, де вже вигас без останку той лібераль-

ний, визвольний дух, яким сей устрій визначав ся в початках, в своїй ідеї.

54. Середньовічна культура. Зістаєть ся ще сказати про загальний культурний добуток сеї доби. Ми знаємо вже три культурні області, чи світи середньовічної Європи — світ

36. Дерев'яне будівництво ґотицької доби (Німеччина).

геленістично-візантійський (який захоплював також і передню Азію та східньо-африканське побереже, поки їх не покрила культура арабська), світ латинсько-германський західньої Європи, і світ арабський чи арабсько-персько-мавританський, що покрив передню Азію, північну Африку й захоплював також

в часті й полудневу Європу — Іспанію і полудневу Італію. Погляньмо на них тепер по черзі.

Спадщина античної культури переходувала ся найбільш пильно і непохитно в візантійськiм світі, як то було вже одмічено. Огонь античної творчості, правда, згас і тут, але її впливи й ідеї жили. Вони були дуже сильно розмішані елементами східними, завдяки східньому сирійсько-египетському елементові, з його вавилонськими й египетськими традиціями, та впливами християнськими але і з старого жило ще багато. Візантійські книжники і літерати старанно студіювали твори старого грецького і римського письменства. Юристи збирали і толкували пам'ятки старої римського права — на сій основі й далі йшла визначна робота законодавча. Але мисль працювала найбільше над розробленням християнської догматики і моральної науки. Завзяті догматичні спори, з котрих нераз виникали страшні політичні перевороти, повстання, криваві нагінки, показують, як живо переймало ся громадянство сими ідейними шуканнями.

Цвіла релігійна поезія, проповідь. Релігійні інтереси взагалі опанували жите, відсунувши на другий плян иньші області духового життя. Церква заняла центральне місце. Маса людей виходила з життя в чернецтво, що розвинуло ся на Сході, в Єгипті особливо, а далі опанувало й Європу, проповідуючи відречення від життя й його інтересів. Науки природничі були закинені. Ослаб взагалі інтерес до реального життя й його справ. З мистецтва тримало ся на височині старих традицій особливо будівництво, також декоративна штука — мозаїка, малярство, книжна мініатюра. Високого розвитку дійшла фабрикація дорогих тканин, золотничих виробів, шкла і т. ин.

Арабська культура, як ми знаємо вже, також в значній мірі вийшла в античну спадщину. З особливою пошаною прийняла вона здобутки філософської грецької мисли і результати природничих дослідів. Сухий і раціоналістичний склад арабської мисли, в противність візантійській, звертав її увагу в бік реального знання — математики, природничих наук і медицини. З арабських рук прийняла потім сі знання західня Європа. В арабськiм перекладі, з толкованнями арабських учених —

мавританського і жидівського походження, вперше стала їй приступною філософія Арістотеля, його логіка і метафізика. З арабського був зроблений в Іспанії новий переклад Арістотеля на латинське, і він зробився потім підставою середньовічного мислення, середньовічного світогляду на Заході. Іспанія і полуднева Італія були місцями стичности західного світу з культурою арабською, полуднева Італія також і з культурою грецькою. Відти особливе значінне її в історії західної культури в другій половині середньовіччя.

Сьомий і восьмий віки, як ми вже знаємо, були найглухійшими часами з житю західної Європи. Міста — сі огнища римської культури, цілком цідуцали. Жите церковне і монастирське, що взяло на себе перехованне старої культури — огрубіло і здичіло серед неустанних усобиць германських держав. Навіть богословське знанне держалося тільки в нечисленних закутках, при головнійших єпископських катедрах, в деяких монастирях, де держалася спеціальна традиція — займатися наукою. Коли бувала потреба вийти на світ з своїми богословськими поглядами, навіть папам приходилося звинятися перед Візантіянами, що у них нема таких тонких і глибоких богословів.

Великий реформатор середньовічного життя Карло Великий звернув увагу також і на сю недостачу освіти. Він громадив звідусіль учених людей до свого двору і утворив щось в роді академії з них. Один з сих учених, англійський монах Алькуїн, організував тут і школу, на взірць йоркської. В ній учили „семи свобідних штук“, поділених на низший відділ (трівіум) з трьох наук — граматики, реторики і діалектики, і вищий (квадрівіум), з чотирьох — арифметики, геометрії, музики й астрономії (в дуже скромних розмірах). Ся двірська школа послужила потім взірцем для шкіл, які організувалися єпископами і абатами при катедральних церквах і монастирях.

Научанне мало сильно зазначений церковний характер. Учили головно красномовного викладу гадок, зручності і оборотности в релігійних диспутах, гарної латинської мови і стилю. (Латинська мова за весь середньовічний час зісталася єдиною письменною, літературною мовою на Заході, тільки в різних

„не серйозних“ родах, призначених для ширших верств — в літературі сатиричній, поетичній, народній, уживала ся народня мова). Реальних відомостей уділяло ся незвичайно мало. Та й то така школа призначена була для тісного кругу людей, які вибирали головно вищу духовну карієру.

Познаки сильнішого духового життя починають ся з XI—XII вв., разом з загальним зростом суспільних і економічних сил. Рух помічаєть ся і в сфері релігійних ідей, в боротьбі церкви з світською властью, в появі ересей, против котрих виступала правовірна церква (правда, не тільки духовними засобами, а й зброєю хрестоносців і карами інквізиції — церковного суду, що засновуєть ся з початком XIII в.). Характерні змагання до оновлення середньовічного монашества і церкви в появі жебрущих монахів, францісканів і домініканів. Духовенство не задовольало народу, відірвалось від них, потонувши в матеріяльних клопотах; жебрущі монахи складали присягу бідности й неустанної проповіді і священничої діяльності між народом. Завдяки тому справді стали незвичайно популярні: число їх зростає під кінець XIII в. на сотні тисяч.

Огнищами світської культури стають міста. Прикрашенне міста розкішними будинками — катедральною церквою, палатою міської ради і т. ин., і всякими творами мистецтва стає пунктом чести для міської громади і її аристократичних родів. Будівництво розвиваєть ся назвичайно, архітектура виходить на велику висоту. В хрестоносну епоху вона переходить з рук духовенства в руки світських товариств камінярських (мулярських). З романського стилю, опертого на римських традиціях, розвиваєть ся новий готицький стиль, вповні оригінальний, високої артистичної вартости.

Починаєть ся він з північної Франції в XII в. і найвищого розцвіту доходить у Франції ж, що зістаєть ся класичною країною готики. В XIII віці поширюєть ся в Італії, Іспанії і особливо в Німеччині в XIV—XV вв. Приймавши від романського стилю схему церковної базіліки, він дає йому зовсім новий вигляд за помічю стрільчатої (гостроверхої) арки: ся гостроверха арка змінє пропорції будови, вигоняючи її в гору й надає їй зовсім нового характеру. Бічні підпори, широко

уживані. дають змоги робити в мурах великі отвори, великі вікна, які змінюють зовсім внутрішній вигляд церкви. В зв'язку з сим розвивається новий вид декорації, характеристичний для цього стилю — малярство зі шкла. Використовуючи свободні площі мурів для величезних вікон, будівничий заповняє їх композиціями (фігурами і сценами), зложеними з кусників шкла різного кольору, вправленого в металічні рамці. Широко вживається з початку як декоративна штука, також скульптура і ще трохи пізнійше — малярство фрескове, настінне. Геніяльний фльорентийський архітектор-скульптор і маляр Джото відкриває собою нову епоху в малярстві в початках XIV в.

Хрестоносна епоха широко розсунувши рамки середньовічного світогляду, зробила переворот і в шкільній науці. В XII віці зав'язують ся нові школи вищого спеціального типу, зав'язки пізніших університетів, Особливо славила ся юридична школа Больонії, медична школа в Салерні (в полудневій Італії), школа філософії і богословія в Парижі. В 1200 р. паризька школа, т. зв. Сорбонна, дістає свою університетську організацію, яка стала взірцем для інших університетів. Вона стає огнищем схолястичного богословія, що розвивається на підставах аристотелевої філософії. Оперта на ній система Томи Аквінського, богослова середини XIII в., від того часу стає підставою науки католицької церкви. Натомість вихованець оксфордського університету Рожер Бекон в тім же часі кладе підстави досвідного, природного звання.

Лицарська поезія і проза дають зав'язки нової, світської поезії на народній мові. Огнищем її була особливо полуднева Франція. Але найбільший поет — що стоїть уже на порозі нової доби, хоч весь живе ще в середньовічних поняттях (він виступає горячим прихильником ідей імперії против папства) з'являється в північній Італії. Се Данте, Фльорентинець-вигнанець, що писав при кінці XIII і в початках XIV в.

Західноєвропейська культура виходила з своєї середньовічної темноти. Се було тим важнійше, що в тім часі догорали вже огнища старої греко-римської культури на Сході в Візантії, згаснюючи під новим потоком середньоазійських орд.

Перегляд подій (так звана сінхроністично-хронологічна таблиця¹).

Єгипет	Месопотамія і сусідні краї (передня Азія)	Індоевропейські племена	Краї китайської культури
<p>Середина IV тисячліття перед Хр. Об'єднання Єгипту в одну державу (часи "фараона Менеса")</p> <p>Коло 2800 р. IV династія, фараони великих пірамід Хуфу, Хафрі і Менкавра</p>	<p>Найстарші звістки з історії Сумера</p> <p>Коло 3000 р. пам'ятки Урніни патесі Шірпурли</p> <p>Коло 2700 р. Сумеро-акадське царство Саргона і Нарамсіна. В передній Азії патиск Сежітів Аморей (Амурру)</p> <p>Часи патесі Іудея (Шірпурла)</p> <p>Царі урські. Часи царя Дунії (XXIV вік)</p> <p>Рання єгійська культура</p> <p>Коло 2300. Упадок Сумеро-акадського царства. Еламські царі підбивають краї Сумера і Акада</p>	<p>Початки індоєвропейського розселення</p>	<p>2800—2200 початки китайської культури по китайським поглядам ("часи п'яти імператорів")</p>
<p>Коло 2500 р. упадок власти фараонів (від VI династії)</p>	<p>Перше Вавилонське царство. Вавилон важним центром.</p>		<p>2205—1766 перша династія. Ся в Китаю, епоха імп. Яо і Шунь (пів-легендарна)</p>
<p>Коло 2200 р. відродження держави, Тесанське або Середнє царство</p> <p>Коло 2000 р. XII династія, розквіт Середнього царства, 2000—1800 прибл.</p> <p>Коло 1800—1600 (1580), панованне Гіксосів. Ізраїль в Єгипті</p> <p>Початок Нового царства (1580)</p> <p>1550—1400 Тутмесі і Аменхотепи, епоха великих походів, панованне Єгиптян в Сирії</p>	<p>Коло 1700. Упадок Вавилонського царства. Хети</p> <p>Коло 1500 Ізраїль прибиваєт ся до Ханаану</p>	<p>Арійці пробивають ся до Пенджаба. Доба старих Вед</p> <p>Рух Індоевропейців в Передній Азії. Розселення Арійців в Пенджабі</p>	<p>1766—1122 друга дин. Шань в Китаю</p>

1380—1360 релігійна реформа Аменхотеп IV, замішання 1350—1200 XIX і XX династія, Рамсесі, останній розвій воєнної енергії Єгипет. царства. Морські народи нападають на Єгипет і сирійське побережжя

1100—950 розклад і упадок Єгипту

Коло 740 фараон з Началу (Нубія) підбиває Єгипет

670 Асархадон цар асирійський підбив Єгипет

Коло 1400 диньомачичка кореспондентія Амарні. Царство Мітанні в півн. Месопотамії 1400—1200 велика держава Хетів. Коло 1300 перше Асирійське царство Коло 1200 упадок Хетів

Коло 1100 другий період асирійських завойовань

1000 Правління царя Давида в Ізраїлі. Розцвіт фінікійської торг.

970—933 цар Соломон

900—700 держава Урарту (Ванське царство) в Арменії й Ірузії

880—650 третя епоха асирійської могутності (Асур-насірпал — Асурбанипал)

860-і рр. доба пророка ізраїльського Ілії

763—722 замішання в Асирії. боротьба царів з духовенством

722 Саргон разгромив Хетів і Ізраїльців. Пророк Ісайя

689 зруйнов. Вавилону Асиріян. 678 Асирія опановує сирійське

побережжя; зруйнованне Сідона

1400—1200 руїна егейської культури: мб. від нападів Греків (Ахейців). Філістимляне в Палестині

Арійці пробивають ся до Іанга; старші спомини Магабгарати, "Троянська війна"

Доряне підбивають

Цельононес

Розвій брахманства й кастов. устрою в Індії

"Гомерова доба" (Іліада)

Перші звістки про Мідян: Асирія підбив.

"Мадаів" (кн. IX в.)

753 "початок Риму"

Мілетська колонізація і Скити на Чорнім морі.

Нападл Кімерійців в Мал. Азії

Доба Одисеї і поем Гезіода

Держава Гуннів в Середній Азії

1122 початок третьої дин. Чжоу в Китаю, початки китайських впливів в Корей й Індокитаю по китайським відомостям

¹⁾ Треба мати на увазі, що події III тисячліття перед Христом, не кажучи вже за попереднє, означають ся тільки приближно, і вагання на кілька століть стіраються ся дуже часто; наприклад епоху великих пірамід декотрі вважають значно старшою, добу Урніни або Іудеа також, і відповидно до того пересувають і інші події. Досить певною стає хронологія Єгипту й Передньої Азії в середини II тисячліття, значно пізнійше в Китаю, але особливо хитка вона, навіть в часах християнської ери, в Індії.

Римський світ	Грецький світ	Передня Азія і Африка	Азія східна і полуднева
<p>„Реформи Сервія Тулія“, перед- оставнього царя (лейендарного), що правив в 576 - 534 рр. по рим. рахунок</p>	<p>Старша грецька лірика (Калін, Терпандр, Архілох) Засноване Ольбії коло 650 р.</p> <p>620 перша запись права в Аге- нах — „закони Дракона“. Розцвіт грецької лірики (Тіртей, Теолнід, Сольон, Алькей, Сапфо)</p> <p>594 законодавство Сольона в Атенах</p> <p>585 сатиніне сонця вираховане Талесом</p> <p>560—527 правління Пізістрата в Атенах</p> <p>Молодші лірики Анакреон, Сі- монід</p>	<p>664—610 фараон Пса- метіх, визволенне Єгипту (в 640-х рр.) 634—585 медійська державна Кіаксара (Кува- кшатра). Заратустра (660—583 по його жи- ттям) 623 реформи царя Йо- сії в Юдеї, зібране книг св. письма, пророк Єре- мія 610—594 фараон Не- хао, великі морські по- дорожи 607 зруйноване Ні- невії Мідянами 597 і 586 зруйноване Єрусалима. Жиди в Ва- вилон. неволі. Боротьба Мідян з Мідянами 558—529 правління Кіра у Персів 538 кінець. Вавилон- ського царства, визво- лення Жидів</p> <p>525 похід Камбіза на Єгипет</p>	<p>670 початок історії Японії по японським по- глядам Відомости Арістея про караванну дорогу з Чор- номора до середньої Азії</p> <p>Ляо-цзи, род. 604 р.</p> <p>Нагалутта, творець джайнської науки, ум. 527 р., як рахують</p> <p>Сіддхарта (Будда), 555—477</p>

- 510 початок республіканського правління в Римі по римським рахункам
- 475 Герон іракузький погромив Етрусків на морі
- 451—0 списанне права в Римі
- 390 напад Італів на Рим
- 367 плебейв допущено до консуляту
- 340—338 Римляне знищили латинський союз
- 522—485 панованне Дарія у Персів; походи на Скітів і на Грецію
- 458—444 реформи Ездри й Неемії, остання організація духовенства в Ізраїлі
- 388 замирене Г'реків з Персами
- 510 Прогнанне Гілія Пізістратового сина з Атен
- 509 реформи Клейстена
- 509 повстанне іонських міст в Малій Азії
- 490 греко-перські війни, битва під Маратоном
- 480 похід Ксеркса
- 479 морський союз. Доба Есхіля й Піндара
- 454 перенесенне союзнаї каси до Атен
- 445—429 правління Перікла Доба Софокля, Геродота, Фідія
- 431—404 Пеллопонеська війна. Доба Евріпіда, Арістофана, Тукідіда, Сократа (жив в рр. 459—399)
- 377 відновленне морського союзу Атенами
- 371—362 погром Спарти Тебанцями
- 359—336 панованне Филипа македонського
- 347 смерть Плятона (427—347), доба Праксітеля, Апелеса, Лізіпа.
- 338 битва при Хероней, Филип паном Греції
- 336—323 панованне Олександра Великого
- 322 смерть Арістотеля (384—322) і Демостена. Початок Етолійської федерації
- Зріст держави Мачала в північ. Індії (коло 500 р.)
Кунфу-цзя, 551—497
- Держава Чандратути (днн. Маурія) в півн. Індії (317—184)

Професор
Stefan Kulinshuk

Римський світ	Грецький світ	Передня Азія і Африка	Азія східня і полуднева
300 повна рівноправність племін	301 монархія Олександра розпадає ся. Доба філософів Зенона (342—270) й Епікура (342—260)		Мен-ко або Мен-ци (Менцус), творець конфуціанства, проповідник гуманности
280—270 Римляне підбивають полудневу Італію	280 заснованне Ахейської федерації. Галі через Грецію йдуть до Малої Азії	250 початок Партеського (Парфянського) царства	269—232 цар Асока з дин. Маурія, протектор буддїства
264—241 перша війна Риму з Картагенною („дунійська“)	245 і 219 проби соціальних реформ в Спарті (царів Аїса і Клеомена)		к. 250 буддїський собор в Патлі 249—206 династія Цінь в Китаю
237—229 Гамількар в Іспанії	220—217 війна між союзами Ахейським і Етолійським		246—221 нове об'єднанне Китаю. Великий мур
218—201 друга Пунійська війна			213 спаленне книг за імн. Ші-Хуан-ді
211 Римляне в союзі з Етолійцями, мішають ся в грецькі справи	200—196 Рим погромив Македонію й проголошує свободу Греції від неї	192—190 Римляне погромили Антіоха сїрійського 167—142 Макабеї визволюють Юдею від власти сїрійських царів	206 початок лян. Гань (до 8 р. по Хр.) розвиток китайської культури Грецько-бактрійська держава на пограниччях Індії й Афганістану приблизно 180—150
200—197 римська окупація Іспанії			

149—6 третя Пунійська війна, зруйнованне Картагени
 143—133 Нуманційська війна, докінчене окупації Іспанії Римом
 133—121 соціальні реформи Гракхів

118 римська провінція в південній Італії

113 напик Іерманців (Цімбрів і Тевтолів) на Італію й Італію

104—102 військові реформи Марія

90—88 повстання союзників, боротьба за рівноправність

88—82 перша внутрішня війна (Марій і Суля)

73—71 повстання невільників (Спартак)

60 триумвірат Помпея, Цезаря й Краса

58—52 Цезар підбиває решту Італії

45—44 панованне Цезаря убито 44 р.)

43 другий триумвірат, погром республиканського війська (42), початки окупації Британії

33 перед Хр.—14 по Хр. панованне Октавіана

146 Греція обернена в римську провінцію Ахайю. „Всесвітня історія. Полібія

Чорноморські колонії (Херсонес і ин.), піддають ся під опіку Мітрідата понтійського

87 повстання Греції в союзі з Мітрідатом; Суля грабує Агени

150—140 Мітрідат I Аршакід цар Партів підбиває Арменію, Вавилон руйнує Ваврїю

131 Перфамське царство повернене в римську провінцію Азію

120—63 Мітрідат VI Вел. понтійський; розцвіт Понтійської держави

94—56 Тігран Вел. цар армянський

67—2 побіди Помпея в Малій Азії, кінець держави Селевкідів
 53 Парти погромили Краса

47 Цезар знищив Понтійську державу

39—8 побіди Римлян над Партами, унадок їх

30 Єгипет римською провінцією

25—21 молодша династія Гань в Китаю

Римський світ	Грецький світ і християнство	Передня Азія і Африка	Азія східна і полуднева
<p>Х р и с т и я н с ь к а е р а (Р о ж д е с т в о Х р и с т о в е)</p> <p>9 по Хр. Германці погромили Римлян в Тевтобурзькій битві</p> <p>98—117 панування Траяна, завоювання Дакії</p> <p>138—161 Антонін Пій, золоті часи імперії</p> <p>161—180 імн. Марк Аврелій, Маркоманські війни</p> <p>211 Рим доходить крайніх границь своїх володінь на півночі, в Скитії</p> <p>212 надання римського горожанства всім свободним за імп. Каракалі</p>	<p>Грецький світ і християнство</p> <p>52 проповідь ап. Павла в Атонах</p> <p>64 пожежа Рима, нагінка на християн в Римі</p> <p>Перший звісний „канон“ християнського св. письма коло р. 180</p> <p>Пильопін, творець неоплатонізму</p> <p>205—270</p> <p>251 велика нагінка на християн за імп. Деція</p>	<p>Передня Азія і Африка</p> <p>Аксумське царство на горішнім Нілі.</p> <p>70 зруйнованне Єрусалима</p> <p>Налиск Партів на Римську державу</p> <p>227 початок Новоперської держави Сасанідів, погром і кінець Партської держави (226)</p> <p>242—272 Салор I, цар перський. Мані й поч. маніхейства.</p> <p>260 великий погром Римлян Персами</p>	<p>Азія східна і полуднева</p> <p>Держава Індоскітів в півн. Індії і Афганістані</p> <p>61 китайське посольство до Індії по буддйські книги</p> <p>72 похід Бань-чао на захід</p> <p>Коло 100 правління Канішки, царя Індоскітів, протектора буддизму</p> <p>220—280 великі замішання в Китаю; доба національних героїв звеличаних пізнішою літературою</p> <p>265—420 дин. Цзінь, політичне роздроблення Китаю</p>

- 284—305 імп. Діоклетіан, реформа імперії
- 306—337 панованне Константина Вед.
- 341—383 проповідь Ульфїлі у Іо-
тїв, його переклад біблії
- 395 смерть Теодосія Вел., розділ імперії
- 410 Аларіх король вестготський здобуває Рим
- 414 Вестготи осідають в Іспанії
- 449 традиц. дата германської оку-
пації Британії (саксонські дружини Іенїста й Горзи, Юли)
- 451 велика битва з Гуннами на Ка-
палюньських полях
- 455 Вандали Іензеріха грабують Рим
- 476 кінець Західньої імперії
- 477 Сакси осідають в Британії (Суссеке)
- 481—511 Кльодвіг король Фран-
ків, 486 його перемога над римським
намістником Сіагрієм
- 298 Арменія й Месо-
потамія вертають до Риму
після погрому Персів імп.
Галерієм
- 310—379 Салор II, роз-
вій Зороастрової релігії,
редакція Авести
- 363 погром імпер. Ю-
ліана під Клезіфонтом, Ме-
сопотамія страчена для
Риму
- 313 мілянський едікт
- 325 перший вселенський собор в
Нікеї (проти арианства)
- 360 канон св. письма Анастасія
александрійського
- 370-і рр. Гунни в Європі
- 378 битва під Адріанополем, по-
хід Іотів на захід
- 381 другий всел. собор, в Цар-
городі
- Іоан Золотоустий 344—407
- 431 третій всел. собор. в Ефесі,
проти Несторія
- 433—453 палованне Атілі
- 451 4-й всел. собор в Халькедоні,
проти монофізитів
- 405 китайські буддисти
шукають буддійських книг
в Індії. Початок студій
китайської мови й літера-
тури в Японії
- 439—534 татарська ди-
настія Бей-Вей в Китаю,
широкі зносини з Си-
біром
- Творчість Калідаси ве-
ликого індійського поета
(час доклада невідомий)

Західня Європа	Східня Європа	Передня Азія і Африка	Азія східня і полуднева
<p>488 Теодоріх король Остготів всту- пає до Італії</p> <p>507 Клодвіг витис Вестготів в Франції</p> <p>520 Антії осідають в Британії (кор. Англія)</p> <p>535—555 Велізарій і Нарзес під- бивають Італію</p> <p>568 Льонтобарди в Італії</p> <p>590—614 папа Григорій Вел., па- вернення на католицтво Візіготів і Англьо-Саксів</p>	<p>527—565 панованне Юстиніана</p> <p>610—641 Цісар Гераклій, побіди над Персами 623—8</p> <p>Держава Само у зах. Словян коло 622—41</p> <p>Розвій словянської кольонізації на Балканах (пізн. Болгарів і Сербів).</p> <p>643 посольство піс. Теодосія до китайського імператора</p> <p>692 грульський (7) собор — кодї- фікація канонічного права</p>	<p>483 - 4 несторіанство офіціально проголошуєть ся в Персії</p> <p>490 цар Канад пер- ський підтримує пропо- відь Маздака</p> <p>531—579 Хозрой Стра- ведливий цар перський</p> <p>534 Велізарій підбиває Вандалів</p> <p>Магомел, 571—632</p> <p>613—4 Хозрой II під- биває Сірію, Палестину, Єгипет</p> <p>622 утеча Магомеда до Мекки (педжра)</p> <p>634—644 калїф Омар, 637 підбуває Персію, 639—641 Єгипет</p> <p>661 халїфат Омайядів в Дамаску</p>	<p>552 буддїзм в Японії</p> <p>581—604 імп. Вен-ді в Китаю, реформи, проба заведення кастрового у- строю</p> <p>618 почат. дин. Тан в Китаї, паує в 618--907, апогей держави, розцвіт китай. поезії</p> <p>634 посол. до кит. імпе- ратора з Тібету</p> <p>636 проповідь несторіан в Китаю</p> <p>645—654 правл. Ко- току в Японії, сол. ре- форми Тайкка, початки феодалізму, вищі школи китайських студій в Японії</p>
<p>664 англійська церква признає власць папи</p> <p>687 поч. пановання Каролінгів: Піппін стає майордомом всіх франк- ських володінь</p>			

714—741 володіння Карла Мартеля
 732 битва Карла з Арабами між Туром і Пуалє
 751 Піпін Короткий коронований королем
 755 смерть Боніфація проповідника римського католицтва серед германців
 768—814 панування Карла Вел.
 774 кінець льонобардського королівства Італії
 774—804 Карло Вел. підбиває Саксів
 778 іспанський похід, заснування іспанської марки
 800 проголошення Карла Вел. імператором
 802—839 Екберт, король Весека, в 8:0-х рр. об'єднує англійсько-саксонські володіння в Британії
 843 верденська угода, розділ Карлової монархії

717—741 піс. Лев Ісаврянин

711 битва під Хересом, Араби підбивають Іспанію
 750 вимордовані Омайядів, початок Багдадського каліфату Абасдів
 756 відокремлення Іспанії

787 8-й собор, протиг іконоборства. Карло підбиває Аварів і полабських Славян і засновує марки на сході

803 і 812 умови схід. імперії з Карлом, розмежування володінь, Початки Моравської держави (кн. Моймір)

830 посольство Русь до східного цісаря

840—890 Святополк моравський

842 кінець іконоборства, релігійна згода в Візантії

845 охрещення західних чеських племен

864 св. Кирил хрестить кн. болгарського Бориса. Перше хрещення Русь (між 860 і 866)

712—720 Кодзюкі і Ніхонші, найдавніші японські літоп. і літературні пам'ятки

774 доба Кободаші в Японії

781 кінець Янь-Яня, соціального реформатора Китаю, упадок держави

827 Араби в Сіцилії

842 упадок держави Ту-фань в Тибеті

867—903 перська держава Саффаридів

Західня Європа	Східня Європа	Передня Азія і Африка	Азія східня і погуднева
867 перший конфлікт східної і західної церкви (собор против філіоуе)	867 поч. македонської дин. в Візанті		
887 кінець Каролінгів у Франції	885 смерть Методія 886—912 цїсар Лев Мудрий 890—1 рр. Угри переходять на Дунай, 906 зруйнували Моравську державу		
911 кінець Каролінгів в Німеччині. Норманське князівство в півн. Франції. Напади Угрів на Німеччині.	890—927 Симеон цар болгарський 895 чеські князі признають власть німецького короля 907—911 походи і умови Руси з Візантією	892—907 саманід Ізмаїл емір бухарський поширює володіння до Байдалу й індійських границь. Розцвіт нової перської літератури 929 Абдерахман кордовський приймає титул каліфа	907 тунгузька держава Кі-даль в басейні Амура 907—960 усобиці в Китаю, часи десяти держав. Великі усобиці в Японії, розвій воєнної верстви 960—1127 дин. Сун в Китаю
937—973 Отон Вел. в Німеччині 962 коронація Отона, відновлення цїсарства	кн. Ольга кївська, її хрещення коло р. 957 963—969 цїсар Никифор Фока, зміцненне Візантії 968 охрещенне Польщі 969—976 цїсар Іоан Цїмісій, боротьба за Болгарію	932—1055 перська держава Буїдів (Бовейхїдів) в зах. Ірані в Байтаді 943—5 похід Русів на уста Кури (Кавказ) 969 відокремл. Єгипту в днн. Фатїмїдів (від 973 „каліфів“ Єгипту)	962—1187 держава Іазневїдів в Афганїстані й півн. Індії
976 Бабенберти дістали австрійську марку 987 Луїо Капет французьким королем	979—1015 Володимир Вел. 988—9 охрещенне Руси 992—1025 Болеслав Хороборий польський		990 держава Тангутів в Тїбетї

- 1014—35 Канут Вел. сполучає Англію й Норвегію з Данією
- 1054 розділ Західньої й Східньої церкви
- 1059—76 реформи римської церкви
- 1066 битва під Гастінгс, Нормани підбивають Англію
- 1071 Нормани здобули Барі—кінець візант. володіння в південній Італії
- 1073—85 папа Григорій VII
- 995 об'єднання чеських земель (Болеслав чеський)
- 999 зорганізов. польської церкви
- 1000 коронування Стефана, початок угорського королівства і церкви
- 1018 Візантія підбила Болгарію
- 1018—54 Ярослав кийвський
- 1034—40 замішання й упадок Польської держави
- 1035—55 Брегислав (Брячислав) чеський, прилучення Моравії й Польщі
- 1075 початок дин. Комненів в Візантії
- 1058—1080 Болеслав Сміливий польський, зміцненне польської держави
- 1079 убиство краківс. біскупа Станіслава королем, упадок корол. влади
- 1081—1118 імц. Алексій Компен
- 1086 Вратислав чеський дістав королів. титул від Генріха IV
- 1091 Хорватію прилучено до Угорщини
- 1095—1114 Кольман угорський, Угорщина виходить з-під зверхности імперії
- 996—1011 Шах-наме Фірдовсія
- 999 кінець держави Саманідів, поділеної між Газневідами і туркестан. ілек-ханами
- 998—1030 Махмуд Газневід розціг держави Газневідів
- 1035—63 Тогруль-бек засновує велику державу сельджуцьку, підбив. держави Буїдів і Газневідів (1040), 1055 здобув Бат-данд
- 1063—72 Алп-Арслан султан Сельджуків підбив. Арменію і малоазійські землі
- 1072—92 Мелік шах, верх могутности Сельджуків, правління Нізам-оль-молька
- 1086 Альморавіди в Іспанії
- 1089—1125 Давид відновитель цар грузин.
- 1097—1157 Сінджар останній велик. султан Сельджуків (схід. Іран). Замішання в зах. Ірані

Західня Європа	Східня Європа	Передня Азія і Африка	Азія східня і полуднева
<p>1122 конкордаг в Воржї, кінець боротьби за інвеституру</p> <p>1134 Альбрехт Медвідь дістав Бранденбурську марку.</p> <p>1139 початок португальського королівства</p> <p>1147—9 2-й хрестовий похід</p> <p>1152—90 ціс. Фрідріх Барбароса</p> <p>1154—89 Генріх II англійський сполучив Англію з Нормандією й пол. Францією (дин. Плантагенетів)</p> <p>1156 поч. Австрійського герцогства</p> <p>1159—81 папа Олександр III, друга боротьба з імперією</p> <p>1164—70 боротьба короля з церквою в Англії</p> <p>1166 союз Льомбардських міст, битва під Леньяно, перемога союзу міст і папи над цїсарем</p>	<p>1104 прилученне Дальмації до Угорщини</p> <p>1107—9 усобиці в Чехії, її упадок</p> <p>1125 смерть Мономаха, упадок гетемонії кїївських князїв</p> <p>1143—80 імл. Мануїл</p> <p>1158—95 Стефан Неманя, початки Сербської держави</p> <p>1169 зруйнованне Кїїва з волї Андрія суздальського. Пелемонія півночі</p>	<p>1099 єрусалимське королів. в Палестинї</p> <p>1111 Альморавід Юсуф обєднує мусул. володїння Іспанїї</p> <p>1123 смерть Омара Хейяма, великого перського лірика</p> <p>1163—1200 Шіхабедін Магомет, аногей держави І урїдів в схід. Іранї</p> <p>1171 Саладїн заволодїв Єгиптом (династія Бюїдїв)</p>	<p>1125 Нью-чі або Джурджеї опановують північний Кїтай</p> <p>1127—1280 дин. Суп в полудневїм Китаю, розцвіт письменства й мистецтва, упадок державної енергїї</p> <p>1130—1200 Ужоу-пзі, неоконфуціанство реформоване під впливами буддїзму</p> <p>Єсугай обєднує монгольські племена (ум. 1175)</p>

ЗМІСТ.

Найстарші культури світу с. 3—37	
1. Всесвітня історія й її завдання	3
2. Початки єгипетської і вавилонської культури	6
3. Єгипет в перші тисячоліття його історії	12
4. Великий рух народів на початку передостаннього тисячоліття перед Христом. Індоевропейське розселення	17
5. Нове єгипетське царство. Асірія	19
6. Сірія, Ізраїль, Фінікія	22
7. Останній розцвіт і упадок Асірії	25
8. Індія	27
9. Буддизм	30
10. Китай	33
Античний світ 38—105	
11. Єгетейська доба і грегьке розселення	38
12. Греція в перших віках по розселенні. Гегемонія Спарты	41
13. Громадське і культурне жите Греків в VII—VI віках	45
14. Аттика й Атени. Демократичні реформи	49
15. Мідяне і Перси. Перська держава і грецько-перські війни	51
16. Золотий вік Атен	54
17. Упадок Греції	59
18. Македонська гегемонія: монархія Александра Великого	62
19. Геленістична доба	65
20. Стара Італія й її народи	69
21. Історія Риму до зєднання Італії (V і IV віки)	72
22. Внутрішній розвиток Римської держави	74
23. Картагена і пунійські війни	76
24. Рим стає світовою державою. Внутрішні зміни	80
25. Проби реформ, внутрішні замішання, панованне одиниць	83
26. Римська імперія	87
27. Культурне значіння римської імперії	89
28. Християнство	93
29. Упадок Римської імперії	98
30. Останні віки імперії	101
Середні віки 106—188	
31. Значіння сеї назви і сеї доби	106
32. Кельто-германо-славянське розселення. Натиск Славян і Германців	108

33. Гуннський похід і германське розселення	111
34. Славянське розселення і рух орд	114
35. Східня імперія	118
36. Іслам (магометанство)	122
37. Заснування арабської держави й її зріст	125
38. Італія й папство	128
39. Західні держави	132
40. Імперія Карла Великого й її розпад. Зріст папства	138
41. Нормани	141
42. Середньовічне життя на заході. Феодалізм	143
43. Державне організування славянських народів і поширення християнства	147
44. Візантія і Балканські землі	150
45. Розділ церков	154
46. Русь, Польща, Чехія	157
47. Каліфат і Тюрки	160
48. Хрестоносні походи. Латинська імперія	164
49. Західня Європа в X—XII вв.	168
50. Імперія і папство	170
51. Лицарство	175
52. Міста	178
53. Селянство	181
54. Середньовічна культура	183
Перегляд подій (таблиця синхроністично-хронологічна)	188—200

UTL AT DOWNSVIEW

D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
89 15 18 02 11 027 6